

ІСТОРІЯ: УКРАЇНА І СВІТ

(інтегрований курс)

ІСТОРІЯ: УКРАЇНА І СВІТ

(інтегрований курс)

**Підручник для 8 класу
закладів загальної середньої освіти**

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

**Тернопіль
Астон
2025**

**Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 21.02.2025 № 347)**

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

Підручник підготовлено відповідно до модельної програми
«Історія: Україна і світ. 7–9 класи (інтегрований курс)» (варіант 2)
для закладів загальної середньої освіти
(автори: Власова Н. С., Желіба О. В., Кронгауз В. О.,
Секиринський Д. О., Щупак І. Я.)

Науковий консультант Дмитро Вирський, д. і. н.,
провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Васильків І. Д. та ін.

В85 Історія: Україна і світ (інтегрований курс) : підручник для
8 класу закладів загальної середньої освіти / І. Д. Васильків,
І. Л. Паршин, М. Д. Вітенко, І. С. Димій. — Тернопіль : Астон,
2025. — 320 с. : іл.

ISBN 978-966-308-956-0

Підручник підготовлено відповідно до модельної програми
«Історія: Україна і світ. 7–9 класи (інтегрований курс)» (варіант 2)
для закладів загальної середньої освіти (автори: Власова Н. С.,
Желіба О. В., Кронгауз В. О., Секиринський Д. О., Щупак І. Я.),
рекомендованої Міністерством освіти і науки України (наказ
Міністерства освіти і науки України від 24.07.2023 № 883). Змістове
наповнення посібника враховує вікові особливості здобувачів
освіти та сприятиме досягненню очікуваних результатів навчання,
передбачених модельною програмою.

УДК 94(100)(075)

Інтерактивний електронний додаток
можна переглянути за QR-кодом
або за покликанням <https://cutt.ly/rhph7VO>

ISBN 978-966-308-956-0

© Васильків І. Д., Паршин І. Л.,
Вітенко М. Д., Димій І. С., 2025
© ТзОВ «Видавництво Астон», 2025

Зміст

Тим, хто вивчає історію України і світу	10
§ 1. Вступ. Із Середньовіччя — у Ранньомодерний час	11
1.1. Який історичний період ми починаємо вивчати?	11
1.2. Основні здобутки населення України Княжої доби та середньовічної Західної Європи	12
1.3. Особливості Ранньомодерної доби в Україні та Європі	16
Розділ 1. Криза європейського Середньовіччя	
§ 2. «Велика криза XIV–XV століть»	20
2.1. Як вплинули на життя населення кліматичні зміни в Європі наприкінці Середньовіччя?	20
2.2. Якими були наслідки епідемії «чорної смерті»?	22
2.3. Загострення міжнародних конфліктів і криза релігійного світогляду	23
§ 3–4. Економічний занепад та паростки змін наприкінці Середньовіччя	26
3–4.1. Які зміни відбулися в господарстві європейців та структурі суспільства?	26
3–4.2. Як піднесення європейської торгівлі стало головним рушієм змін?	27
3–4.3. Технічні й технологічні винаходи періоду «Великої кризи XIV–XV століть»	29
3–4.4. Загострення соціальних конфліктів	31
§ 5. Люди і держави в період «Великої кризи XIV–XV століть»	32
5.1. «Європа насильства». Зміни в родинних відносинах та побуті	32
5.2. Зміни в освіті та культурі. «Нові цінності»	33
5.3. Зародження нового типу держави — абсолютної монархії	33
§ 6–7. Візантія. Турки-османи та їх завоювання	36
6–7.1. Візантія в оточенні ворогів. Латинська імперія. Відродження Візантії. Візантійська імперія в XV ст.	36
6–7.2. Виникнення Османської імперії. Падіння Константинополя та загибель Візантії. Держави Європи й Османська імперія	38
6–7.3. Становище християн в Османській імперії. Українські землі під контролем османів	40
§ 8. Українське козацтво наприкінці XV ст.	41
8.1. Історичний фронтір. «Брама Європи»	41
8.2. Соціальні зміни на теренах України в XIV–XV століттях	44
8.3. Теорії походження козацтва	46
§ 9. Великі географічні відкриття та їх наслідки	49
9.1. Причини та передумови Великих географічних відкриттів	49
9.2. Хронологія Великих географічних відкриттів	50

9.3. Конкіста. Наслідки і впливи Великих географічних відкриттів.....	53
---	----

Розділ 2. Держави Раннього Нового часу

§ 10. Абсолютні монархії. Пруссія. Іспанія. Франція	57
10.1. Як розвивалися Пруссія та Іспанія?	57
10.2. Франція за абсолютної монархії.....	58
§ 11. Світові колоніальні імперії: Іспанська та Англійська	61
11.1. Утворення колоніальних імперій як один із наслідків Великих географічних відкриттів	61
11.2. Іспанська та Англійська світові колоніальні імперії.....	63
§ 12. Континентальні імперії: Османська і Габсбургів.....	65
12.1. Внутрішня і зовнішня політика Османської імперії в XVI–XVII ст.	65
12.2. Внутрішня і зовнішня політика імперії Габсбургів	68
§ 13–14. Аристократична держава. Річ Посполита	72
13–14.1. Утворення Речі Посполитої.....	72
13–14.2. Суспільство Речі Посполитої. Шляхетська демократія.....	75
13–14.3. Українські землі у складі Речі Посполитої.....	77
§ 15. Самодержавна монархія: Московія	80
15.1. Походження самодержавства та його формування в Московській державі	80
15.2. Московія на шляху до імперії.....	83
§ 16–17. Військові спільноти	85
16–17.1. Особливості військових спільнот Ранньомодерної доби	85
16–17.2. Лівонський орден.....	86
16–17.3. Як розвивалося Кримське ханство?.....	86
16–17.4. Українські козаки як військова спільнота	88
§ 18–19. Українське козацтво XVI – першої половини XVII століть	92
18–19.1. Запорозьке козацтво і перші Січі	92
18–19.2. Військо Запорозьке: від сторожі до армії	95
18–19.3. Козаки реєстрові та позареєстрові.....	99

Розділ 3. Економіка Раннього Нового часу

§ 20. Демографічні процеси і міграція населення	102
20.1. Демографічні процеси Нового часу та їх значення в історії людства	102
20.2. Міграція населення: причини та наслідки; види та форми.....	104
20.3. Демографічні зміни Нового часу на теренах України.....	105

§ 21. «Революція цін» та нові торговельні можливості.....	108
21.1. «Революція цін». Торговий капітал.....	108
21.2. Господарське життя на теренах сучасної України. Фільварки.....	111
§ 22. Індустріальна та аграрна революції. Урбанізація	112
22.1. Особливості економічних змін у XVI–XVIII ст.....	112
22.2. Індустріальна революція	113
22.3. Аграрна революція.....	115
22.4. Урбанізація.....	116

Розділ 4. Суспільство і соціальні процеси Раннього Нового часу

§ 23. Процес модернізації — руйнування традиційного суспільства.....	118
23.1. Зміни в селянському світі	118
23.2. Нові суспільні верстви. Буржуазія та наймані працівники.....	121
23.3. Українські князі, братчики і козацтво.....	121
§ 24. Реформація та Контрреформація.....	125
24.1. Реформація	125
24.2. Контрреформація	127
§ 25–26. Релігійне життя в українських землях	130
25–26.1. Реформаційні та контрреформаційні процеси в українських землях.....	130
25–26.2. Берестейська унія.....	132
25–26.3. Церковне життя після Берестейської унії.....	134
§ 27. Відродження та його впливи	137
27.1. Гуманістичні ідеї Ранньомодерної доби	137
27.2. Мистецтво Високого Відродження.....	138
27.3. Література Високого Відродження	142
§ 28. Ренесанс в українських землях.	143
28.1. Проникнення ідей Ренесансу в українські землі у XVI ст. Мислителі й архітектори	142
28.2. Образотворче мистецтво епохи Відродження в українських землях.....	146
28.3. Книжна культура в українських землях	147
§ 29. Соціальні конфлікти Раннього Нового часу	149
29.1. Селянська війна в німецьких землях. Аугсбурзький мир.....	149
29.2. Релігійні виступи в Англії та війни у Франції	151
29.3. Соціальні виступи в Іспанському королівстві та італійських землях.....	153
§ 30–31. Козацькі повстання 1590-х та 1620–1630-х років	154
30–31.1. Причини соціальних конфліктів кінця XVI – першої половини XVII століття на теренах України.....	154

30–31.2. Козацькі виступи 1591–1596 років	155
30–31.3. Козацтво на початку XVII ст.	156
30–31.4. Козацькі повстання першої половини XVII ст.	159
§ 32–33. Соціальні та національні революції. Нідерланди. Англія	164
32–33.1. Соціальні та національні революції XVII ст.	164
32–33.2. Нідерланди. Революція 1566–1648 рр.	164
32–33.3. Англія. Революція XVII ст.	168
§ 34–35. Початки Козацької революції в Україні (1648–1653 рр.)	174
34–35.1. Передумови Козацької революції	174
34–35.2. Початок Козацької революції. Богдан Хмельницький	175
34–35.3. Бойові дії 1648–1649 рр. Зборівський мирний договір	177
34–35.4. Війна 1650–1651 рр. Білоцерківський мирний договір	179
34–35.5. Молдовські походи козаків 1650–1653 рр.	182
§ 36–37. Козацькі війни 1653–1657 рр. Наслідки Козацької революції	184
36–37.1. Військові кампанії 1653 року	184
36–37.2. Війни 1654–1657 рр. Переяславські умови	185
36–37.3. Наслідки Хмельниччини	188
§ 38–39. Гетьманщина — козацька держава	190
38–39.1. Яким був політико-адміністративний устрій Гетьманщини?	190
38–39.2. Соціально-економічний розвиток Гетьманщини	191
38–39.3. Гетьманщина на дипломатичній мапі за Б. Хмельницького ..	192
§ 40–42. Доба Руїни в українських землях	196
40–42.1. Гетьманщина за Івана Виговського. Гадяцька угода	196
40–42.2. Гетьманування Юрія Хмельницького. Поділ Гетьманщини	198
40–42.3. Гетьманщина за П. Дорошенка. Османська протекція	201
40–42.4. Правобережжя Гетьманщини в останній чверті XVII ст.: Чигиринські війни і рукотворна пустеля	204
40–42.5. Лівобережна Гетьманщина в останній чверті XVII ст.: шлях до мирної автономії	206
40–42.6. Слобожанщина, Запорожжя, Ханська Україна: проекти сховків	208
§ 43. Війни за переділ Європи і світу	211
43.1. Тридцятилітня війна	211
43.2. Північна війна 1700–1721 рр.	215
43.3. Війни за іспанську та австрійську спадщину	218
§ 44–45. Гетьманщина в Північній війні	219
44–45.1. Гетьманщина в Північній війні	219
44–45.2. Союз І. Мазепи та Карла XII. Битва під Полтавою	221
44–45.3. Гетьманство і Конституція Пилипа Орлика	222
§ 46. Американська революція. США.	225
46.1. Передумови Американської революції	225
46.2. Війна за незалежність США	226
46.3. Наслідки Американської революції. Політичний устрій США	229

Розділ 5. Освічений абсолютизм та зародження модерного суспільства

§ 47. Просвітництво	232
47.1. Просвітництво. Ідеологи Просвітництва. Уявлення про прогрес	232
47.2. Ідеї розподілу влади, громадянського суспільства та правової держави	235
47.3. Впливи Просвітництва. Григорій Сковорода	235
§ 48. Бароко та класицизм	237
48.1. Мистецький стиль бароко	237
48.2. Класицизм	220
§ 49–50. Бароко і класицизм в Україні	242
49–50.1. Бароко в Україні	242
49–50.2. Поширення класицизму в українських землях	248
§ 51–52. Освічений абсолютизм	251
51–52.1. Що називають політикою освіченого абсолютизму?	251
51–52.2. Освічений абсолютизм у Пруссії	252
51–52.3. Освічений абсолютизм в Австрійській імперії	253
51–52.4. Російська імперія — «освічене самодержавство». Ідея «добре впорядкованої держави»	256
§ 53. Інкорпорація Української козацької держави до Російської імперії	259
53.1. Загальна характеристика інкорпорації Української козацької держави до Російської імперії та її етапи	259
53.2. Політичний та економічний розвиток Гетьманщини після Полтавської битви	220
53.3. Обмеження прав українського духовництва. Зміни у книгодрукуванні та освіті	262
§ 54–55. Останні з мазепинського покоління: Павло Полуботок і Данило Апостол	264
54–55.1. Перша Малоросійська колегія. Павло Полуботок	264
54–55.2. Гетьманування Данила Апостола	265
54–55.3. Правління гетьманського уряду	269
§ 56. «Золота осінь» Гетьманщини — Кирило Розумовський. Скасування гетьманства	270
56.1. Гетьманування Кирила Розумовського	270
56.2. Скасування гетьманства	273
§ 57. Прискерк Гетьманщини. Згорання залишків козацької автономії ..	276
57.1. Друга Малоросійська колегія і Новоросійська губернія	276
57.2. Ліквідація Січі. Постзапорозькі проекти	279
57.3. Скасування козацького устрою у Слобідській Україні	282
§ 58. Зміна мапи Європи в останній третині XVIII ст. Поділи Речі Посполитої	284
58.1. Як втрачали могутність Османська імперія та Річ Посполита?	284
58.2. Правобережна Україна у XVIII столітті	287
58.3. Ліквідація польської державності	291

Розділ 6. Повсякденне життя людей Ранньомодерної доби

§ 59–60. Побут сільського населення. Особливості повсякдення українського села	295
59–60.1. Побут і повсякденне життя сільського населення в Європі.....	295
59–60.2. Українські селяни: статус і можливості	295
59–60.3. Повсякденне життя українського селянства Ранньомодерного часу	297
§ 61–62. Побут міського населення. Особливості та культурне життя українського міста	301
61–62.1. Життя і повсякденність в європейському місті	301
61–62.2. Особливості щоденного життя українських городян	301
61–62.3. Культурне і суспільне життя українського міста	304
§ 63–64. Побут елітних верств населення. Життя української еліти.....	306
63–64.1. Життя європейської еліти Ранньомодерного часу.....	306
63–64.2. Українська (руська) шляхта.....	306
63–64.3. Козацька еліта: побут, уподобання, меценатство.....	308
§ 65–66. Виховання та освіта Ранньомодерної доби	313
65–66.1. Зміни в європейській освіті Ранньомодерного часу	313
65–66.2. Освіта і виховання в українському ранньомодерному суспільстві	315
65–66.3. Наука і вища школа в українських землях XVI–XVIII століть...	317

Узагальнення курсу. Ранньомодерна Європа і Україна

<https://cutt.ly/zeVDwnYC>

Історична пам'ять. Робота з візуальними матеріалами https://cutt.ly/Fe5RYF62	Інструкція щодо виступу у форматі ТЕД https://cutt.ly/Pe5RUwS9	Інструкція щодо роботи з ШІ https://cutt.ly/5e5RUPQC
Словник https://cutt.ly/teVSBVrK	Хронологічна таблиця https://cutt.ly/ieVSNErG	Література https://cutt.ly/8eVSMtQb

	STEM-кейси до розділів		Практичні завдання до розділів		Історична пам'ять
Розділ 1	STEM-кейс «Вітряки Дон Кіхота» https://cutt.ly/JeKjbd1L		До теми «Українські козаки» https://cutt.ly/YeKjWfB2		 https://cutt.ly/2eVPG0pt
Розділ 2	STEM-кейс «Держави Раннього Нового часу» https://cutt.ly/5eKjnMJh		До теми «Українське козацтво XVI – першої половини XVII століття» https://cutt.ly/BeKjWB6Z		 https://cutt.ly/3eVPHlu0
Розділ 3	STEM-кейс «На палубі: розширення горизонтів» https://cutt.ly/zeKjmhbd		До теми «Економічний розвиток українських земель у XV – на початку XVII століття» https://cutt.ly/7eKjEs15		 https://cutt.ly/XeVPHNgO
Розділ 4	STEM-кейс «Вперед за Леонардо да Вінчі» https://cutt.ly/peKjmSnm		До теми «Гетьманщина — козацька держава» https://cutt.ly/WeKjEKc1		 https://cutt.ly/JeVPJs4k
Розділ 5	STEM-кейс «Яблуко Ньютона» https://cutt.ly/beKjQyWy		До теми «Інкорпорація Української козацької держави до Російської імперії» https://cutt.ly/5eKjRorM		 https://cutt.ly/reVS16vU
Розділ 6	STEM-кейс «Історія українського козацтва через предмети» https://cutt.ly/CeKjQDqZ		До теми «Побут українського суспільства Раннього Нового часу» https://cutt.ly/geKjRRlz		 https://cutt.ly/KeVS0D4b

Тим, хто вивчає історію України і світу

Любі друзі!

Вітаємо вас у світі історії, де події, постаті та вчинки позначаються на тому, хто ми є сьогодні. Запрошуємо в подорож у минуле, щоб навчитися глибше орієнтуватися в сучасних викликах і майбутніх можливостях. Ви дізнаєтеся про великі й малі події, які сформували сучасний образ України та світу; про держави і народи та їх злети й падіння, про перемоги та трагедії, які визначили долю націй.

Хай цей підручник стане для вас надійним помічником, що допоможе розширити ваші знання, розвивати критичне мислення й виховувати повагу до минулого. Бажаємо вам цікавих відкриттів, корисної діяльності та радості від самого процесу вивчення історії!

З повагою — Автори

Зверніть увагу на вказівники, що допоможуть у роботі з підручником:

Згадайте...

— відтворіть у пам'яті те, що вивчали раніше.

Як ви розумієте...

— міркуйте і здобуйте нові знання.

Чи знаєте ви, що...

— дізнайтеся про цікаві факти, пов'язані з темою.

Перевірте себе

— систематизуйте найважливіше, закріпіть вивчене.

Дайте відповіді на запитання до підпараграфів — спільно чи самотужки, у класі чи вдома, усно чи письмово.

Працюйте разом, проявіть кмітливість, розвивайте STEM-навички, творіть, дотримуючи порад учителя / учительки.

Запам'ятайте, зрозумійте і навчіться використовувати найважливіші терміни.

Черпайте інформацію про минуле з рубрики «Мовою історичного джерела», щоб «відчути епоху» в цитатах давніх літописів і хронік.

Дізнавайтеся думки сучасних істориків про важливі події і процеси минулого в матеріалах рубрики «Історична розвідка».

Скористайтеся «Машиною часу», щоб поєднати епохи та мандрувати в часі й просторі.

У матеріалах рубрики «Вір, але перевір» дізнайтеся про різні погляди на відомі події.

Виконайте корисні й цікаві **вправи** за допомогою улюбленого гаджета, щоб краще опанувати тему.

§ 1. Вступ. Із Середньовіччя — у Ранньомодерний час

Згадайте...

- що таке історія;
- на які періоди науковці поділяють історію людства;
- які періоди історії ви вивчали та досліджували в 6 і 7 класах.

Як ви розумієте...

— поняття «минуле», «сучасне», «майбутнє»?

Чи знаєте ви, що...

- слово «модерний» з латини перекладається як «сучасний»;
- Ранній Новий час в історії України називають Козацькою добою?

1.1. Який історичний період ми починаємо вивчати?

Історія — одна з найдавніших і найцікавіших наук, яка вивчає розвиток людства впродовж усього періоду його існування. Це не просто «минулознавство», і навіть не модне сьогодні «сторіз». Історія досліджує події, які відбулися (що?) з участю і за волі людей (хто?), у певний час (коли?) та в певному місці (де?). Про те, що сталося, можна розповісти, як це було. Залежно від того, наскільки повними є відомості про минуле, історики пояснюють, чому це відбулося, чому це відбулося саме так, чому саме такі наслідки того, що відбулося. А нам з вами варто подумати над відповіддю на запитання «Чому ми це вивчаємо?».

У шкільному курсі історії охоплено не все-все, а лише ті події, процеси, явища, постаті, які залишили вагомий слід у минулому та суттєво вплинули на майбутнє. Науковці виокремлюють у розвитку людства чотири основні періоди: **Стародавній світ** (від появи перших людей до падіння Західної Римської імперії), **Середньовіччя** (V–XV ст.), **Новий час** (XVI–XIX ст.), **Новітній час** (XX–XXI ст.).

Десять століть Середньовіччя змінила наступна сходинка поступу. Період Нової історії (Нового (Модерного) часу (добу)), що розпочався наприкінці XV ст. і тривав до початку Першої світової війни, умовно поділяють на два підперіоди. Перший — це Ранній Новий, або Ранній Модерний час (доба) (кінець XV – XVIII ст.): від початку Великих географічних відкриттів до початку Французької революції. Його ви вивчатимете у 8 класі. Другий — власне Новий, або Модерний час (доба) (кінець XVIII – початок XX ст.): від початку Французької революції 1789 р. до початку Першої світової війни 1914 р. Його ще іноді називають «довгим XIX століттям», про події якого ви дізнаватиметеся в 9 класі.

У 8 класі ми будемо вивчати історію Раннього Нового (Модерного) часу, а також детальніше розглянемо період «Великої кризи» XIV–XV ст., після якої, власне, й настали «нові» часи.

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ СВІТУ

Стародавній світ	Середні віки	Новий (Модерний) час		Новітня (сучасна) історія
		Ранній Новий (Модерний) час (доба)	Новий (Модерний) час (доба)	
Від 1 млн років тому до V ст.	V–XV ст.	кінець XV – кінець XVIII ст.	кінець XVIII – початок XX ст. («довге XIX ст.»)	початок XX – XXI ст.
6 клас	7 клас	8 клас	9 клас	10-11 клас

Нова історія (Новий час, Модерна доба) — період всесвітньої історії між Середньовіччям і Новітнім часом тривалістю від кінця XV ст. (відкриття Христофором Колумбом Америки) до початку XX ст. (розгортання Першої світової війни).

Ранній Новий час (Рання Модерна доба) — перший підперіод Нової історії (Нового часу, Модерної доби) тривалістю від кінця XV ст. (відкриття Христофором Колумбом Америки) до кінця XVIII ст. (розгортання Французької революції).

Козацька доба — Ранньомодерний підперіод Нової історії України тривалістю від кінця XV ст. (виникнення українського козацтва) до кінця XVIII ст. (знищення козацької державності).

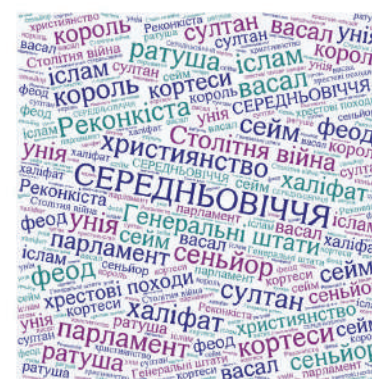
1. Який період в історії людства тривав найдовше? Який період ми будемо вивчати у 8 класі? 2. У якому столітті ми живемо? Яке це тисячоліття? 3. Які століття охоплює Ранній Новий час? Скільки століть відділяють нас від його початку?

1.2. Основні здобутки населення України Княжої доби та середньовічної Західної Європи

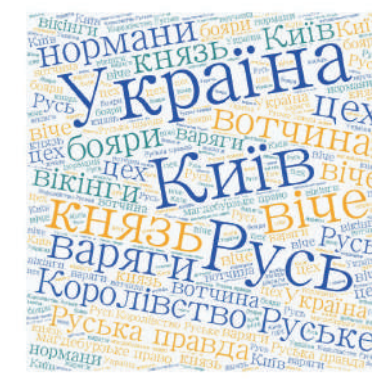
Із часів Античності світ поділився на умовні «Захід» і «Схід», тож у Середньовіччі через конфлікт світоглядів, релігій і культур символічно хиталися терези долі. Скажімо, тоді, коли найбільша мечеть провінції Кордова перетворилась у храм Непорочного Зачаття Діви Марії, собор Святої Софії в місті Константинополь став мечеттю Ая-Софія.

Середньовічна Європа не була найрозвинутішим регіоном світу. Невпинні війни на її теренах формували своєрідне мислення, впливали на спосіб життя. У горнілі тих протистоянь виникли та утвердилися три стани суспільства: «ті, які воюють», «ті, які працюють», «ті, які моляться». Середні віки — це також «доба Віри», адже під впливом релігії розвивалися науки й мистецтва. Церква володіла чималими ресурсами, угоддями, коштами і, як наслідок, неабиякими можливостями, зокрема й щодо переслі-

дування незгодних. Це призвело до розгортання реформаційного та контрреформаційного рухів у Ранньому Новому часі.

Середньовіччя

Українські землі у Середньовіччі

Саме в Середньовіччі утворилася могутня держава Русь із центром у Києві. Вона була у вирі подій, що відбувалися між Заходом і Сходом. Як і інші країни, у своєму розвитку Русь пережила періоди піднесення, роздроблення й урешті розпалася. З княжих часів збереглося чимало споруд, ікон, рукописів, монет, прикрас та інших артефактів. Герб України — тризуб — знак княжої влади Володимира Великого, що є свідченням тягlosti нашої державності упродовж століть. Ярослав Мудрий, Володимир Мономах, король Данило мали неабиякий авторитет серед тогочасних правителів. Вибір православ'я зближував Русь із Візантією, головне місто якої — Константинополь — руси звали Царгородом. На нього взорувався і Київ, що став у цей період визнаною столицею Русі.

Працюємо разом

Вправа «Русь. Чи пам'ятаємо найголовніше?». Пригадайте основні події з історії Русі за допомогою стрічки часу. Виконайте завдання.

1. Довніть стрічку ключовими, на вашу думку, фактами із всесвітньої історії цього періоду. 2. Доберіть до подій, зазначених на стрічці часу, відповідні уривки з Літопису руського.

- 1) «...Рушили Аскольд і Дір війною на греків і прийшли туди...»
- 2) «І сталася січа люта, і ледве одолів під вечір Ярослав, і побігли печеніги в різні боки...»
- 3) «...І повісив Олег свій щит на воротах Царгорода — на знак перемоги...»
- 4) «...За ним же Україна много потужила».
- 5) «Пішов Ігор на Греків... Але Феофан... зустрів їх у човнах з вогнем і став пускати вогонь трубами на човни руські, і було видно страшне диво».
- 6) «...І сказав Олег: «Це буде мати городам руським»...»
- 7) «Прибули Святополк..., і Володимир..., і Давид Ігорович, і Василько Ростиславич, і Давид Святославич, і брат його Олег і зібралися [в городі] Любечі, щоб уладнати мир».
- 8) «Люди ж, охрестившись, ішли кожен у доми свої. А Володимир, рад бувши, що пізнав він бога сам і люди його...»

Працюємо разом

Вправа «Історичні джерела». Пригадайте основні події з історії Волинсько-Галицької держави та періоду перебування українських земель у складі іноземних держав за допомогою стрічки часу.

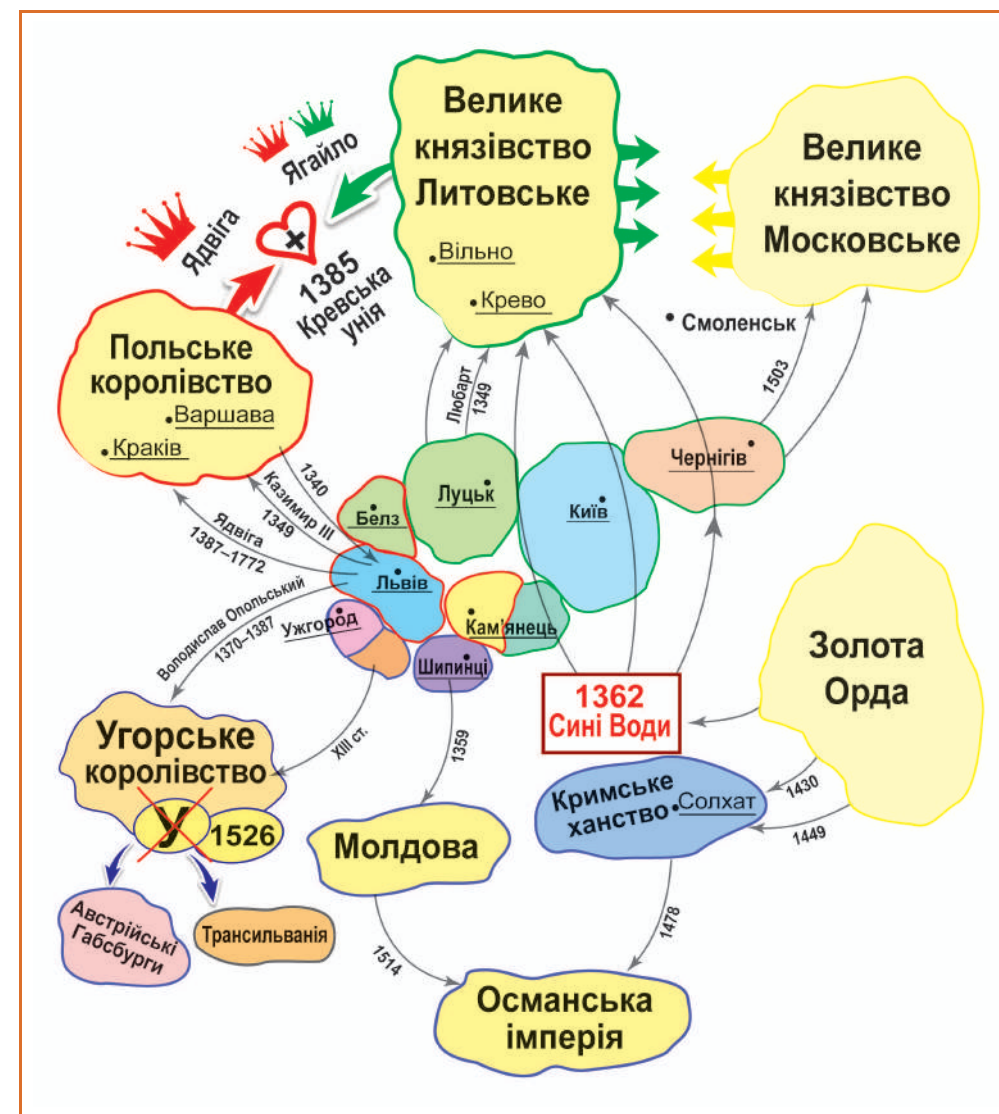
Виконайте завдання.

1. Довніть стрічку часу ключовими, на вашу думку, фактами із всесвітньої історії цього періоду. 2. Установіть відповідність між подіями, зазначеними на стрічці часу, та уривками з джерел.

- 1) «У той же час прислав Папа послів достойних, що принесли Данилові вінець, і скипетр, і корону...»
- 2) «...пішов у поле (степ) і побив на Синій Воді татар, трьох братів: князя Качибєя, Кутлубучу і Дмитра».
- 3) «Початок княжіння великого князя Романа, що був державцем всеї Руської землі, князя галицького...»

- 4) «Угри ж і ляхи многі побиті були і схоплені були...»
- 5) «І прибігло половців багато в Руську землю, і говорили вони руським князям: «Якщо ви не допоможете нам, — [то] ми нині порубані були, а ви завтра порубані будете»».
- 6) «І обступила [Київ] сила татарська, і був город в облозі великий».
- 7) «О, лихіша лиха честь татарська!».
- 8) «І побив князь Москву».

Входження українських земель до складу іноземних держав

Ранньомодерну добу тогочасні землі України «зустріли» у складі сусідніх держав — Угорського та Польського королівств, Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського, Молдовського

князівства, Кримського ханства, Великого князівства Московського. Пізніше українські терени стали частинами Речі Посполитої (власне Польського королівства), Османської імперії, Австрії, Російської імперії.

1. Які події, що відбулися в Середні віки, є, на вашу думку, найголовнішими? Обґрунтуйте свої міркування. 2. Діяльність кого з українських середньовічних історичних діячів вас найбільше вразила? Відповідь аргументуйте. 3. Поміркуйте, чому в Ранній Модерний час українські землі увійшли без власної держави.

1.3. Особливості Ранньомодерної доби в Україні та Європі

Кожному історичному періоду властиві характерні ознаки. Якщо вони зникають чи змінюються, настає інший період. Прикметні риси, притаманні різним епохам, по-різному впливають на світогляд, цінності, поведінку людини.

У Ранньомодерну добу в Європі відбувалися глибокі зрушення, які стали вагомими в подальшому розвитку людства. Наприкінці XV ст. все настільки стрімко змінювалося, що ставало очевидним — настав новий період. Точкою його відліку історики визначають Великі географічні відкриття. Саме з моменту відкриття Нового світу ми говоримо про єдність світової цивілізації. Вона формувалася під верховенством Європи, що почала домінувати у світі.

На межі Середньовіччя й Модерну суттєвих змін зазнали суспільні відносини. Замість станово-представницьких монархій, які мали певні елементи обмеженої, але все-таки демократії, сформувалися абсолютні монархії. Були сподівання, що правителі з необмеженими повноваженнями зможуть гарантувати законність і стабільність. Міцна влада монархів спочатку сприяла розвитку торгівлі та ремесел. Згодом абсолютизм виявився несумісним з новими реаліями. У пошуках державного устрою, який би задовольняв усіх, європейці наблизилися до необхідності встановлення «освіченого правління», «розумного суспільства». Епоха Просвітництва дала усвідомлення того, що всі люди і народи є вільними. Прикметні риси Раннього Нового часу поступово зникали. Їх замінювали рівність, свобода й гідність — атрибути наступного підперіоду, що тривав протягом «довгого XIX ст.».

У модерну епоху на зміну середньовічним цехам прийшло мануфактурне виробництво з найманою працею, почала формуватися капіталістична економіка. Зростали міста, торгівля та банківська справа. Міста ставали центрами економічного життя, де зосереджувалася нова буржуазія, яка поступово здобувала вплив у суспільному житті. Також вище йшлося про релігійні рухи, спрямовані на вдосконалення церков. Культура Відродження подарувала цілу плеяду геніальних учених і митців, чимало мистецьких шедеврів.

На економічний, соціальний та культурний розвиток різних континентів вплинула работоргівля. Починаючи з XVI століття, європейські колоніальні держави активно використовували рабів, здебільшого африканців, для роботи на плантаціях у Новому світі. Трагічною сторінкою всесвітньої історії, де Європа залишила глибокі рани, є винищення народів доколумбової Америки. Рабство як явище не оминуло русів (русинів)-українців. Сотні тисяч тогочасних мешканців українських теренів потрапили в турецьку неволю. Щоправда, й українці брали у відповідь татарських і турецьких полонених, але робили це не системно. Докладніше про ці та інші сторінки історії України і світу ви дізнаєтеся з матеріалу цього підручника.

Великі географічні відкриття	Революція цін	Становлення капіталістичних відносин		Промислова й аграрна революції	
Становлення українського козацтва	Козацька революція. Руїна	Військо Запорозьке / Гетьманщина	Ліквідація Української козацької держави. Зруйнування Запорозької Січі		
Абсолютизм	Шляхетська демократія	Колоніальні та континентальні імперії		Само-державство	Освічений абсолютизм
Високе Відродження	Реформація	Революція в Нідерландах	Англійська революція	Американська революція	Просвітництво

Характерні ознаки Раннього Нового часу чітко простежуються в українській історії. У той час, коли Європа переходила на модерні, оплатні відносини щодо праці на землі, на родючих землях сучасної України селяни-кріпаки безкоштовно працювали на магнатів, шляхтичів і дворян. Водночас започатковувалися підприємницькі відносини, плідно розвивалася культура, почала діяти Українська греко-католицька церква.

Унікальне геополітичне розташування, поєднання політичних та економічних процесів породили феноменальне явище — українське козацтво. Від кінця XV ст. козаки згуртувалися в таку потужну силу, яка спромоглася створити і розбудувати модерну українську державу — Військо Запорозьке (Гетьманщину). Прогресивну й демократичну. А ще — освічену. Тогочасний рівень грамотності пересічних жителів міст і сіл неабияк дивував іноземних мандрівників. Як бачите, українці — давній народ, із не менш давніми державницькими традиціями. Тому Ранній Новий час в історії України цілком заслужено називають **Козацькою добою**.

1. Які події свідчили про початок нової історичної епохи? 2. Перелічіть риси Нового Модерного часу. 3. Визначте спільні та відмінні ознаки Раннього Нового часу в Україні та Європі.

Працюємо разом

1. Складіть у парах чи групах інформаційну модель (інфографіку) «Новий Модерний час», зазначивши в ній хронологічні межі та ключові ознаки цього історичного періоду.
2. Розгляньте форзаці підручника, на яких розміщено карти «Великі географічні відкриття. Утворення колоніальних імперій» та «Світ напередодні «довгого» XIX ст.». Ознайомтеся з легендами цих карт. Знайдіть на них терени сучасної України та сусідніх держав. Звертайтеся до цих карт, вивчаючи нові теми, навіть у тих випадках, коли в тексті параграфа є спеціальна тематична мапа. Пам'ятайте, що особливо корисним для вас є зіставлення інформації на різних картах. Підказка: щодо XVI–XVII ст. вам знадобиться карта першого форзаця, а для XVIII ст. використовуйте другий форзац.

Великі географічні відкриття. Утворення колоніальних імперій

<https://cutt.ly/mehDKrKq>

Світ напередодні «довгого XIX ст.»

Корисна гра:

«Повторення»

<https://cutt.ly/LeRSOAKm>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Якими є назви та хронологічні межі періодів історії, які ви вивчали в попередніх класах? 3. Назвіть основні ознаки Ранньомодерної доби в Україні та Європі. 4. Порівняйте основні здобутки населення України Княжої доби та середньовічної Західної Європи. 5. Вправа «Історично-математична». Обчисліть, скільки століть тривали: Середньовіччя, Нова історія (як період), Ранній Новий (Модерний) час (доба), Новий (Модерний) час (як підперіоди), Козацька доба. 6. Вправа «Синхронізація». Розпочніть роботу над укладанням синхронізованої хронологічної таблиці:

Ранній Новий (Модерний) час			
Період, дата (століття, десятиліття або рік)	Події на теренах України	Події поза теренами України	Примітки

Розділ 1

КРИЗА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

§ 2. «Велика криза XIV–XV століть»

Згадайте...

- які кліматичні зміни відбулися в Середні віки;
- найвагоміші політичні та соціальні конфлікти Середньовіччя.

Як ви розумієте... — поняття «криза», «чорна смерть»?

Чи знаєте ви, що...

- за свідченнями хроністів, у Середні віки такі теплолюбні рослини, як оливки, виноград та інжир вирощували навіть у нижній течії Рейну;
- з початку XIV століття на всій планеті настав «малий льодовиковий період» зі значним розширенням льодовиків, сніжними і холодними зимами та частими травневими заморозками і червневими снігопадами?

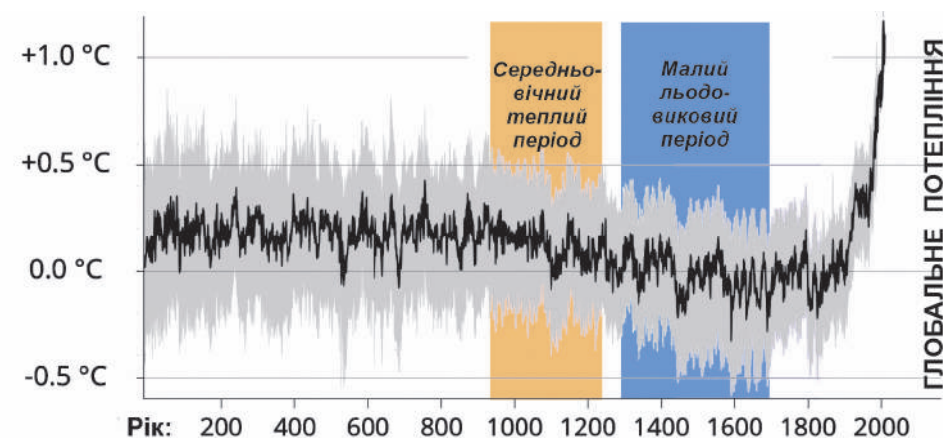

2.1. Як вплинули на життя населення кліматичні зміни в Європі наприкінці Середньовіччя?

Поступ в історії людства певною мірою зумовлений **великими кліматичними змінами**. На думку дослідників, «Велике переселення народів» було спричинене, серед іншого, глобальним потеплінням. Коли величезні території Євразії перетворювалися на пустелі та напівпустелі, народи вимушено переселялися на чужі території, провокуючи війни. Доба Середньовіччя збіглася з періодом глобального потепління, тож клімат сприяв розвитку сільського господарства. Їжі було достатньо, населення більшості країн Європи зростало. Люди освоювали нові земельні угіддя, запроваджували нові сільськогосподарські культури, розбудовували міста. Відбувалася внутрішня колонізація, процвітали (у тодішніх масштабах) ремесла і торгівля.

Кліматичні зміни мають циклічний характер. Так, на початку XIV ст. (орієнтовно 1300–1310 рр.) на зміну потеплінню прийшло глобальне похолодання. Цей так званий **малий льодовиковий період** тривав аж до XIX ст. (з особливо помітним піком у середині XVII ст.). Далі розпочалося чергове глобальне потепління, яке триває досі. Вивчати кліматичні зміни складно через неточності повідомлень у середньовічних джерелах, регіональні відмінності цих змін тощо.

Людство навчилося виживати за різних кліматичних умов, однак пристосування до них вимагає певного часу, тоді як погодні зміни відбуваються порівняно швидко. Тому зміни клімату супроводжуються катаклізмами: війнами, протистоянням усередині держав, голодом, епідеміями, міграціями населення.

Графік глобального потепління за 2 тисячі років
(так званий середньовічний теплий період позначено оранжевим, а малий льодовиковий період — синім), графік Еда Хокінса, 2019 рік

«Велика криза XIV–XV століть» розпочалася навесні 1315 р. тривалими опадами. Затяжні дощі перешкоджали посівним роботам на полях Англії, Франції, Нідерландів, Німеччини, Польщі, скандинавських держав (у Китаї суттєво відступила на південь зона вирощування мандаринів). Зібрати врожай було складно через ранні заморозки і снігопади. Їжі не вистачало. Бракувало фуражу та сіна, іншого корму для домашніх тварин. Через це частина худоби загинула. Ціни на продовольство швидко зростали. У результаті — більшість країн Західної Європи взимку охопив голод. Щоб вижити, люди змушені були їсти диких тварин, які могли бути переносниками інфекційних хвороб. Характерно, що кризові явища відбувалися також в інших частинах світу. Голод, нашествя сарани і мишей зафіксовано в цей самий час у Китаї, Середній Азії. Похолодання супроводжувалося чергуванням дощових періодів із засухами. Складною була ситуація й на теренах сучасної України, які були спустошені монгольським нашествям. Є версія, що з цим пов'язані «відступи до лісу і гір» (на Полісся і галицьке Підгір'я) з перед-степових зон.

Постійне недоїдання ослаблювало імунітет людей та сприяло поширенню хвороб. У 1315–1317 рр. у багатьох країнах Європи люди масово помирали від голоду та епідемії, а нестача їжі фіксувалася до 1325 р. Зменшення кількості селян спричинило скорочення площі оброблюваної землі, що вело до подальшого зниження врожаїв.

Важливо, що на той момент вже відбулася внутрішня колонізація в Європі — селяни отримували землю від феодалів в обмін на певні зобов'язання (оплата грішми (*чинш*) чи продуктами (*натурою*) або ж відробітками (*панщина*)). Тепер виконувати ці зобов'язання ставало все важче. Віддати частину врожаю чи сплатити чинш селяни в багатьох

випадках не могли, тож масово втікали на південь Європи, у тепліші регіони, міста, або у віддалені місцевості (гори чи степи). Землевласники намагалися компенсувати свої втрати, збільшуючи повинності селян. У цих умовах загалом у Центральній та Східній Європі, де густота населення була меншою, розпочалося активне запровадження панщини-кріпацтва. Тут свою роль зіграло т. зв. *ресурсне прокляття*, адже ці окраїнні регіони стали постачати зерно «індустріальному» центру Європи, що сформувався за лінією «Північна Італія – Нідерланди».

Селян-утікачів, які ховалися в містах, переслідували. Через це загострилися взаємини між феодалами і городянами, між феодалами і селянами. Почастішали повстання проти зловживань знаті. Виникла і поглиблювалася недовіра між корінними містянами (*патриціями*) та новоприбулими (*плебсом*). Зростала злочинність. У 1330-х роках ситуація стала покращуватись, але це відбувалося нерівномірно в різних країнах і зазвичай ненадовго.

Влада імператорів, королів, церкви ослабла. Ісламізація Золотої Орди за хана Узбека зменшувала віротерпимість щодо підданих. І розколи за лініями віри почали відчутніше підточувати єдність ординського простору. У Середньовіччі причинами катастрофічних змін найчастіше вважали людські гріхи. Таке трактування подій і процесів спонукало найталановитіших мислителів тієї доби шукати нові ідеї порятунку, обґрунтовувати потреби модернізації релігії, політичного устрою, зміни суспільних відносин.

1. Яку роль у житті населення Європи відігравали кліматичні зміни? 2. Визначте тривалість «малого льодовикового періоду». 3. Сформулюйте характерні ознаки початку «Великої кризи XIV–XV століть».

2.2. Якими були наслідки епідемії «чорної смерті»?

1. Визначте причини епідемії чуми в Європі. 2. Чи можна було уникнути масштабів поширення «чорної смерті»? 3. Який вплив, на вашу думку, мала пандемія на політичний та соціальний розвиток Європи?

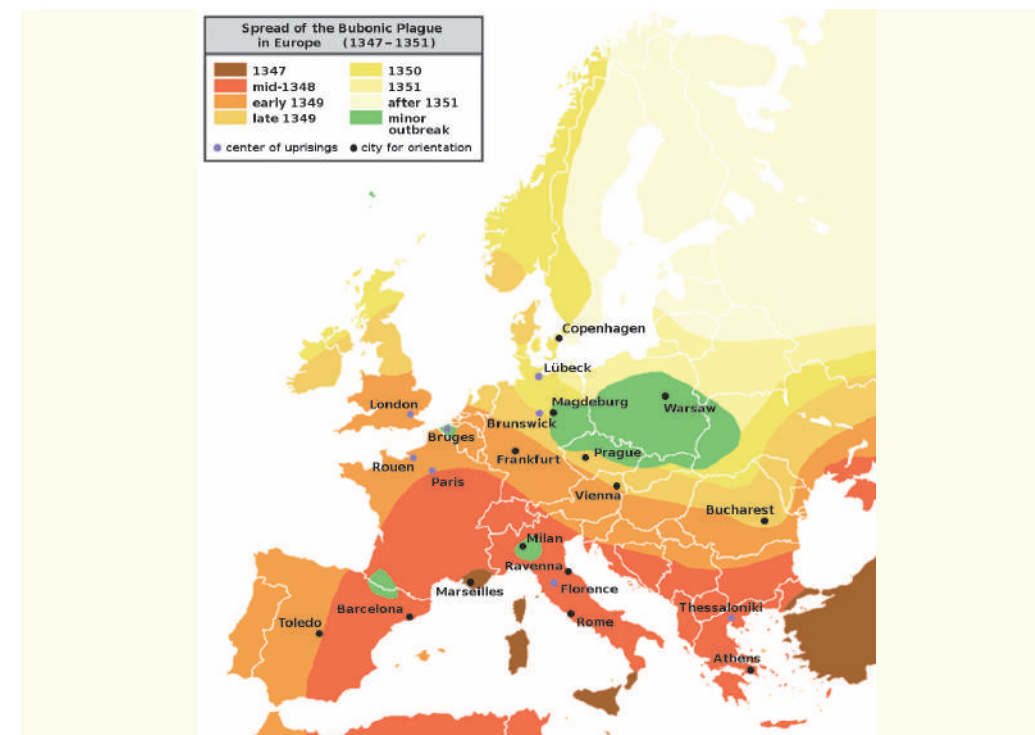
<https://cutt.ly/Cebvzfos>

STEM-завдання «Поширення чуми в Європі (1347–1351 рр.)».

Орієнтуємося в часі, у просторі та розвиваємо мовну компетентність. **Матеріали:** гаджет, інтернет, онлайн-застосунок Google Lens.

Алгоритм виконання: 1. Скористайтесь Google Lens (Гугл-об'єктив) та відскануйте зображення карти. 2. Перекладіть легенду карти за допомогою застосунку. За назвами міст визначте розташування сучасних країн. Назвіть території, які найбільше та найменше постраждали від пандемії чуми. 3. Поміркуйте: а) чим спричинена така географія поширення чуми; б) чому частині європейських держав вдалось уникнути епідемії?

2.3. Загострення міжнародних конфліктів і криза релігійного світогляду

1. Визначте результат і політичні наслідки Столітньої війни. 2. Про які економічні наслідки Столітньої війни ви довідалися? 3. Поміркуйте, чи «Велика схизма» була виключно релігійним конфліктом. Відповідь обґрунтуйте.

<https://cutt.ly/OeNg8YE3>

Машина часу

«Столітня війна».

Щоб пригадати найголовніше про цю сторінку світової історії, ознайомтеся з інформацією за покликанням <https://cutt.ly/OehFuS9S> чи QR-кодом.

1. Коли і як почалася Столітня війна? На чиєму боці була перевага на початковому етапі війни? 2. Як Англія скористалася чварами серед французів? 3. Що зумовило перелом у ході війни? 4. Як вплинуло на результат війни єднання французів?

Машина часу

«Флорентійська унія та її наслідки».

Візантійські володарі кілька разів намагались укласти церковну унію (союз, угоду) з папою римським, щоб хоч якось запобігти османському завоюванню і надалі за допомогою спільних хрестових походів

відвоювати втрачені володіння в Азії. У 1274 р. між православними та католиками було укладено Ліонську унію, а в 1439 р. — Флорентійську унію. Згідно з умовами цих угод, константинопольський патріарх визнавав зверхність влади папи римського, а також погоджувався з догмами католицької церкви. Та укладення цих угод спричинило опір частини православного духовництва Візантії. Пізніше унія була заборонена султаном Османської імперії. У 1484 р. з його згоди було відновлено Константинопольський патріархат. Прихильників унії виганяли з володінь султана.

Укладення Флорентійської унії викликало великий опір у Московській державі. Там одразу всіх її прихильників було оголошено єретиками і проти них почалися гоніння, а єдино правильною християнською церквою оголошено саме московську. Неприйняття унії московськими правителями призвело до формування державної ідеології «Москва — Третій Рим», що обґрунтовувала ідею про успадкування Москвою від Візантійської імперії ролі головного і незнищеного центру православ'я. Спроби об'єднати католиків і православних під владою папи римського відбувались і пізніше. Наприклад, у 1596 р. в українських землях було укладено Берестейську церковну унію.

1. З якою метою було укладено Флорентійську унію? 2. Хто і про що домовлявся у Флоренції в 1439 році? 3. Скільки років діяли ці домовленості? 4. Чому, на вашу думку, умови Флорентійської унії не були прийняті в Московії?

«Велика схизма» — період 1378–1417 рр., коли в католицькій церкві було водночас два папи, які мали осідки в Римі та Авіньйоні.

STEM-завдання «Велика схизма». Працюємо з картою та вдосконалюємо мовну компетентність. Скористайтесь покликанням <https://cutt.ly/Uebvxken> чи QR-кодом, щоб переглянути карту «Велика схизма», і виконайте завдання.

1. Визначте ті держави, що визнавали владу авіньйонських пап, і ті, які орієнтувались на Рим. 2. Чию духовну владу визнавали християни Португалії?

Олександр Пагіря про кліматичні зміни Ранньомодерної доби.

«Замерзлий час». Саме так характеризує Ранньомодерний час у статті «Клімат творить історію...» Олександр Пагіря, український науковець, кандидат історичних наук, упорядник видання «Літопис УПА». <https://cutt.ly/2eRSF9hS>

1. Ознайомтеся з фрагментом цієї праці. 2. Відтворіть прочитану інформацію у формі нотаток.

«Початок XIV століття ознаменувався різким похолоданням на всій планеті, що з невеликими перервами (по кілька десятиліть) тривало аж до 1860-х років й увійшло в історію як малий льодовиковий період (МЛП).

Окрім найбільшого від початку нової ери наступу зледеніння, у Європі спостерігалися сніжні й холодні зими, коли замерзали Балтійське, Чорне й Адріатичне моря, а лід не сходив на Мозелі, Темзі, Рейні, Дунаї й подекуди

Історична розвідка

у Венеції впродовж чотирьох місяців. Ісландія потерпала від атак атлантичних «гігантів» і була змушена через катастрофічний вплив холоду зробити ставку на рибальство замість сільського господарства. Сильно занепали морські торговельні комунікації.

Незначне потепління, яке настало після першої фази МЛП, у 1360–1390-х роках, окрім м'якших зим і спекотних літ, принесло в Європу також 17 зафіксованих істориками засух.

XV століття в німецькій літературі називають епохою запустіння /.../, бо страшні морози й суворі зими призвели тоді до вимирання, за різними оцінками, від 20 до 60% жителів сіл у Центральній та Північній Європі. Внаслідок зледеніння Балтики й Адріатики до воєнного мистецтва тієї доби ввійшла практика боїв на крижаних полях... Водночас північні купці пристосувалися до складних кліматичних умов, пересідаючи взимку з кораблів на сани. У повсякденне життя європейців малого льодовикового періоду міцно ввійшло проведення ярмарків, карнавалів та спортивних змагань на скutih морозом річках.

В економічному плані XV століття було одним із найбільш катастрофічних в історії: 40 зі 100 років були неврожайними, тобто голодними, причому впродовж 15 з них збіжжя взагалі не визрівало... Для протидії природним лихам необхідна була міцна й сильна державна влада, яка кристалізувалась у пізньому Середньовіччі в абсолютистських монархіях».

Мовою історичного джерела

Джованні Боккаччо про епідемію чуми у Флоренції 1348 року:

«...Чума від хворих переходила на здорових, котрі з ними водилися, так, як огонь, буває, перекидається на щось сухе або ж масне, яке недалечко лежить. Ба й гірше ще од того: пошесть переходила не лише на тих, що з недужими діло мали чи з ними розмовляли, а й до тих чіплялася, що тільки торкались до одєжі чи ще якоїсь речі, хворим уживаної...». Боккаччо Джованні. Декамерон / Дж. Боккаччо. — Харків: Фоліо, 2004. — 672 с., с. 36.

Вправа «Ментальна мапа». Складіть у парах чи групах ментальну мапу на тему «Велика криза XIV–XV століть».

Корисна гра:

«Велика криза XIV–XV століть»

<https://cutt.ly/keRSJ6W9>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі. 2. Назвіть особливості основних періодів історії Середньовіччя. 3. Складіть перелік кризових явищ, що відбулись наприкінці Середньовіччя. 4. Створіть хмаринку тегів за матеріалом параграфа. 5. Вправа «Подкаст». Запишіть короткий подкаст / аудіофайл про ті наслідки «Великої кризи XIV–XV століть», які вас найбільше вразили. 6. Вправа «Займи позицію». Як ви вважаєте, наслідки «Великої кризи XIV–XV століть» були більш відчутними для західноєвропейського чи українського суспільств?

§ 3–4. Економічний занепад та паростки змін наприкінці Середньовіччя

Згадайте...

- що таке «феод», «манор»;
- які галузі господарства становили основу середньовічної економіки;
- які види господарської діяльності розвивалися в Русі.

Як ви розумієте... — поняття «економічний занепад», «наймані робітники»?

Чи знаєте ви, що...

- на межі XIV–XV століть влада різних держав докладала чимало зусиль для стандартизації якості продукції, а громадські діячі написали трактати про те, як порівнювати ваги, розміри та монети в різних культурах;
- за документом від 1425 р., у Львові було дев'ять ремісничих цехів, на кінець XV ст. їхня кількість збільшилася до чотирнадцяти, а в XVI ст. у міських книгах згадуються представники нових ремісничих професій: шапкарі, колодії, столяри, зброярі, різники, пекарі, чоботарі та інші?

3–4.1. Які зміни відбулися в господарстві європейців та структурі суспільства?

Зміни в економіці Європи, спричинені Столітньою війною та епідемією «чорної смерті»

Нищення сільськогосподарських угідь у ході воєнних дій спричинило значні втрати врожаїв і продовольчу кризу. Зросли ціни на продукти харчування.

Багато міст зазнали руйнувань через облоги та бойові дії, що негативно вплинуло на торгівлю і ремесла.

Господарство країн, що воювали, страждало через постійні військові витрати та контрибуції.

Війна призвела до перебоїв у міжнародній торгівлі, особливо через напади на торгові шляхи та порти.

Монархи збільшували податки, щоб фінансувати військові кампанії, а це викликало невдоволення серед населення і навіть бунти.

Зниження кількості населення спричинило дефіцит робочої сили в сільському господарстві та ремеслах. Це змусило роботодавців підвищувати заробітну плату, щоб привабити працівників.

Збільшення доходів найманих робітників і селян сприяло деякому підвищенню їхнього життєвого рівня.

В Англії відбувався перехід від трудомісткого сільського господарства до менш ресурсозатратних форм, таких як випас худоби, зокрема овець. Землевласники часто змушені були продавати або здавати в оренду свої землі.

Міста ставали центрами ремесел і торгівлі, що сприяло їхньому економічному розвитку.

Дорожнеча людської праці підштовхнула і «механізацію-роботизацію» (млини, друкарні, вогнепальна зброя).

Традиційний поділ середньовічного суспільства на «тих, хто воює», «тих, хто молиться» і «тих, хто працює» суттєво похитнувся. Виникли і зміцнили свої позиції нові стани — **торговці, нове рицарство (нове дворянство, нова шляхта, джентрі)**. Натомість відносини між давніми станами під час «Великої кризи» змінилися. Селяни масово розорявалися. Значна частина з них втратила особисту свободу, потрапивши в залежність від землевласників. Частина мігрувала в міста, поповнюючи ряди плебсу. Землевласники у військовий час втратили засоби примусу й були змушені враховувати інтереси вільних селян і найманих робітників. Адже чимало їх брали участь у війні, мали військові заслуги та користувались авторитетом серед різних верств населення. З цих причин замість *паничини* чи *грошового чиншу* частіше використовували *здачу в оренду* землі, худоби, інвентарю. Спроби ж повернутися до попередніх форм взаємин між феодалом і селянином ставали приводом до повстань.

Зміни торкнулись і соціальної верхівки тогочасного суспільства. Багато рицарів гинули, не залишивши спадкоємців, а їхнє майно переходило сюзеренам. Інші розорявалися, втративши землю, селян, позичаючи гроші у більш успішних рицарів чи торговців. Кількісно зменшилося духовництво. Багато священників загинули, а молодь не мала грошей на здобування якісної освіти. До того ж, часто церковні посади потрібно було купувати.

1. Визначте наслідки зрушень у господарському житті наприкінці Середньовіччя. 2. Як вплинули втрати серед рицарів і духовництва на соціальну структуру суспільства? Які нові соціальні стани виникли в період «Великої кризи»? 3. Чи можемо ми вважати, що «Велика криза» змінила традиційні відносини між середньовічними станами? Відповідь обґрунтуйте.

3–4.2. Як піднесення європейської торгівлі стало головним рушієм змін?

Коли Європа відновилася після Столітньої війни та епідемії «чорної смерті», одним із головних рушіїв економічних і соціальних змін став розвиток торгівлі. Міста, такі як Венеція, Генуя, Брюгге, Любек й інші, стали важливими центрами ремесла, торгівлі та фінансів. Зростання торгівлі сприяло появі **буржуазії** — *нової соціальної верстви, яка складалася з купців, ремісників і банкірів*. Вони стали рушійною силою економічних змін.

Вдосконалення сухопутних та морських торговельних шляхів сприяло обміну товарами між різними регіонами Європи і за її межами. Водночас утворилися певні торгово-політичні об'єднання. Ганзейський союз утворили ті, що торгували в Балтійському та Північному морях (головний бренд — балтійський оселедець). Натомість купці Венеції, Генуї контролювали торгівлю на Середзем-

ному морі (зокрема, перець і спеції, які доправляли через Сирію, Ліван і Єгипет з Індії). Причому генуезці, які найбільше постраждали від перехоплення османами старих (татарських) маршрутів, першими вклалися в пошук нових атлантичних торговельних шляхів (і відкривачем Америки став також генуезець Христофор Колумб).

Німецька марка 1952 року із зображенням транспорту компанії «Thurn und Taxis Post» 1852 року

Одним із чинників розвитку загальноєвропейських контактів, господарства і торгівлі був поштовий зв'язок, налагоджений від 1490 року родиною німецьких дворян з графства Турн і Таксіс. Імперська рейхпошта Священної Римської імперії діяла також на теренах Бургундії, Іспанії та Іспанських Нідерландів.

Важливе значення мала поява банківської системи, зокрема банків у Флоренції та Венеції, яка сприяла розвитку кредитів і капіталовкладень у торговельні й виробничі проекти. Використання фінансових документів,

таких як векселі та акредитиви, спростило і зробило безпечнішою торгівлю на великі відстані. Розширився асортимент товарів, доступних на ринках. Поштовх для розвитку отримало виробництво тканин у Фландрії і скла у Венеції. В Англії почали масово виробувати овець. Європейці отримали доступ до східних спецій, шовку, килимів. Зростання попиту на ці та інші екзотичні товари сприяло пошукові нових торговельних шляхів в обхід мусульманських держав Близького Сходу і спричинило Великі географічні відкриття, про які ви незабаром дізнаєтеся.

Торгівля сприяла зростанню мобільності населення, адже купці, ремісники і робітники пересувалися в пошуках нових можливостей. Завдяки торгівлі відбувався культурний обмін між різними регіонами, що збагатило європейську культуру новими ідеями, технологіями та знаннями. Успішні торгові міста отримували дедалі більшу політичну автономію, створюючи міські комуни з власними законами й урядами. Зростання багатства купців і буржуазії впливало на монархів, які шукали фінансової підтримки в заможних торговцях для фінансування своїх військових кампаній і проектів.

STEM-завдання «Пізньюсередньовічні торговельні шляхи». Працюємо з картою та вдосконалюємо мовну компетентність. **Машина часу «Ремесла, торгівля, гроші».** <https://cutt.ly/xenG5p5S>

1. Випишіть ключові торговельні осередки, що лежали на торгових шляхах: а) Ганзи; б) Венеції; в) Генуї. 2. Встановіть, які міжнародні торговельні шляхи проходили територією сучасної України. 3. Якими грішми користувалися в ті часи на теренах України?

1. Які категорії населення належать до буржуазії? 2. Чому розвиток торгівлі став рушієм змін у всіх сферах життя? 3. Схематично зобразіть розвиток торгівлі в XIV–XV ст.

3–4.3. Технічні й технологічні винаходи періоду «Великої кризи XIV–XV століть»

Розвитку Європи сприяли значні технічні й технологічні впровадження періоду «Великої кризи XIV–XV століть». Застосування трипільної системи збільшило врожайність. Поля ділили на три частини: одну засівали озимими, другу — ярими культурами, а третю залишали вільною для відновлення родючості. Все активніше використовували вітряки та водяні млини не лише для перемелювання зерна, а й у виробництві пороку, паперу. Відбулися суттєві зрушення в мореплаванні. Кораблі новішого типу — *каравели* — були більш маневрені та придатні до тривалих морських подорожей. Це сприяло відкриттю нових торгових шляхів. Значно полегшило навігацію вдосконалення морського компаса та використання *астролябії* — пристрою для визначення розташування небесних тіл.

Астролябія, Париж, 1400 р.

Виробництво паперу, гравюра, 1568 р.

Моделі каравел Христофора Колумба

Особливо помітні наслідки мало вдосконалення технології виробництва паперу та поява книгодрукування. Так, близько 1448 р. німецький ювелір і винахідник **Йоганн Гутенберг** у м. Майнц створив друкарський верстат із рухомими металічними літерами. Цей винахід дозволив значно здешевити та прискорити процес створення книг. За короткий час Гутенберг надрукував кілька видань Біблії, підручники з граматики, інші книги. Сприяло розвитку друкарства масове виробництво паперу. Для цього використовували водяні млини.

У XIV ст. в багатьох європейських містах з'явилися перші механічні годинники. Точне вимірювання часу сприяло організації міського життя. Удосконалення техніки будівництва арок і ребристих склепінь дозволило зводити високі та міцні будівлі, зокрема собори та церкви, і зумовило поширення готичного стилю в архітектурі. Ці

технічні й технологічні винаходи сприяли економічному та соціальному розвитку Європи, закладаючи основу для майбутніх досягнень епохи Відродження (Ренесансу) і промислової революції.

Завдяки удосконаленню арбалетів і довгих луків, особливо англійського довгого лука, значно зросла роль *піхоти*, яка почала витісняти в битвах *важку кінноту*. В Англії лучники стали ключовою складовою армії. Нова піхота уславила швейцарців і чехів-гуситів. Удосконалення *облогових машин* (требушети, балісти, тарани), а також використання *мінування* і *підкопів* під стінами замків змінювало тактику ведення війн. Перші зразки *вогнепальної зброї*, такі як ручні гармати й аркебузи, з'явилися в Європі саме в XIV–XV ст. Відповіддю на загрозу *артилерії* стали нові типи фортець із низькими і товстими стінами, приземленими баштами та бастіонами, які могли краще витримувати обстріли.

Аркебузир, гравюра, 1608 р.

Перше зображення європейської малокаліберної гармати «Ваза», 1326 р.

Требушет у замку де Бо, Франція, сучасна реконструкція

Значне скорочення населення призвело до дефіциту робочої сили та змусило держави і військових командирів шукати нові способи залучення солдатів, зокрема найманців. Відбувався поступовий перехід від середньовічних військових формувань, що складалися з лицарів і їхніх васалів, до професійних армій, які наймали за гроші. Використання грошей у військовій справі дозволило монархам утримувати й озброювати професійні армії, фінансувати військові кампанії через податки та позики.

1. Укладіть перелік основних технічних і технологічних винаходів та змін у військовій справі XIV–XV століть. Чому з їх появою спостерігається пожвавлення в економічному розвитку? 2. Чи можемо стверджувати, що технічні та технологічні винаходи XIV–XV століть — це відповідь людей на виклики «Великої кризи»? 3. Визначте чинники, що сприяли формуванню професійних армій.

Корисна гра:
«Технічні й технологічні винаходи періоду „Великої кризи XIV–XV століть”»
<https://cutt.ly/6eRSBJ6g>

3–4.4. Загострення соціальних конфліктів

Однією з ознак кризи традиційного середньовічного суспільства стали масштабні повстання, що охопили під час «Великої кризи» провідні країни Європи. Серед найвідоміших: **Жакерія** (1358 р., Північна Франція), **повстання чомпі** (1378 р., місто-держава Флоренція в Італії), **повстання Вота Тайлера** (1381 р., Англія), а також відомі вам **гуситські війни 1419–1434 рр.**

1. Докладніше про соціальні конфлікти часів «Великої кризи» дізнайтеся, скориставшись покликанням <https://cutt.ly/5ebvzVfu> чи QR-кодом. Виконайте творчі завдання до підпараграфу 3–4.4, зокрема вправу «Повстанці в різних таборах» та онлайн-вправу «Соціальні конфлікти періоду „Великої кризи”». 2. Установіть основні причини та наслідки соціальних конфліктів XIV століття. 3. Що спільного між повстаннями Жакерії у Франції та Вота Тайлера в Англії?

Машина часу

«Гуситські війни 1419–1434 рр.».

Щоб пригадати найголовніше про цю сторінку світової історії, ознайомтеся з інформацією за покликанням чи QR-кодом. Прочитайте текст, розгляньте ілюстрації та дайте відповіді на запитання. <https://cutt.ly/aegX2dsR>

1. Що називають гуситськими війнами? 2. Коли і де вони відбувалися?
3. Що спричинило початок гуситських війн? Чого домагалися повсталі?
4. Назвіть головних керівників гуситських війн та місця основних подій.
5. Якими були результат і наслідки гуситських війн?

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі. 2. Назвіть особливості економічного пожвавлення після «Великої кризи XIV–XV століть»? 3. Складіть перелік ключових торговельних маршрутів Раннього Нового часу. 4. Створіть словник термінів, пов'язаних із розвитком військової справи в XIV–XV ст. 5. Вправа «Інновації XIV–XV ст.». Складіть у парах чи групах інформаційне слайд-шоу, щоб ознайомити інших з основними технічними і технологічними винаходами XIV–XV ст. 6. Вправа «Дебати». Укладіть тези на захист та спростування думки «Торгівля в XIV–XV століттях набирає характерних рис, які актуальні й нині».

§ 5. Люди і держави в період «Великої кризи XIV–XV століть»

Згадайте...

- які ідеї пов'язані з періодом раннього Відродження;
- як відбувалося навчання в середньовічних університетах.

Як ви розумієте... — поняття «гуманізм», «людиноцентризм»?

Чи знаєте ви, що...

- з XV століття у списках Болонського, Падуанського, Празького, Краківського університетів трапляються імена студентів і магістрів з прикладкою «Rossicus», «Rhutenus», «Roxolanus», «Le Russia», тобто вихідців з території України;
- найвизначнішими гуманістами XV–XVI століть були вихідці з території України Юрій Дрогобич, Павло Русин із Кросна, Станіслав Оріховський?

5.1. «Європа насильства».

Зміни в родинних відносинах та побуті

«Тектонічне століття».

Історик Дмитро Вирський у своїй книзі «Початок сучасності: друга хвиля глобалізації, кінець Старого Порядку та Україна (XV – середина XIX ст.)» називає XV століття «тектонічним», своєрідним ключем до історії ранньомодерної України.

Історична розвідка

На основі фрагментів з історичної праці визначте, які особливості «тектонічного» століття для території України виокремлює дослідник. Як ви розумієте поняття «переповненість» століття?

XV ст. в історіописанні України традиційно стоїть у затінку /.../. Утім, воно, з різних поглядів, є ключовим в історії нашої країни /.../. Це час глибинно-тектонічних зрушень на українських теренах.

Старі середньовічні континентальні імперії..., засновані на приматі родового аристократизму («золотий рід» Чингізидів, Гедиміновичі, Рюриковичі та ін.), почали поступатися т. зв. «пороховим імперіям» — з їх юридичною формулою опори права («держави загального блага»), більш демократичною служилою шляхтою (в ідеалі взагалі кондотьєрами / найманцями-професіоналами) та новою піхотою (гусити, яничари, гайдуки угорського короля Матяша Корвіна, ландскнехти-драби) і артилерією...

Ситуація певної «переповненості» (аж до «технологічної вичерпності») ріднить XV століття із просвітницьким XVIII-м (1-ше є межею-«осінню» Середньовіччя, 2-ге — раннього Модерну). Тут та сама купа провіщень ривка наступного століття — гуситський рух (провісник Реформації), Флорентійська унія церков 1439 р., книгодрук Гутенберга, розквіт середньовічної святкової культури (у т. ч. Ладсхутське весілля однієї з Ягеллонок 1475 р.), перші успіхи Ренесансу у Східній Європі та початок ери Великих географічних відкриттів.

Врешті-решт, це т. зв. «золотий вік труда» — через вилюднення постчумної Європи робітники стали великою цінністю, тому зарплата зростала, а кількість робочих днів зменшувалася. Те навіть покликала до життя перші прояви «роботизації» — технологічних рішень, спрямованих на економію праці (на кшталт друкарського верстата).

На регіональному рівні (Україна + сусіди) проявами «переповнення» є з'їзд європейських монархів у Луцьку 1429 р., «першопокозацьке» повстання Мухи 1490–1492 рр., епізод 1420–1430-х рр. з великолитовським виходом до Чорного моря (з налагодженням досить масштабної хлібної торгівлі)...

Для українських земель важливою стала також своєрідна «міська революція» — на засадах німецького магдебурзького права та за взірцями італійських міст-республік (знаних як безпосередньо, так і через чорноморські колонії), а також чеської Праги (міста свіжої слави імперської столиці). Та революційна зміна різко підвищила автономію городян у тогочасному суспільстві. Львів утвердився у статусі головного «мегаполіса» України (особливо із втратою для християнського світу генуезької Кафи 1475 р.).

1. Як «Велика криза» змінила побут основних категорій населення Європи? 2. Які форми використовувала влада для поживлення економіки в умовах нестачі працівників? 3. Чи можемо ми характеризувати період XIV–XV століть — «часом насильства»?

<https://cutt.ly/PeNhe6Zb>

5.2. Зміни в освіті та культурі. «Нові цінності»

Гуманізм — людяність; ставлення, турбота про благополуччя людини, повага до її гідності; у добу Відродження — прогресивні думки, спрямовані на утвердження прав людини на земне щастя, радість, вільний вияв бажань і прагнень.

1. Які зміни відбулися в діяльності європейських університетів? 2. Сформулюйте ключові ідеї гуманізму. 3. Чи можемо ми стверджувати, що «Велика криза» створила суспільний запит на освіченість та інтелектуальність?

<https://cutt.ly/Xebvc7mv>

5.3. Зародження нового типу держави — абсолютної монархії

Ще з часів Античності європейцям були знайомі три варіанти організації держави — влада одного (монархія), влада меншості (аристократія) і влада більшості (демократія). Усі вони мали свої плюси та мінуси. Тому за Середньовіччя панувала компромісна ідея «мішаної держави» — своєрідного коктейлю, що в ідеалі мав поєднати плюси і мінімізувати мінуси. Утім, за Раннього Нового часу популярною стає думка, що «переможець отримає все». Причому саме

«удосконалити до абсолюту» владу одного виявилось найпростіше. І варіант **абсолютної монархії** надовго вирвався вперед у вічному змаганні трьох (влади одного, влади меншості, влади більшості). **Абсолютизм** передбачав скасування ієрархічної піраміди сеньйорів-васалів і наділення монарха повновладдям, інші ж ставали формально однаковими підданими. Владу монарха не можна було оскаржити або обмежити, усі рішення внутрішніх органів (законодавчих, судових, релігійних чи виборчих) повністю їй підпорядковувалися.

Абсолютна монархія — це держава з таким політичним ладом, у якому єдиний правитель (зазвичай король або королева) має повну і необмежену владу над усією країною.

Абсолютизм — державний устрій, що утвердився в деяких ранньомодерних європейських країнах, де представницькі органи не впливали на верховну (монархічну) владу.

Титульний аркуш книги «Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної», автор Томас Гоббс, гравюра Абрахама Босса, 1651 рік

Правителі прагнули зміцнити свої позиції шляхом **централізації** (підпорядкування центру, тобто монарху) адміністративних, фінансових і військових структур. Вони намагалися позбавити магнатів та аристократію незалежності й зробити державу більш контрольованою з центру. Це призвело до створення централізованих армій, податкових і судових систем, які підпорядковувалися безпосередньо монарху.

Абсолютні монархи вдавалися до дипломатичних хитрощів для зміцнення своєї влади і розширення територій. Вони зазвичай проводили агресивну зовнішню політику, щоб підтримувати свій авторитет усередині держави і здобувати нові ресурси для цього. Зростали бюрократичні структури. Монархи створювали нові управлінські органи і посади для керівництва різними сферами життя — від оподаткування до юстиції. Це забезпечувало більш ефективне управління, але також збільшувало потреби у фінансових ресурсах.

Існування абсолютних монархій упродовж XVI–XVIII ст. обґрунтовували двома чинниками: спадковим правлінням і божественним правом на владу. Спадковість правління означала, що монархи одержували свої посади як беззаперечну перевагу від самого народження. Середньовічна ідея про «божественне право королів» встановлювала, що влада монархів походила від Бога, тому боротися проти короля чи королеви вважалося тяжким гріхом.

Чимало представників духовництва підтримували абсолютну монархію, оскільки мали від неї привілеї (хоча інколи діяли з міркувань самозбереження).

Французький професор права Жан Боден (1530 – 1596) сформулював ідею, за якою держава в особі монарха має завдання спрямовувати спільні інтереси домогосподарств у правильне русло і так здійснювати свою суверенну владу. Він, щоправда, виступав проти свавілля, вимагаючи поваги до природних прав, Божих заповідей, захисту сім'ї та власності. Англійський мислитель Томас Гоббс у трактаті «Левіафан» (1651 р.) критикував жорстокість людей. Він вважав, що закони й угоди мало чого варті без абсолютної монархічної влади, яка змушує людей дотримуватись їх.

Абсолютними монархіями в цей час стають Французьке королівство (після Столітньої війни), Іспанія (після завершення Реконкісти), а згодом й інші країни Європи. До кінця XV ст. абсолютна монархія стала типовим політичним устроєм у Європі і продовжила існувати протягом наступних століть, впливаючи на розвиток суспільства, політики та культури.

1. Коли та чому виник такий тип держави, як абсолютна монархія? 2. Визначте особливості, характерні для абсолютної монархії. 3. Чи обмежуються, на вашу думку, права людини за умов абсолютизму? Поясніть свої міркування.

Працюємо разом.

Вправа «Працюємо разом». Об'єднайтесь у пари чи групи. Самостійно дізнайтесь значення поняття «Левіафан». Розгляньте зображення титульного аркуша книги Томаса Гоббса. Чому, на вашу думку, цей англійський філософ у середині XVII ст. дав своєму трактату, присвяченому державі, назву біблійного монстра («Левіафан»)?

Корисна гра:

«Зміни в освіті та культурі»

<https://cutt.ly/LeRDgib0>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Якими стали «нові цінності» світогляду європейців XIV–XV століть?
3. Складіть перелік змін у родинних відносинах та побуті населення Європи XIV–XV століть.
4. Створіть порівняльну таблицю «Розвиток освіти: Середньовіччя — „Велика криза“».
5. **Вправа «Візуалізуємо».** Створіть графічну схему «Поява абсолютної монархії».
6. **Вправа «Есей».** Поміркуйте та напишіть есей на тему: «Що спонукало українців Ранньомодерної доби навчатися за кордоном?».

§ 6–7. Візантія. Турки-османи та їх завоювання

Згадайте...

- як виникла Візантійська імперія;
- які відносини сформувались між Руссю та Візантією;
- хто та коли зруйнував Константинополь.

Як ви розумієте... — поняття «султан», «деспотія», «демографія»?

Чи знаєте ви, що...

- 29 травня в сучасному Стамбулі урочисто святкують День завоювання Константинополя; цю подію турки вважають радісним моментом набуття нової батьківщини;
- візантійський імператор Костянтин XI довірив загальне командування обороною столиці від штурму османами італійському кондотьєрові з Генуї Джованні Джустініані з бойовим позивним «Лонго»; його загибель похитнула бойовий дух захисників міста?

6–7.1. Візантія в оточенні ворогів. Латинська імперія. Відродження Візантії. Візантійська імперія в XV ст.

Михайло VIII Палеолог із сином і дружиною, репродукція візантійської мініатюри

Четвертий хрестовий похід (1202–1204 рр.) завдав важкого удару Візантії. На деякий час було втрачено державність. Частина візантійських володінь увійшла до складу *Латинської імперії* та *Ахейського князівства*, створених хрестоносцями. Греки зуміли відстояти власну державність лише в частині Малої Азії, де місцева аристократія створила *Нікейську імперію*. Її імператор **Михайло Палеолог** у 1261 р. несподіваним нападом звільнив Константинополь від хрестоносців і **відновив Візантійську імперію**. Династія Палеологів управляла Візантією ще майже 200 років. Однак відновлена держава суттєво поступалася

своїй попередниці економічними та військовими можливостями. Михайло Палеолог докладав значних зусиль, щоб відновити мурі Константинополя, відбудувати міські квартали, відновити торгівлю. Відродження держави потребувало великих коштів, адже імператор не довіряв знаті й опирався на наймане військо. Більшість його воїнів були монголами та турками, а кораблі візантійського флоту споруджені здебільшого генуезцями. Податки і мита не покривали державних витрат. Нащадки Михайла Палеолога були змушені

поступово збільшувати податки, а це призвело до низки повстань. Особливо були незадоволені вільні селяни, на яких раніше покладался обов'язок захисту кордонів імперії. І хоча заворушення були придушені, наприкінці XIII – на початку XIV ст. виявилось, що захищати кордони країни нема кому.

1. Ознайомтеся з картою. 2. Покажіть територіальні межі Візантії та Латинської імперії. 3. Знайдіть терени держави сельджуків.

Ослаблювали Візантію і суперечки між династією Палеологів та константинопольськими патріархами, а згодом конфлікти між православними єпископами, поширення єретичних течій. Тривалий час зберігалася небезпека нових хрестових походів проти Візантії. Щоб не допустити такого розвитку подій, Палеологи змушені були укласти союзні угоди то з Генуєю, то з Венецією, або ж висувати для папи римського ідеї спільних хрестових походів у Палестину. Зрештою, небезпека з боку хрестоносців суттєво ослабла з початком

Столітньої війни, адже головними ворогами Візантії були французькі феодали. Натомість тривалий час зберігалась, і навіть зростала, загроза для Візантії з боку Болгарії та Сербії. Ці молоді слов'янські держави поступово відвоювали у Константинополя великі території на Балканах. У Малій Азії Візантія втрачала не лише території, а й людей. Місцеві селяни гинули від епідемій та нападів турків-османів або ж розорявалися і втікали від війн. Частина мешканців переходила в іслам і визнавала себе підданими османських правителів. У результаті, Візантія перетворилася на другорядну державу з бідним населенням, оточену сильними ворогами. Її кордони до середини XIV ст. пролягали неподалік Константинополя. І хоча країна зберігала свій великий культурний вплив у Європі, вона була приречена. Після того як турки в 1453 р. захопили м. Константинополь, Візантійська імперія перестала існувати.

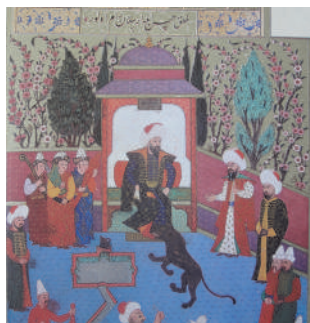

1. Який вплив на історію Візантійської імперії мали хрестові походи? 2. Які факти про утворення та існування Нікейської імперії ви довідалися? 3. Визначте причини занепаду Візантійської імперії.

6–7.2. Виникнення Османської імперії. Падіння Константинополя та загибель Візантії. Держави Європи й Османська імперія

Виникнення Османської держави. У середині XI ст. одне із центральноазійських племен тюрків-огузів, яке очолював вождь на ім'я Сельджук, мігрувало на Іранське нагір'я. Нащадки Сельджука захопили великі території в Ірані, Іраку, Курдистані, завоювали Вірменію та Грузію, розпочали підкорення Малої Азії. Візантійці називали завойовників «турками» або «сельджуками». Держава сельджуків розпалася на кілька султанатів, одним із яких був Конійський султанат у Малій Азії зі столицею в місті Конья. Згодом він розпався на дрібні держави — бейлики. Правителем одного з них був Осман Гази. Саме із бейлика Османа почалась історія Османської імперії, яка існувала в 1299–1922 роках.

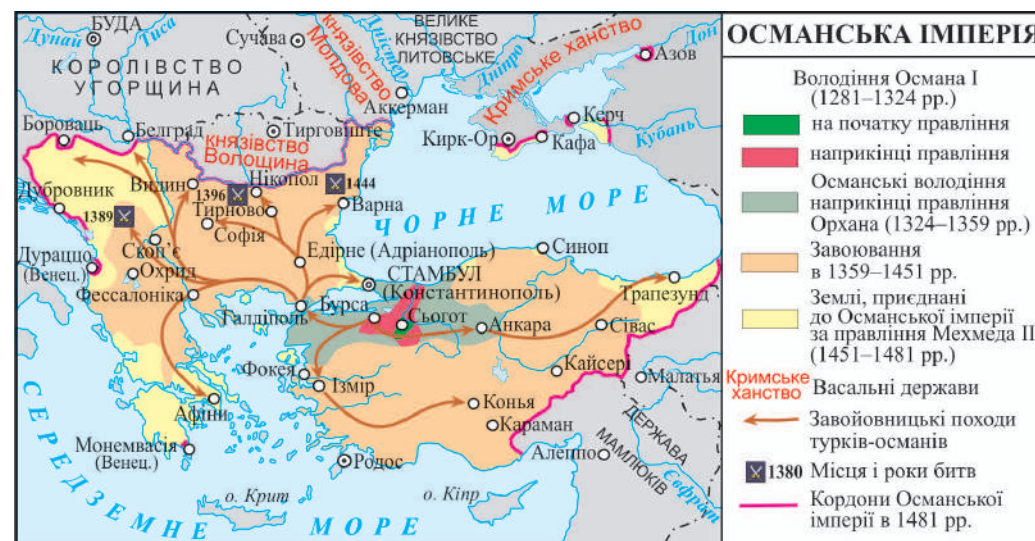
За легендою, коли Осман познайомився з мусульманським віровченням, він побачив сон, який віщував йому та нащадкам славу й пошесті. Осман перетворив хаотичні набіги кочовиків на священну війну заради поширення ісламу. Воїнів його бейлика, по суті, грабіжників, оголосили захисниками мусульманства. У 1299 році Осман I оголосив себе султаном.

Осман I Гази,
середньовічна мініатюра

Держава Османа доволі швидко розросталася. Цьому сприяло кілька чинників. Турки проявляли спочатку певну *віротерпимість*. У багатьох випадках вони *зменшували податки*, тому чимало візантійських селян і городян не чинили опору загарбникам. Основу турецької армії становили важкоозброєні кіннотники (*сипахи*). За військову службу вони отримували від султана землю (*тімар*) разом із селянами. Власники тімарів (*тімаріоти*) стали опорою влади султанів, з їхнього середовища призначали державних чиновників, суддів. Тімаріоти, попри деякі відмінності, були своєрідним аналогом західноєвропейського рицарства. Крім того, турки виявилися шанувальниками нових військових технологій — вогнепальної зброї і мореплавства. Вони створили нові технологічні роди військ — стрільців з рушниць — **яничарів** (дослівно — *нове військо*), артилерію і флот.

Влада султана мала багато рис *деспотії*. Він зосереджував у своїх руках усю військову, цивільну і навіть духовну владу. Був *халіфом* для всіх мусульман. Він міг розпоряджатися майном і життям усіх підданих. При султані існував уряд — *диван*. Очолював уряд *великий візир*. За збором податків стежили *дефтердарі*, а суд чинили *кадії*. У селах суд могли чинити *сипахи-тімаріоти*.

1. Ознайомтеся з картою. 2. Визначте територію Османської імперії на час утворення. 3. Назвіть і покажіть напрямки завойовницьких походів турків-османів та межі імперії на кінець XV ст. 4. Яких теренів сучасної України сягали володіння турків?

1. Визначте ключові, на вашу думку, етапи розвитку держави сельджуків. 2. Які причини стрімкого розширення території Османської держави? Поясніть свої міркування. 3. Що ви дізналися про долю Болгарії та Сербії і про обставини падіння Візантії, опрацювавши інформацію за QR-кодом або покликанням <https://cutt.ly/8ebvx6zo>?

6–7.3. Становище християн в Османській імперії. Українські землі під контролем османів

<https://cutt.ly/JeNhybYM>

1. Визначте особливості організації адміністрування та політичної влади в Османській імперії. 2. Які відносини склалися між Стамбулом та підкореними народами? Чому, на вашу думку, султани намагалися контролювати політичні процеси, але не втручалися в релігійне і культурне життя підкорених народів? 3. Які території України контролював Стамбул? 4. Знайдіть за QR-кодом чи покликанням <https://cutt.ly/3ebvvfoj> інформацію про те, хто і чому в XIV–XV ст. став головним суперником Османської імперії.

Машина часу

«Фанарос і фанаріоти».

<https://cutt.ly/NeNhtGGz>

Вправа «Кафа». Складіть у парах чи групах опис работоргівлі, що процвітала в Кафі, скориставшись інформацією з додаткових джерел. Як описане це місто в українському фольклорі?

Корисна гра:

«Османська імперія»

<https://cutt.ly/ieRDhR0E>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі. 2. Якими є особливості розвитку Візантійської імперії в XIV–XV ст.? 3. Складіть перелік українських територій, що підпорядковувалися Візантії. 4. Створіть лінію часу, на яку нанесіть основні події з історії Османської держави. 5. **Вправа «Історична географія».** За допомогою додаткових джерел ідентифікуйте топоніми з карти «Кримське ханство» із сучасними населеними пунктами півдня України та Кримського півострова. Як ви ставитеся до ідеї повернення їх історичних назв? 6. **Вправа «Історичні паралелі».** Укладіть порівняльну таблицю «Розвиток Візантійської та Османської імперій у XIV–XV ст.».

§ 8. Українське козацтво наприкінці XV ст.

Згадайте...

- назви основних верств населення Русі;
- до складу яких держав увійшли території України в XIV–XV ст.

Як ви розумієте... — поняття «брама», «козак», «Дике Поле»?

Чи знаєте ви, що...

- територію Лівобережжя освоювали сезонно: українські ухадники / козаки — із квітня по жовтень; татари-ногайці проникали сюди по дрова в холодну пору року;
- через кліматичні зміни, епідемії середня тривалість життя становила 20–30 років, тому, на думку історика Дмитра Вирського, суспільство XIV ст. — це суспільство відчайдушної та життєлюбної молоді?

8.1. Історичний фронтір. «Брама Європи»

В історії Європи кінця Середньовіччя і Нового часу особливо яскраво відбувалося «зіткнення цивілізацій». Європейці довго перебували в доволі замкнутому середовищі, і за окремими винятками, як наприклад, арабське вторгнення в Іспанію чи хрестові походи на Близький Схід, не перетиналися з носіями інших культур. Ситуація змінилася, коли упродовж XIII–XVIII ст. на величезних територіях Євразії, Африки, Америки, Австралії християни активно контактували з представниками інших релігій, цивілізацій, знайомилися з раніше невідомим стилем життя. Ці зустрічі зазвичай мали характер військового протистояння, яке могло тривати десятки, а то й сотні років, дуже часто набуваючи рис релігійної «священної війни» на повне фізичне винищення ворога чи його цілковиту асиміляцію.

Території, на яких відбувалися такі війни, надовго ставали своєрідною «сірою зоною», де не діяли закони і доволі комфортно почувалися лише люди зі зброєю, не обтяжені соціальними, сімейними чи якимись іншими зв'язками. Для позначення таких теренів європейські науковці використовують різні місцеві варіанти назв «сірої зони», наприклад: в Іспанії — «нічия земля», «безлюдна земля», «пустеля Дуеро» (територія між християнськими державами та арабськими в ході Реконкисти); у Польщі — «передмур'я» (українські землі, що відділяли світ християнський від мусульманського); у Сербії — «військовий кордон» між Османською імперією та Австрійською державою. Всі ці терміни стосуються Середньовіччя. У Стародавньому Римі використовували поняття «лімес» — укріплений кордон імперії, що складався із системи військових таборів, вартових веж, сигнальних постів, мережі доріг. Сьогодні історики (під впливом американської традиції) часто вживають загальний термін «фронтір». Сучасні дослідники дійшли

висновку, що в таких прикордонних зонах доволі частими були не лише війни, а й міжкультурні обміни, запозичення, поєднання. Відбувалися перетини й запозичення в побуті, мові, зовнішньому вигляді, способі життя, зброї, характері ведення бою. Українські історики зазвичай замість терміна «фронтир» використовують назву «прикордоння». Раніше в козацьких літописах вживався вислів «Дике Поле», сьогодні його активно використовують науковці. Сучасний історик Сергій Плохій використав назву «Брама Європи», вживши її на означення всієї України як території, що стоїть на шляху кочових народів до землеробської європейської цивілізації.

Українські землі наприкінці XV – на початку XVI століття

1. Ознайомтеся з історичною мапою та визначте: а) межі розселення українців наприкінці XV століття. Порівняйте їх із сучасними кордонами України; б) назви держав, до складу яких увійшли українські землі наприкінці XV – на початку XVI століття; в) які території одержали назву **Дике Поле**. 2. Поміркуйте над причинами концентрації міст-фортець на межі з Диким Полем.

Лише дуже хоробрі, відчайдушні люди могли проживати на такому прикордонні, де велися постійні війни, великі битви і малі сутички. Саме вони творили новий соціальний стан — вільних воїнів. Їх у різних країнах називали по-різному: *реконкістадори* в Іспанії; *ускоки*, *четники* в Хорватії; *гусари*, *граничари* в Сербії; *секеї* і *гайдуки* в Угорщині та Болгарії; *клефти* у Греції. В Україні та деяких інших країнах таких людей називали «**козаки**».

Фронтир (від англ. frontier — «кордон», «пограниччя») — територія на межі двох різних суспільств, перехідна зона, яка зазвичай слабо інтегрована в державні структури, має динамічний характер і значний рівень взаємодії різних, часто ворожих культур.

Козаки — учасники самоврядних чоловічих військових, згодом і територіальних громад, що з XV століття фіксуються джерелами в степах Східної Європи, зокрема Подніпров'я, на теренах Дикого Поля.

Історична розвідка

Сергій Плохій про розвиток українського Степу. «Брама Європи».

Український історик, професор історії Гарвардського університету у книзі «Брама Європи» пише:

«Протягом XV–XVI століть українські степи пережили значну політичну, економічну та культурну трансформацію. Уперше з часів Київської Русі кордон заселеної території перестав відступати в бік прип'ятських боліт та Карпат і почав просуватися на схід та південь...

Витоки цих глибинних змін лежали в самому степу. Боротьба, що почалася в середині XIV століття в Золотій Орді, відомій також як Кипчацьке ханство, призвела до її розпаду в XV столітті. Кримське, Казанське та Астраханське ханства стали наступниками Золотої Орди, але жодне з них не змогло її об'єднати і кожне з часом втратило незалежність. Крим став незалежним від Золотої Орди 1449 року під керівництвом нащадка Чингісхана, Хаджі Девлет-Гірея. Заснована ним династія Гіреїв проіснує до XVIII століття, але його держава майже відразу втратила незалежність. До 1478 року ханство стало васалом Османської імперії — величезної мусульманської держави, в якій політично переважали турки і яка замінила Візантію як панівну силу у Східному Середземномор'ї та Причорномор'ї протягом XIV–XV століть. Османи, що 1453 року зробили Стамбул (колишній Константинополь) своєю столицею, отримали прямий контроль над південним узбережжям Криму, заснувавши головний центр у портовому місті Кафа (сучасна Феодосія). Гіреї контролювали кримські степи на північ від гір та кочові племена Південної України з Ногайською Ордою, що стала найпотужнішим із цих племен у XVI столітті...

Відтворіть прочитану інформацію у формі есею «Феномен Дикого Поля».

1. Які причини вплинули на формування історичних фронтирів у XIV–XV століттях? 2. Як ви розумієте термін «Дике Поле»? Власну відповідь аргументуйте. 3. Чому, на вашу думку, історик С. Плохій вживає вислів «Брама Європи» для характеристики території України XIV–XV століть?

8.2. Соціальні зміни на теренах України в XIV–XV століттях

В українських землях у XIV–XV ст. розвивалися міста, торгівля. Великими міськими центрами були Львів, Київ, Луцьк, Володимир, Кам'янець, Кафа (Феодосія) і Аккерман (Білгород-Дністровський). У них були, як у всіх європейських містах, міська знать і біднота, тобто патриціат і плебеї. Водночас відбувалося розшарування українського селянства. Однак замість грошового чиншу селяни частіше відробляли панщину на користь землевласників Польського королівства та Великого князівства Литовського, які зосередили в своїх руках (*монополізували*) постачання аграрної продукції для більш індустріалізованої Західної Європи. Утім, багатокладність українського господарства (зі значними частками скотарства і лісових промислів) не дозволяла зробити тут рай для плантаторів у стилі Латинської Америки.

Оскільки багато українських земель були спустошені постійними війнами з монголами, а пізніше — Кримським ханством, Османською імперією, можновладці заохочували переселення селян на вільні землі, звільняючи їх на певний час (іноді аж на 25 років) від сплати податків. Нові поселення називали *слободами*. Однак, коли звільнення від повинностей закінчувалось, доводилося відробляти панщину. Багато селян із цим не погоджувались і відходили подалі від влади — у степи, на південь від Дніпровських порогів. Тут, на прикордонних територіях, що були місцем протистояння різних держав, формувалися групи озброєних людей, що не корилися жодній владі. Серед цих людей були переселенці і з українських земель, і з Криму. У документах Кримського ханства таких людей називали «**козаками**».

«Сторожа запорозьких вольностей», художник Сергій Васильківський, близько 1890 р.

Слово «козак», найімовірніше, запозичене з тюркських мов, як і слова, що тісно пов'язані з козацтвом («майдан», «кіш», «паланка», «сагайдак», «джура», «курінь», «отаман», «осавул», «богатир», «хоругва», «бунчук», «жупан», «шабля», «люлька» та багато інших). У різних тюркських мовах слово «козак» означає насамперед «вільна, озброєна людина», дещо рідше це — «неодружений воїн», іноді ще з уточненням — «вартовий» (сторожа тоді була традиційною справою молоді). Це слово вживається в різних документах

XII–XIV ст. зазвичай щодо військових загонів монголів чи кримських татар. І лише наприкінці XV ст. його починають використовувати для означення збройних загонів вихідців з українських земель.

Козак (від давньотюркського «кьоз» — *ходити, бродити, мандрувати*) — вільна людина, шукач пригод, вправний вершник, найманий воїн; а також: 1) у другій пол. XV ст. — прикордонник, що займається промислами на «нічийних» землях; 2) у першій половині XVII ст. — запорожець, реєстровець, городовий козак.

Поступово українські козаки формували власний спосіб організації влади з демократичними традиціями, утворивши *Військо Запорозьке Низове* з центром — Січчю. Економіка козацької спільноти ґрунтувалася на річкових промислах, контролі переправ, торгівлі, чумакуванні, військовій справі.

Військо Запорозьке — назва козацьких військово-політичних утворень XVI–XVIII століть; використовується зазвичай в одному з трьох значень: а) військово-політична організація з центром у Запорозькій Січі (Низове військо); б) державне утворення Гетьманщина, що виникло в середині XVII ст.; в) назва реєстрового війська в Речі Посполитій та Гетьманщині.

Козаки відрізнялися від рицарського стану. Рицарі отримували привілеї та землю від своїх сюзеренів, передавали її у спадок дітям. Вони становили основу кінного війська середньовічних армій — важкоозброєну кавалерію. Поступово саме рицарі стали землевласниками, використовували працю селян, збирали з них чинш чи змушували відробляти панщину. Рицарі були опорою королівської влади і переважали в усіх станово-представницьких органах Європи (парламенті, кортесах, Генеральних штатах, сеймі). Саме на їхню користь ухвалювалися більшість законів.

«Козаки на заставі», художник Людвік Гедлек, до 1904 р.

Натомість козаки зазвичай ніяких пільг від влади не мали. Перші козацькі привілеї з'являються ледь не через 100 років після найраніших історичних згадок про козаків. Ще й користувалися цими правами та пільгами небагато представників козацтва. У сеймах чи інших станово-представницьких органах їхні інтереси відстоювали в кращому разі монархи і командувачі армій, духовні особи, але власного представництва козаки не мали. Вони воювали переважно як піхотинці (у чомусь дешева вогнепальна зброя таки дала козакам шанс), часто — проти кавалерії, використовуючи *гуляйгороди* (пересувні штурмові щити на колесах чи санях; під їхнім прикриттям можна було наблизитися до фортечних стін) чи *вагенбурги* (пересувні захисні укріплення з возів, тимчасові польові фортеці).

1. Назвіть основні категорії населення України XIV–XV століть. 2. Які зміни відбувались у соціальній структурі? Чому? 3. Визначте особливості соціального статусу козаків.

8.3. Теорії походження козацтва

Сьогодні є багато версій, які намагаються пояснити, коли і як з'явилися козаки. За однією з найдавніших, козаки походять від тюркських народів, які мешкали в Північному Причорномор'ї (хозарів, торків, чорних клобуків, половців) і час від часу наймалися на військову службу до київських та переяславських князів. Зрештою, ці народи напередодні монгольського вторгнення проживали на південних кордонах Русі і мали обов'язок захищати її від нападів ворогів, зокрема на Змієвих валах. У пошуках історичного предка звернули увагу на подібність назв козаків і літописних хозар (тоді читали «козар»). Їх козацькі літописці помилково тлумачили як слов'янське плем'я (власне, і поляки так само помилково вважали слов'янами сарматів, яких вони тоді теж популяризували як своїх предків; не цуралися й угорці оголосити своїми предками гунів, а литовці визнали себе нащадками римських колоністів). У багатьох козацьких літописах неодноразово підкреслювалося, що козаки є нащадками хозарів. Але сьогодні важко простежити цей зв'язок за археологічними джерелами. Надто багато часу відділяє хозар VIII–X ст. від козаків XV ст., надто багато змін відбулося на теренах України за цей період.

Також критично сприймаються спроби окремих дослідників показати козаків нащадками «бродників» та «берладників» — вигнанців із Волинсько-Галицької держави. За іншою версією, козаками ставали так звані *уходники* — представники різних станів, що на свій страх і ризик вирушали на сезонні промисли в причорноморські чи приазовські степи. Значну частину з них становили селяни, що відходили на ці території, утікаючи від панщини. Але структуруючим елементом були різноманітні військові слуги, зокрема замкові бояри зі зруйнованих прикордонних замків.

Українських козаків називали також «черкасами», «черкесами», що тотожно назві одного з народів Кавказу. Відомо про міграції та осідання невеликих груп історичних черкесів (їх християнської частини) в Україні XIV–XVI ст. У XV ст. черкеси теж мали досвід у справі степової війни, тож є випадки, коли «черкес» і «козак» сприймалися як синоніми.

Найбільш обґрунтованою сьогодні є версія, запропонована козацьким літописцем Самійлом Величком, а також польським істориком Мартином Бельським. Підтримував її і Михайло Грушевський. Вони стверджували, що *перші українські козаки* за розпорядженнями великих князів литовських *формувалися в загони добровольців*

(вільних вояків) із місцевого населення для захисту південних кордонів держави. Саме в такому контексті українські козаки згадуються в «Хроніці Польській» Мартина Бельського в описі походу **1489 року** польського війська під проводом королевича Яна Ольбрахта проти татар на Поділля.

Першими очільниками цих загонів були керівники адміністративних одиниць (староств) — старости **Предслав Лянцкоронський, Остафій Дашкевич, Остафій Ружинський, Дмитро Вишневецький**. Такі ватаги козаків використовували для захисту фортець та укріплень на кордоні Великого князівства Литовського (а згодом Речі Посполитої) з Диким Полем. Але вже до середини XVI ст. козацькі ватажки прийшли до думки, що для успішного захисту держави потрібно займати не оборонну, а наступальну позицію і будувати нові укріплення далі на південь углиб степів. Ворогів варто зупиняти не під стінами Канева, Києва, Львова, а якомога далі від обжитих місць. Саме з цієї причини **Дмитро Вишневецький у 1556 р.** на Дніпровському острові Мала Хортиця організував будівництво **першої козацької фортеці** — праобразу пізнішої Запорозької Січі. Із неї почалася вже історія народження-відродження українського війська, церкви і держави, але про це йтиметься в наступних розділах.

«Остафій Дашкевич»,
художник Ян Матейко, 1874 р.

«Гетьман Байда Вишневецький», марка України, 1997 р.

1. Назвіть описані в тексті параграфа теорії походження козацтва. 2. Аргументи якої з версій ви вважаєте найбільш переконливими? Чому? 3. На основі тексту підпараграфа створіть схему «Теорії походження козацтва».

Вір, але перевір
На думку тюрколога, кандидата історичних наук Олександра Галенка, географічно Дике Поле — це степ, український південь. Генуезці та венеційці, чії колонії були в Криму та на узбережжі Чорного моря, на означення степу, що знелюднів через чуму, послаблення Золотої Орди та занепаду торгівлі з Китаєм,

використовували назву «*Loca deserta*» — закинуте поле, пустеля. Тільки через 100 років на цю територію повернулося життя. На карті де Боплана 1660 року використано назву Дике Поле — *Loca Deserta*. Після освоєння козаками всієї території степу до Чорного моря в другій половині XVIII століття термін «Дике Поле» зникає. «Опанування степу, досвід власних збройних сил, власного виживання на незвичній території — це те, що зробило українців українцями».

Мовою історичного джерела

Михайло (Михалон) Литвин, литовський дипломат, автор історичних нотаток середини XVI століття про козацькі поселення:

«...Деякі ховаються від батьківської влади, або від неволі, або від служби, або від [покарання за] злочини, або від боргів чи ще чогось іншого; інших приваблює [до цього краю] багата дичина та родючі місця. І, спробувавши щастя в цих фортецях, вони ніколи звідти не повертаються».

1. Які причини освоєння Дикого Поля називає литовський хроніст?
2. Зобразіть їх у вигляді схеми.

Працюємо разом.

1. Вправа «Інфографіка». У парах чи групах створіть інфографіку «Походження козаків».

2. Вправа «Дике Поле». Укладіть тези для дискусії чи запишіть власний подкаст на тему: «Історія Дикого Поля — історія української колонізації». Для натхнення скористайтесь історичним подкастом від PRO Донбас «Дике Поле» за покликанням: <https://cutt.ly/veRDpDo2>

Корисна гра:
«Походження козацтва»
<https://cutt.ly/xerDdRC7>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Назвіть особливості основних соціальних змін у XIV–XV століттях.
3. Складіть перелік наукових думок про походження козацтва.
4. Створіть мапу-схему історичних фронтів Європи.
5. Вправа «У народній пам'яті». Відшукайте / пригадайте приклади використання слова «козак» в українських народних піснях, приказках, казках тощо. Поміркуйте, якими рисами народ характеризує козаків.
6. Вправа «Історичний словник». Розпочніть роботу над створенням словника-довідника термінів, пов'язаних з історією українського козацтва.

§ 9. Великі географічні відкриття та їх наслідки

Згадайте...

- які території вдалося «відкрити» вікінгам;
- які народи заселяли Американські континенти у Середні віки;
- які можливості надавало використання астролібії, компаса, каравел.

Як ви розумієте... — поняття «морська експедиція», «Новий світ»?

Чи знаєте ви, що...

- відомий мореплавець Христофор Колумб народився в італійському місті Генуя, досвідченим моряком приїхав у Португалію, де висловив ідею західного шляху до Індії, але його морські експедиції здійснено за кошти Іспанії;
- знайти морський шлях до Індії навколо Африки вдалося португальським морякам на чолі з Васко да Гамою, які діяли за наказом короля Мануела I?

9.1. Причини та передумови Великих географічних відкриттів

Великі географічні відкриття розпочалися наприкінці XV ст. і стали вирішальним фактором, що спричинив остаточний перехід від Середньовіччя до Нового часу. Завдяки їм люди поглибили і розширили свої знання про світ. Через панування Османської імперії майже припинилося постачання прянощів (перцю, кориці, мускату тощо) зі Сходу. Доступ туди мали венеційські купці, але поменшало охочих платити їм за це шалені гроші. Європейські володарі все частіше замислювалися про пошуки обхідних шляхів до багатющої Індії. До того ж, для розкішного життя і фінансування військ їм бракувало дорогоцінних металів. Тому водночас із нестачею прянощів постало питання освоєння незвіданих золотих і срібних копалин (виник навіть міф про країну золота — Ельдорадо). Використання удосконаленого компаса, астролібії, а також каравел дозволяло долати великі відстані, тож середньовічні бувальщини про казкові розкоші східних країн отримали продовження!

«Земне яблуко» — глобус, винахідник Мартін Бегайм, місто Нюрнберг, 1492–1494 рр.

Після завершення вигнання мусульман із Піренейського півострова (Реконкісти) у 1492 р. дворянство Іспанії та Португалії залишилося без військової здобичі, тож вирушало в ризиковані подорожі, сподіваючись розбагатіти та прославитися. Католицька церква теж підтримувала думки про освоєння нових земель і навершення язичницьких народів у християнство.

Великі географічні відкриття — історичний процес упродовж XV–XVI ст., коли європейці здійснювали дослідницько-колонізаційні експедиції просторами Африки, Америки, Азії та Океанії.

1. Які чинники сприяли початку епохи Великих географічних відкриттів? 2. Чому зміцнення Османської імперії спонукало європейців до пошуку нових шляхів до Індії? 3. Який вплив на початок Великих географічних відкриттів мало завершення Реконкісти?

9.2. Хронологія Великих географічних відкриттів

За право розвідувати маршрути на Схід змагалися щойно об'єднана Іспанія та Португальське королівство. Спочатку перевага була на боці португальців. Зокрема, упродовж другої половини XV ст. вони побували на островах Атлантичного океану і значно просунулись углиб Африки. У 1488 р. Бартоломеу Діаш досягнув крайньої південної точки цього материка — мису Доброї Надії (через жакливий шторм португалець назвав його Грозовим мисом). Прохід до Індійського океану віднайшли, але через дорожнечу долання чималих відстаней потребувало коротших шляхів.

«Христофор Колумб», художник Себастьяно дель Пйомбо, 1519 рік

Одним із тих невгамовних шукачів виявився **Христофор Колумб** (1451 – 1506). Генуезець за походженням, він із дитинства знався на морській справі. Відтоді й мріяв досягти казково багатой Індії, плывучи не на південь, як інші, а на захід. Його інтерес підігрівали неправильні розрахунки венеційських картографів, які розташовували Азію недалеко від Португалії. Співвітчизники-італійці та й, зрештою, всі, до кого він звертався, не схвалювали цього авантюрного задуму. Однак Ізабель І Кастильська та Фернандо II Арагонський прихильно прийняли Христофора Колумба. Отримавши потрібне спорядження, три кораблі та обіцянку титулу віцекороля нових земель, 3 серпня 1492 р. мореплавець вирушив через Атлантичний океан на захід. На початку жовтня, після виснажливого плавання, невелика флотилія із трьох кораблів — «Санта Марія», «Пінта», «Нінья» — досягла Багамських островів. Колумб вірив, що прибув до Індії. Навіть місцеве населення він назвав індіанцями! То був неймовірний успіх, який належало закріпити. Через два тижні його кораблі досягли Куби, пізніше — Гаїті.

Зворотний вояж виявився не менш небезпечним: один корабель затонув, а частину команди довелося залишити в «Індії» — у новозбудованому форті Різдва. Іспанці ж зустріли мандрівника із захопленням, він удостоївся аудієнції з королевою та королем. Це стало великим визнанням. Пізніше Христофор Колумб ще тричі

вирушав через Атлантику, але дивовижних багатств так і не знайшов. Іспанський уряд позбавив його звань, піддав гонінням, незважаючи на здобуту славу. Згодом про нього забули. На письмовому столі мореплавця багато років лежали кайдани, нагадуючи про зрадливість долі. Помилка Христофора Колумба з'ясувалася після його смерті.

Адже іспанці не припиняли споряджати західні експедиції.

Один із їхніх учасників, флорентієць **Амеріго Веспуччі**, яскраво описав колумбову «Індію» та впевнено заявив, що тільки-но відкриті землі — це не Азія. Його опис неабияк зацікавив і вразив тодішніх інтелектуалів. Вони нарекли заокеанські території **Америкой** та надовго забули про Христофора Колумба. До слова, назва «Америка» утвердилася завдяки картографу Мартіну Вальдземюллеру, який зафіксував її на мапі в книжці «Вступ до космографії».

Як Іспанія, так і Португалія прагнули винятково володіти заокеанськими територіями. Та задля уникнення воєн доводилося домовлятися. У 1494 р. обидві країни уклали **Тордесільяську угоду**, за якою лінією поділу обрали меридіан, що пролягав Атлантикою. Простори на схід від нього належали португальцям, тоді як іспанці отримували дозвіл досліджувати західний напрям. Насправді ж усе вирішувало правило першості: хто швидше допливав до незнаних земель, той оголошував їх своїми.

У 1497 р. в океан вийшли кораблі португальського вельможі **Васко да Гама** (1469 – 1524). Обігнувши мис Доброї Надії, наприкінці травня 1498 р. вони дістались Індії. Зворотний шлях зайняв майже рік, два вітрильники затонули, але відомості, здобуті мандрівниками, виявилися безцінними. Уперше європейці встановили безпосередні контакти з віддаленою країною, про скарби якої складали фантастичні розповіді. Один з учасників експедиції Васко да Гама згадував, що араби привітали прибульців словами: «Який чорт вас сюди приніс?», а потім промовили: «Дякуйте Богові навколошки, що він привів вас у країну таких великих багатств». Невдовзі португальці витіснили конкурентів з Індійського океану та безконтрольно запанували в його водах.

У серпні 1519 р. з міста Севілья свою кампанію розпочав **Фернан (Фернандо) Магеллан** (1480 – 1521). Цей португалець не знайшов розуміння на батьківщині, однак здобув його в Іспанії. І справді, мета

Фрагмент мапи із зображенням Америки, картограф Мартін Вальдземюллер, 1507 р.

«Васко да Гама», художник Грегоріо Лопес, XVI ст.

подорожі видавалася неможливою — обпливти довкола світу! Ризиковано і претензійно, хіба ні? Його п'ять вітрильників повільно просувались уздовж узбережжя Південної Америки. Їхній рух ускладнювали шторми та морози. На одному з кораблів учинили заколот. Досвідчений капітан не здався: бунтівників покарав, запаси їжі поповнив. Урешті фортуна усміхнулася Магелланові, і він оминув Південну Америку через протоку, названу пізніше на його честь. У листопаді 1520 р. пошарпана флотилія увійшла до невідомого раніше океану. Увесь час відчайдухам сприяла ідеальна погода. Тому океан назвали Тихим. Поволі добралися до Філіппінських островів. Тут Фернан Магеллан вирішив повернути місцевих жителів у християнство. За це його вбили. Та моряки, яких очолював Хуан Себастьян Елькано, набрали достатньо припасів, а також прянощів і золота та продовжили експедицію. На початку вересня 1522 р. єдиний корабель — «Вікторія» — повернувся до рідного міста Севілья. За перше навколосвітнє плавання Хуан Себастьян Елькано отримав від іспанського короля дворянський титул і герб, на якому з-поміж інших елементів була зображена земна куля і напис: «Ти перший мене обігнув!»

«Фернан Магеллан»,
художник невідомий,
XVI–XVII ст.

Мовою історичного джерела

Уривки з листів Петра Мартіра (сучасника Христофора Колумба) про багатства Америки, 1493–1494 рр.: «...Іспанія панує, поширює свою зверхність... Із 18 кораблів, посланих моїми государями з адміралом [Христофором] Колумбом під час другої його подорожі в Західну півкулю, повернулося тепер 12 і привезли із собою бавовну, величезні шматки красильного дерева і багато інших коштовних у Європі речей... Кажуть, що в тих країнах знаходять на поверхні землі шматки самородного золота надзвичайної величини...».

1. Чи можна вважати другу морську експедицію Колумба успішною? Відповідь обґрунтуйте. 2. Що вабило європейців у нових землях?

1. Які чинники сприяли початку епохи Великих географічних відкриттів? 2. Покажіть на мапі напрямки експедицій Христофора Колумба, Васко да Гама та Фернана Магеллана. 3. Поміркуйте, чому серед країн-лідерок освоєння нових земель опинились Іспанія та Португалія.

9.3. Конкіста.

Наслідки і впливи Великих географічних відкриттів

Новий світ, як його йменував Амеріго Веспуччі, вабив європейців. Уже в середині XVI ст. вони ринули на заокеанські терени в пошуках слави, земель і багатств. З другого боку, Великі географічні відкриття зіштовхнули мешканців Старого світу з невідомими раніше народами. До початку Великих географічних відкриттів європейці нічого не відали про населення Нового світу. Поруч із мая, ацтеками та інками на просторах доколумбової Америки жили численні народності, між якими не було згоди, єдності. Цим уміло скористались європейці для завоювань.

Конкіста (з іспанської — «завоювання») — завоювання європейцями народів Центральної та Північної Америки (Нового світу) впродовж кінця XV — першої половини XVI ст.

Машина часу

«Доколумбова Америка».

Щоб пригадати найголовніше про цю сторінку світової історії, ознайомтеся з інформацією за покликанням <https://cutt.ly/xebvcrKT> чи QR-кодом.

Після відкриття Америки іспанці одразу взялися її колонізувати. Збіднілі рицарі помчали до неведомих земель у гонитві за золотом, купці цікавилися новими товарами, монахи ж узялися навертати язичників у католицтво. Кожен мав свої цілі. Позаяк іспанською мовою завоювання звучало як «конкіста», то її учасників називали конкістадорами. У 1517 р. невеликий загін Франсиско Ернандеса де Кордоба в пошуках скарбів висадився на півострові Юкатан. Прибульців чекала приємна несподіванка: величні міста з кам'яними будівлями, палацами, пірамідами, храмами. Так європейці зіткнулися з цивілізацією мая. Господарі зустріли доволі обережно. Їх насторожував вигляд вершників на конях, а залп вогнепальної зброї нагадував небесний грім. Тому вони спочатку уникали настирливих чужинців, потім намагались їм опиратися у збройних сутичках. Невдовзі конкістадори перейшли в наступ і з 1518 р. споряджали численні військові експедиції, намагаючись підкорити мая.

Чималими покладами золота володіли ацтеки. Довідавшись про це, у 1519 р. озброєна ватага Фернандо Кортеса, що налічувала 600 вояків, 16 вершників, 13 гармат та кількості місцевих носіїв і

провідників, націлилася на загарбання країни ацтеків. Щоправда, під час походу до нападників долучилися племена, які ворогували з правителем Монтесумою II. Його підступно полонили, однак піддані повстали й вирішили дати рішучий бій конкістадорам. Наступного року в долині Отумба майже 100 тис. індіанців зазнали поразки від кількесот європейців та їхніх місцевих союзників. В атаку ринула іспанська кіннота, проти якої оборонці воювати геть не вміли. Згодом здалось і було знищене столичне місто. Самобутня цивілізація перестала існувати. Переможець Фернандо Кортес суворо управляв завойованими територіями. На місці Теночтитлана започаткував будівництво міста Мехіко — столиці сучасної Мексики.

Завоювання європейцями місцевих народів Америки

Іспанські завойовники керують поневоленими місцевими жителями, які будують Мехіко на руїнах Теночтитлана

Одночасно конкістадори розправлялися з інками в Південній Америці. Похід у 1532 р. очолив Франсіско Пісарро. Його армія — це 62 вершники та 102 піхотинці. Хіба не мізерно? Проте іспанці розбили придворну сторожу та захопили інкського правителя Атахуальпу неймовірно швидко. Він помилився, не сприйнявши противника як серйозну небезпеку. Підкорювачі зажадали викупу — понад 5 тонн золота і 12 тонн срібла. Коли ж інки зібрали коштовності, Франсіско Пісарро все-таки звелів стратити полоненого, опісля призначивши нового, покійного володаря. Це полегшило підкорення й пограбування заможної країни. Її жителів тисячами зганяли в копальні та на плантації, де вони гинули від важкої праці й голоду. Чужинці переплавляли унікальні золоті витвори інкських умільців. Місіонери наворачали «поган» у католицизм, при цьому теж плюндруючи давні неповторні пам'ятки місцевої культури. Інфекційні хвороби, завезені з Європи, остаточно знищили цивілізацію. До 1572 р. безмежні простори Південноамериканського материка опинилися під іспанським правлінням.

У результаті Великих географічних відкриттів зустрілися цивілізації — європейська та американська. На мапах з'явилися обриси невідомих раніше материків. Європейці впевнилися, що земля справді куляста. До того ж, пізнаючи й освоюючи Америку, вони познайомилися зі здобутками індіанців. Уперше побачили невідомі рослини, придатні для їжі. Основним продуктом стала картопля — «другий хліб», що рятував людей від голоду. Також посмакувала кукурудза, якою ще й вигодовували худобу. Ананаси, стручковий перець, какао, кава, тютюн, томати поповнили звичний раціон. Подешевшав цукор. Натомість до Нового світу доправляли пшеницю, жито, яблука, цитрусові, на неозорих просторах розводили свиней, кіз, овець, велику рогату худобу, коней. Захоплені терени освоювали не тільки збройно, а й духовно. В заокеанських володіннях діяли католицькі місії, відкривали церкви і школи. Таким чином, дві цивілізації єдналися, збагачуючи одна одну, хоча при цьому слабша втрачала традиційні самобутні риси.

«Зустріч цивілізацій» — образний вислів для пояснення особливостей взаємодії цивілізацій Європи, Азії та Америки внаслідок Великих географічних відкриттів.

1. Як змінилося життя корінного населення Американських континентів з приходом європейців? 2. Супроти кого була спрямована Конкіста? 3. Чи можемо ми стверджувати, що Конкіста спричинила занепад середньовічних держав корінного населення Нового світу?

Працюємо разом. За допомогою застосунку Google Earth (Гугл Земля) прокладіть маршрути найвідоміших морських експедицій періоду Великих географічних відкриттів.

Корисна гра
«Великі географічні відкриття»
<https://cutt.ly/3eRDjzJe>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Назвіть ключові причини та наслідки Великих географічних відкриттів.
3. Назвіть основні території, освоєні європейцями в цей період.
4. Порівняйте, яким було життя народів Північної та Південної Америки до і після колонізації.
5. **Вправа «Власна думка».** Створіть короткий виступ у форматі TED, щоб розповісти однокласникам про особливості Конкісти.
6. **Вправа «Анкета».** Розробіть анкету для уявного опитування учасника / учасниці морської експедиції часів Великих географічних відкриттів або мешканця / мешканки колоній (на вибір).

ДЕРЖАВИ РАННЬОГО НОВОГО ЧАСУ

§ 10. Абсолютні монархії.
Пруссія. Іспанія. Франція

Згадайте...

- які держави називають абсолютними монархіями;
- що таке Священна Римська імперія.

Як ви розумієте... — поняття «протекція», «меркантильний»?

Чи знаєте ви, що...

- слово «абсолютний» латиною означає «безумовний, необмежений»; слово «монархія» походить від грецьких «монос» — «один» і «архос» — «керівник»;
- італійське слово «меркантиль» означає «торговець», слова «протектор», «протеже», «протегувати» походять від французьких та англійських слів, що означають «захист»?

10.1. Як розвивалися Пруссія та Іспанія?

У німецьких землях єдиної сильної королівської влади не існувало, проте абсолютні монархії утвердилися в кожному окремому князівстві до кінця XVI ст. (цьому неабияк сприяла Реформація (про цей процес докладніше йтиметься згодом), яка підпорядковувала церкву світській державі). Такий вид абсолютизму ще більше роз'єднував держави Священної Римської імперії. Місцеві правителі не сплачували імператору податків, вели вільну зовнішню політику. На цьому тлі виокремилася Бранденбурзько-Прусска держава, що перебувала під владою династії Гогенцоллернів. Їх абсолютна монархічна влада призвела до дріб'язкової регламентації приватного життя, зростання ролі армії, активного залучення чиновників до управління.

Курфюрст (князь) Фрідріх Вільгельм (1640–1688) уклав угоду зі знаттю: він залишив їй усі привілеї, натомість отримав згоду на невтручання в управління державою. Повноваження ландтагів теж зникли, тож його син у 1701 р. повноцінно коронував себе, прийнявши ім'я Фрідріх I (1688–1713). Так утворилося Пруське королівство. Воно скористалося з того, що Козацька революція (про неї вивчатимете в наступних розділах) послабила його колишнього зверхника — Річ Посполиту.

На світанку Нового часу королівство Іспанія перетворилось у величезну та багату імперію. Навіть 1501–1600-й роки називали «століттям Іспанії». Щойно об'єднана, завершивши Реконкісту, вона конкурувала з провідними країнами Європи. Ще в 1480 р. кортеси (обласні парламенти) заборонили ведення приватних війн, позбавили знать права збирати певні податки, чим значно посилили королівську владу.

У 1516 р. трон посів **Карл V Габсбург** (1516–1556), влада якого поширювалася на колонії Нового світу (отже, в його державі «ніколи не заходило сонце»). Також він успадкував італійські, німецькі володіння Габсбургів, промислово розвинені Нідерланди, мріючи про світове панування. Надалі роль кортесів поступово зменшувалася: у них забрали можливість щось узаконювати чи скасовувати закони, втручатися у справи престолонаслідування.

До середини XVI ст. королівська влада загалом утвердила своє абсолютистське правління, цьому також сприяв вплив золота і срібла з нововідкритих заокеанських земель. Усі дії чиновників жорстко підпорядковувалися королю та королівській раді, до якої належали фаворити монарха і вище духовництво. Гранди (знатні) натомість отримували землі, почесні звання та посади при дворі в Мадриді, який перетворився на еталон мод та етикету в цілій Європі. Однак колишні самостійні держави, які стали частинами Іспанського королівства, зберігали особливості законодавства, внутрішню автономію, отримували свої податки, скликали кортеси. Навіть після повстань (наприклад, в Арагоні в 1591 р.) королівська влада лише обмежила місцеві права, але не скасувала їх повністю.

Погруддя Карла V, скульптор Леоне Леоні, близько 1555 р.

1. Поміркуйте, чому утвердження абсолютизму в німецьких землях поглибило роз'єднання серед держав Священної Римської імперії. 2. Розгляньте мапу «Бранденбурзько-Прусска держава у XVII–XVIII століттях» та визначте, які землі увійшли до її складу. 3. Визначте особливості розвитку іспанського абсолютизму. Карти «Бранденбурзько-Прусска держава у XVII–XVIII ст.» і «Франція у XVI–XVII ст.» перегляньте за QR-кодом чи покликанням <https://cutt.ly/MeNfxTuV>.

10.2. Франція за абсолютної монархії

У XVI ст. Франція перетворилася на потужну країну. Перемога в Столітній війні об'єднала суспільство. Розвиток міст (Марсель, Бордо, Нант) стимулював вплив товарів. Міцніла королівська влада. **Франциск I Валуа** (1515–1547) відмовився від скликання Генеральних штатів (які раніше погоджували податки), втручався в діяльність католицької церкви, більшість своїх указів починав словами «Така наша воля». Утвердження абсолютного правління Франциска підтримували різні стани населення. Тривале релігійне протистояння в країні зупинив король **Арні (Генріх) IV Бурбон** у 1598 р., підписавши **Нантський едикт**. Дворяни підтримували

нового правителя через збереження привілеїв, тоді як буржуа (купці, ремісники і навіть селяни) були задоволені спокоєм у державі.

Замок Шамбор, резиденція Франциска I, макет

Десять франків, банкнота із зображенням кардинала де Рішельє, що перебувала в обігу у Франції впродовж 1960–1964 рр.

Після вбивства Генріха IV 1610 р., яке організувала католицька «партія», владу при його наступникові Луї XIII у свої руки взяв перший міністр, кардинал **Арман-Жан дю Плессі де Рішельє**. Він опирався на дворян, яких називав «нервом держави». Буржуа, банкірів та фінансистів він вважав «п'явками», які можуть бути однаково шкідливими і корисними. Простолюдини ж повинні були працювати, бо для «віслиюка» тривалий відпочинок шкідливий. Діяльний кардинал активно писав закони, заборонив дуелі дворян (бо кров варто було проливати лише за Францію), гарантував релігійні свободи протестантам в обмін на знищення їхніх фортець. Рішельє був прихильником меркантилізму — розумного втручання держави в економіку.

Сходження на престол п'ятирічного Луї XIV (1643–1715) привело до влади його матір-регентку Анну Австрійську та кардинала Джуліо Мазаріні, який у політиці наслідував свого міністра-попередника. Однак у 23-річному віці монарх заявив, що буде правити самостійно. Він однаково не зважав як на запити знаті, так і на запити простолюдинів. Королівський двір тону в розкошах, а за Луї XIV закріпилося прізвисько «король-Сонце». Водночас монарх довіряв владу досвідченим управлінцям. **Жан-Батист Кольбер** (1665–1683) подолав зловживання чиновників та управлінців, зменшив державний борг країни. Він запровадив **протекціонізм** — увезені товари обкладалися високими податками, тоді як продаж місцевих товарів всіляко заохочувався. Гроші скеровували також на розвиток армії і

флоту. Французи нарощували колоніальні володіння в Індії, Північній Америці (Канада і Луїзіана), Африці (Гвінея, Південна Африка), проте війни з європейськими країнами виснажували скарбницю. У XVIII ст. господарство Франції почало занепадати.

Меркантилізм — втручання держави в господарювання (економіку); залучення в країну дорогоцінних металів, досягнення вигоди від зовнішньої торгівлі.

Протекціонізм — дії держави, спрямовані на захист національної промисловості й сільського господарства від іноземної конкуренції завдяки запровадженню високих мит на привізні товари та обмеженню вивозу деяких товарів.

1. Простежте, як зміцнювалась абсолютна влада французьких імператорів за часів правління Франциска I Валуа, Анрі IV Бурбона, Луї XIII та Луї XIV. 2. Порівняйте управлінські заходи Рішельє та Кольєра. 3. Чому Луї XIV увійшов в історію як «король-Сонце»?

Машина часу

«Король-Сонце і лабутени».

<https://cutt.ly/ieh2fjFV>

Працюємо разом

Вправа «Абсолютна монархія». Складіть у парах чи групах перелік характерних рис абсолютних монархій. Порівняйте роль монарха та інших органів влади за абсолютизму.

Корисна гра:

«Абсолютні монархії»

<https://cutt.ly/JeRDxOQM>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Порівняйте роль Луї XIV у формуванні абсолютної монархії у Франції з політикою Фрідріха I в Пруссії. 3. Обговоріть у групах поняття «меркантилізм» та його значення для економічного розвитку абсолютних монархій. 4. Створіть мініпроект про вплив абсолютизму на економічну політику Луї XIV у Франції. 5. Вправа «Мінідискусія». Проведіть дискусію на тему: «Обмеження прав людини в абсолютних монархіях: справедливість чи несправедливість?» Визначте ключові аспекти та наведіть приклади обмежень прав людини під час правління абсолютних монархів. 6. Вправа «Допис у соцмережі». Напишіть стислу статтю про роль абсолютної монархії у формуванні імперії в Іспанії під керівництвом Карла V.

§ 11. Світові колоніальні імперії: Іспанська та Англійська

Згадайте...

- що називали колонією та метрополією в Стародавньому світі;
- які держави засновували свої колонії на території України в період Стародавнього світу та в Середньовіччі;
- чим різняться внутрішня та зовнішня колонізації.

Як ви розумієте... — поняття «імперія», «колоніальна політика»?

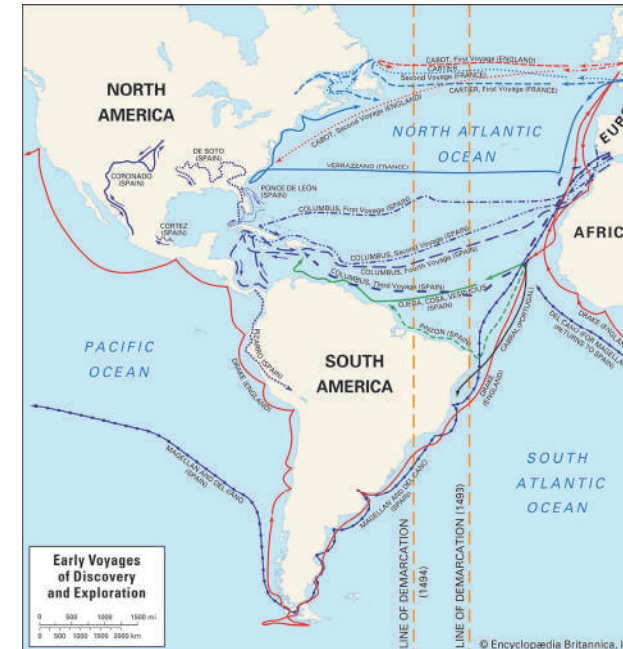
Чи знаєте ви, що...

- першими утворили власні колоніальні імперії іспанці та португальці, згодом колоніальну перевагу здобули французи, нідерландці та англійці?

11.1. Утворення колоніальних імперій як один із наслідків Великих географічних відкриттів

Як вам уже відомо, із середини XV до середини XVI ст. були відкриті нові території та морські шляхи до Африки, Америки, Азії та Океанії.

Шляхи освоєння Нового світу європейцями

Скористайтеся Google Lens, щоб прочитати легенду карти та дізнатися про маршрути освоєння Нового світу, або застосуйте свої знання англійської мови.

Колонія (латиною *colonia* — поселення) — 1) **поселення** громадян якоїсь держави поза межами своєї країни; 2) **територія чи країна**, що перебуває під владою іноземної держави, позбавлена політичної та економічної незалежності; 3) **сукупність осіб** якоїсь національності, що живуть спільно в іншій країні або в іноземному місті.

Колоніальна імперія — держава, яка володіє внутрішніми або зовнішніми колоніями та використовує їхні природні й людські ресурси.

Метрополія (давньогрецькою «материнське місто») — 1) самостійна одиниця розселення, яка має свої колонії; 2) держава-імперія стосовно своїх колоній.

Колоніальна політика — утримання метрополією у своїх руках завойованої держави чи підкореного народу; діяльність держави, економічно та політично більш розвиненої, спрямована на включення до кола свого впливу та остаточне підкорення іншої держави, менш сильної, або ж народів, що перебувають на нижчому щаблі розвитку.

Від XVI ст. головні торгові шляхи змістилися з Балтійського та Середземного морів до Атлантики. Вплив Ганзейського союзу та італійських Венеції і Генуї зменшувався, а Лісабон, Севілья, Лондон, Амстердам, інші портові міста ставали центрами світової комерції. Так формувався «торговельний трикутник», який поєднував

континенти. Крам, що прибував з-за океану, могли продавати лише іспанські купці. Інші сплачували особливо високі мита. Сусідні правителі заздрили мадридському двору, тому ініціювали різні способи збагачення. Скажімо, португальці зосередилися на освоєнні Африки та Азії. А монархи Англії і Франції дозволяли своїм *каперам* («офіційним» піратам) грабувати іспанські вітрильники.

Відтепер становище в багатьох країнах Європи залежало від наявності в них далеких колоній. Невеликі за площею європейські держави поширювали свій вплив на заморські території, формуючи власні *колоніальні імперії*. Вони поєднували господарства *метрополії* та *колоній*. Але це була нерівноправна взаємодія. На теренах колоній новоспечені господарі порядкували по-своєму, здебільшого похижацьки. Передусім активно використовували копальні, де невпинно видобували дорогоцінні метали. Неперервним потоком вивозили їх на батьківщину, що вилилося в не зовсім очікуваний результат. Заморські золото й срібло надходили в таких великих кількостях, що аж... знецінилися. Ви ж розумієте, що продукти й інші товари через це значно подорожчали — таке підвищення назвали «**революцією цін**». Вона зі свого боку «запустила» інші економічні процеси, про які йтиметься в наступному розділі.

1. Поміркуйте, чому серед країн-лідерок освоєння нових земель опинились Іспанія та Португалія. 2. Опишіть «торговельний трикутник» XVI ст. 3. Перелічіть наслідки Великих географічних відкриттів у соціальній та економічній сферах.

11.2. Іспанська та Англійська світові колоніальні імперії

Іспанія першою з європейських країн колонізувала Новий світ. У набутих колоніях проголосили віцекоролівства *Нова Іспанія* (1535 р.), куди включили північно- й центральноамериканські володіння, та *Перу* (1542 р.) на південноамериканських територіях, окрім частини португальської Бразилії. Іспанські правителі керували найбільшою за площею колоніальною імперією Нового світу. Тамтешні землі роздавали колоністам. Вони змушували аборигенів (корінних мешканців) платити податки та виконувати повинності, зокрема працювати на будівництві нових міст. Однак, як мовилося вище, індіанці масово гинули не стільки від рук конкістадорів, скільки від захворювань, принесених ними. Місцеві жителі не мали імунітету від віспи, тифу, кору, грипу та інших інфекційних недуг, що миттєво поширювалися континентом, немов біологічна зброя. Надто висока смертність спонукала до пошуку заміної дармової робочої сили. Тому вже від 1518 р. до Америки завозили рабів з Африки. Їхня виснажлива праця забезпечувала іспанцям сталий достаток, утім гальмувала розвиток африканців. Пік розквіту іспанської колоніальної імперії припав на час правління Карла V Габсбурга.

Могутність Іспанії зростала, що непокоїло інші європейські держави, які теж хотіли стати *колоніальними імперіями*. У 1497 р., коли слава про Христофора Колумба досягла Англії, купці з міста Брістоль організували свою експедицію через Атлантику. Генуезець Джованні Каботто, зібравши команду, на одному-єдиному кораблі досяг півострова Ньюфаундленд і оголосив його власністю англійської корони, адже спорядив експедицію англійський король Генріх VII. Однак ані золота, ані срібла там не знайшли. І хоча прибережні води виявилися плідними для вилову тріски й оселедця, англійці все ж заселяли узбережжя значно пізніше й повільніше. Лише в 1608 р. група переселенців заснувала місто Джеймстаун, столицю першого штату (регіону) — Вірджинія. На кінець XVIII ст. в заатлантичних колоніях (поселеннях) опинилося майже 4 млн європейців.

Кожну колонію очолював губернатор. Його призначали з метрополії. Діяли асамблеї — представницькі збори, до участі в яких не допускали тубільців та жінок. Дворяни, землевласники, підприємці, купці уживалися з лікарями, ремісниками, містянами, селянами. На «дні» суспільства перебували раби, яких завозили з Африки для сільськогосподарських робіт. Поряд співіснували сервенти — «європейські» бідняки, які потрапляли в тимчасове рабство, щоб відпрацювати певні борги, зобов'язання чи свою вартість. Загалом англійці заснували більше 10 постійних колоній на узбережжі Атлантичного океану. Англійське панування над колоніями характеризувалося великою етнічною різноманітністю поселенців.

У XVI–XVII ст. до Нового світу прибували німці, ірландці, шотландці, поляки, нідерландці, французи, фіни, італійці, шведи, данці та ін. Француз Жак Картьє доплив до північноамериканських берегів у 1534 р. Зустрівши індіанців, які полювали на хутряних звірів, він запитав, як зветься їхня земля. Один із них відповів: «Канада!» (що в перекладі означало «поселення»). Ця назва поступово стала звичною для країни, терени якої оголосили власністю Франції.

На відміну від іспанців, наступні колонізатори Північної Америки спочатку поводитися миролюбно. Тамешні жителі не володіли дорогоцінностями, тож грабувати їх не було сенсу. Тому перші прибульці-переселенці самостійно працювали на землі, доглядали за худобою, полювали. Вони нерідко купували ділянки чи обмінювали їх на привезені товари. І лише в XVII ст., коли вихідців із Європи побільшало, їм стало тісно. Проти аборигенів застосували зброю. Їх зганяли з обжитих місць і селили в *резерваціях* — особливих територіях, які не дозволяли покидати.

1. Визначте за картою (на першому форзаці цього підручника) землі, які входили до складу Іспанської колоніальної імперії. Чи справедливо стверджували, що над нею «ніколи не заходило сонце»? 2. Охарактеризуйте організацію влади в англійських колоніях Нового світу. Віднайдіть їх на карті, що на першому форзаці. 3. Визначте спільні та відмінні риси Іспанської та Англійської колоніальних імперій.

Працюємо разом. У парах або групах створіть інфографіку освоєння Нового світу англійцями та французами. Обговоріть результати роботи. Визначте особливості англійської та французької колонізацій.

Корисна гра
«Колоніальні імперії»
<https://cutt.ly/oeRDciOZ>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі. **2.** Через скільки років після відкриття Христофором Колумбом Америки розпочали досліджувати й освоювати Новий світ англійські та французькі колонізатори? **3.** Назвіть основні території, освоєні європейцями в цей період. **4.** Доведіть, що Іспанія ставала колоніальною імперією. **5. Вправа «Власна думка».** Підготуйте короткий виступ у форматі TED, щоб розповісти однокласникам про особливості існування колоніальних імперій. **6. Вправа «Анкета».** Розробіть анкету для уявного опитування учасника англійської / французької морської експедиції або мешканців іспанської / англійської / французької / колоній (на вибір).

§ 12. Континентальні імперії: Османська і Габсбургів

Згадайте...

- де та коли виникли перші імперії;
- які середньовічні імперії існували на Євразійському континенті.

Як ви розумієте... — поняття «континентальна імперія»?

Чи знаєте ви, що...

- Османська імперія була заснована у XIII столітті в Малій Азії та проіснувала до 1922 року; усього імперією правили 36 султанів;
- назва династії Габсбургів походить від Габсбурзького замку, що у швейцарському кантоні Ааргау, а до Австрії вони переселились у XIII столітті?

12.1. Внутрішня і зовнішня політика Османської імперії в XVI–XVII ст.

Землі на Сході Європи та в Азії опинилися під владою османів. Султани змогли сформувати величезну державу, що охопила як Південне Середземномор'я, так і частини Східної Європи та Центральної Азії. Поступово формувалася континентальна імперія.

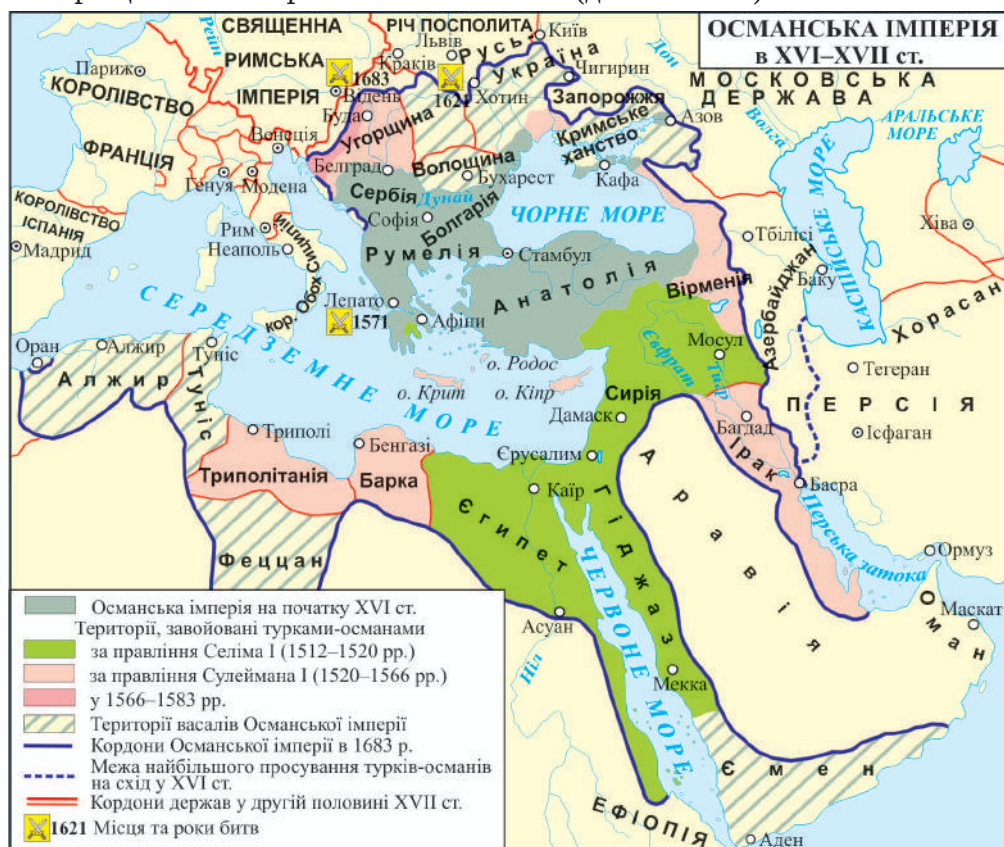
Континентальні імперії (англійською empire by land) — держави, центр і периферії яких розташовані в межах певного континенту (франкська імперія Карла Великого, Російська імперія, Австро-Угорська імперія). На відміну від морських імперій з їх заморськими володіннями, тут не так чітка межа між центром та околицями.

Під проводом Селіма I османи вторглися до Сирії. Далі захопили Єгипет, Алжир, схід Угорщини, Кіренаїку та Тріполі, західні Грузію і Вірменію, Туніс та деякі інші землі. На завойованих землях активно насаджували іслам, для представників інших віросповідань призначали додаткові податки й обмеження стосовно участі в державному управлінні. Своєрідним був суспільний устрій. Існувало чотири основні прошарки населення: учені та мусульманські духовні особи (улеми), військова знать (аскери), купці, ремісники та городяни (тиджари), селяни (рая). До нечисленного духовництва також належали й судді. На відміну від європейських країн, мусульманські духовні лідери не творили чітких церковних ієрархій, а отже, охочіше співпрацювали зі світською / султанською владою.

За правління **Сулеймана I Пишного (1520–1566)** Османська імперія досягла піку своєї могутності. Султан упорядкував закони, забезпечив господарський розвиток, сприяв митцям і науковцям.

Основою турецької економіки в XVI–XVII ст. була земельна власність. Величезні прибутки султанській скарбниці також давала торгівля. Внутрішній устрій регулювався жорсткими законами,

укладати які розпочав Сулейман I, а продовжили його спадкоємці: Селім II та Мурад III. Землею розпоряджався лише султан, що зміцнювало його владу. Опорою султана також була османська армія, яка, за різними підрахунками, сягала 200 тисяч осіб, включно із найкращими яничарськими військами (до 20 тисяч).

1. Ознайомтеся з історичною картою. 2. Перетворіть інформацію про завоювання османів, зображену на мапі, в інфографіку «Етапи розширення кордонів Османської імперії».

Важливим напрямком зовнішньої політики тогочасної Османської імперії були війни в Європі. Султанські війська просувалися в бік володіння Габсбургів, що робило їх союзниками інших європейських держав-противників цього монаршого роду. Наприклад, у 1535 р. було укладено турецько-французький договір, за яким французькі купці могли вільно торгувати на мусульманських землях. Апогеєм боротьби за столицю Габсбургів стала військова кампанія 1683 р., коли Відень від османів врятувало військо поляків, литовців і козаків. Після цього невдалого штурму австрійської столиці потуга Османської імперії поступово згасала, тож європейські країни перехопили ініціативу в політиці та військових діях.

Вір, але перевір

Султанші з України.

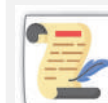
За версіями деяких істориків, однією з дружин султана Сулеймана I Пишого була русинка Роксолана (ймовірно, бранка Настя Лісовська), яка, здобувши прихильність чоловіка, навіть впливала на його рішення. Докладніше про Роксолану (Гюррем-султан) дізнайтеся за покликанням <https://cutt.ly/keh2f9dV>

Окрім русинки Роксолани, видатною султаною виявилася Турхан Хатідже-султан (Надія) — дружина султана Ібрагіма I (1640–1648), мама Мехмеда IV (1648–1687), яка із сином відвідувала батьківщину під час спільного з кримськими татарами та козаками гетьмана Петра Дорошенка військового походу на міста Кам'янець і Хотин у 1672–1673 рр. За деякими даними, з України походила Шехсувар-султан (Марія) — дружина султана Мустафи II (1695–1703), матір Османа III (1754–1757), яка перебувала в статусі султани 74 роки!

«Сулейман і Гюррем», художник Карл Антон Хікель, 1780 р.

Мовою історичного джерела

«Дари в Чигирині 1649 року», офорт із серії «Живописна Україна», художник Тарас Шевченко, 1844 р.

Під зображенням автор вигравіював назву офорта. Ліворуч від неї — українськомовний текст: «Із Царяграда, із Варшави і Москви прибували посли з великими дарами [приєднувати] Богдана і народ Український уже вільний і сильний. Султан, окрім великого скарбу, прислав Богданові червоний оксамитовий жупан на горностаєвим хутрі, [к]штат княжої порфири, булаву і шаблю, одначе рада (окрім славного лицаря [Івана] Богуня) присудила приєднатися до Царя Московського». Праворуч від назви текст повторювався французькою мовою.

1. Поміркуйте, про які факти може свідчити отримання козацьким лідером дарів від султана Османської імперії. 2. Спрогнозуйте, як могли розвиватися відносини між українським козацтвом та Османською імперією.

1. Які основні категорії населення існували в Османській імперії? 2. Визначте напрямки внутрішньої політики Османської імперії за правління Сулеймана I, Селіма II та Мурада III. 3. Чи можемо ми стверджувати про неминуче протистояння між імперією Габсбургів та Османською імперією в боротьбі за території Центральної і Східної Європи?

12.2. Внутрішня і зовнішня політика імперії Габсбургів

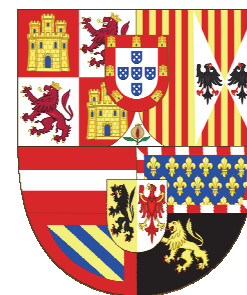
Австрійські Габсбурги були однією з найпотужніших династій Європи. У їхніх володіннях перебували Тіроль, Штирія, Австрія, Хорватія, Богемія, Моравія. До цих володінь вони в 1699 р. долучили Угорщину, Трансильванію і частину Славонії. До того ж, іспанська гілка Габсбургів від XVI ст. контролювала Іспанію, Нідерланди, Сардинію, Неаполь, Ломбардію та Мілан.

1. Ознайомтеся з історичною картою. 2. Визначте, території яких сучасних країн входили до складу імперії Габсбургів. 3. Визначте, якими землями управляли старша та молодша гілка Габсбургів після 1556 р.

У 1556 р. Карл V Габсбург, останній з офіційно коронованих папою римським імператорів, розчарувався в ідеї створення всеєвропейської імперії. Він передав іспанські володіння разом із

Новим світом синові Філіпу II (1556–1598). Австрійське відгалуження Габсбургів та титул «імператора Священної Римської імперії» отримав молодший брат Карла V — Фердинанд I (1556–1564). Філіп II проголосив себе захисником католицької віри, зокрема від посягань мусульман та єретиків. У 1580 р. він став королем Португалії, успадкувавши її колоніальні володіння.

Щит, елемент герба Філіпа II

Важливою особливістю імперії австрійських Габсбургів, як і Османської імперії, була поліетнічність. Панівною групою були німці, також в імперії проживали словаки, хорвати, угорці, італійці та інші народи, які мали свою культуру і звичаї. Для управління такою розрізненою державою призначали канцлерів (їхнє вміння знайти баланс-консенсус імператори цінували особливо). Зберігали свій вплив місцеві станово-представницькі зібрання. У володіннях австрійських Габсбургів, які часто називають скорочено **Австрійська імперія**, потужним був вплив католицької церкви. Найбільш економічно розвинутими землями були Австрія та Чехія. Австрійський уряд дотримувався політики меркантилізму, тому держава активно контролювала економіку в своїх інтересах. Більшість населення становили селяни, статус яких різнився від регіону. Наприклад, у Тіролі вони були особисто вільними, тоді як в Угорщині та Словаччині — особисто залежними від землевласника.

Австрійська імперія безупинно воювала з Османською імперією, а також конкурувала із Францією та Пруссією. Поступовий занепад Османської імперії призвів до зміцнення територіальних володінь Габсбургів в Угорщині і на Балканах. Від 1701 р. Австрійські Габсбурги воювали за іспанський спадок. Внаслідок чого одержали Неаполітанське королівство, острів Сардинію, Іспанські Нідерланди (Бельгію) та місто Мілан.

Історична розвідка

Віктор Брехуненко про битву під Віднем 1683 р.
«Битва під Віднем: за все та з кавовим гепі-ендом». Віктор Брехуненко, доктор історичних наук, який спеціалізується на вивченні історії українського козацтва, у статті «Битва під Віднем: за все та з кавовим гепі-ендом» дає детальну оцінку цій історичній події.

Ознайомтеся із фрагментом цієї праці. Відтворіть прочитану інформацію у формі роздумів «Українське козацтво — активний учасник європейської історії Нового часу».
<https://cutt.ly/oeRDn1tA>

«Битва під Віднем увійшла до історії як переломний момент давнього протистояння європейського світу експансії Османської імперії. 12 вересня 1683 року під австрійською столицею на кілька століть уперед вирішувалося цивілізаційне майбутнє Європи та її геополітична конфігурація.

Якби Священна Римська імперія зі столицею у Відні впала, то здійснилася б мрія турків — домінувати в цій частині світу. Султани подавали Османську імперію як спадкоємицю давнього Риму і мріяли «нагодувати свого коня перед вітарем у соборі Святого Петра». Європа зустріла поразку турецької армії з ентузіазмом. Колишня шведська королева Христина назвала короля Речі Посполитої Яна Собеського «визволителем християнства», який рекрутував на цю битву кілька тисяч козаків: «Урятував всі країни і народи! Дав життя-свободу друзям!» /.../

Бій під Віднем назвали «битвою народів». До складу османського війська, крім турків, входили татари, араби, боснійці, греки, румуни, молдовани, частина угорців та словаків. Йому протистояла широка європейська коаліція, яку очолювала Австрійська імперія: Баварія, Саксонія, Річ Посполита, гарантом виступав Ватикан. У річ-посполитському війську воювали литовці, українці, білоруси. /.../

Козаки зажили в тих боях великої слави. У Європі захоплювалися знаменитим рейдом козаків на чолі з гетьманом Стефаном Куніцьким, здійсненим у листопаді 1683 – січні 1684 років до гирла Дунаю. Козацька звитяга була вшанована урочистою літургією у віденському соборі Святого Стефана за участю Папи Римського Інокентія XI та імператора Леопольда I. Про похід і оволодіння Килією та Ізмаїлом із захватом писала австрійська, італійська, швейцарська, німецька, голландська преса. Неапольська «Nuova e distinta Relatione» пафосно зазначала: «Козацький генерал Куніцький завоював Поділля, Волощину і Татарію». А «Post und Ordinar-Zeitung» із Цюриха повідомляла, що козацький гетьман «рушив з усією потугою на Адріанополь, прагнучи дійти аж до Константинополя».

1. Як території володіння Габсбургів було розділено в 1556 році? Зобразіть схематично. 2. Охарактеризуйте особливості розвитку Австрійської імперії. 3. Визначте характерні риси розвитку земель Іспанської корони.

Машина часу

«Юрій Франц Кульчицький — герой Відня».

У липні 1683 року понад 100-тисячна османська армія на чолі з візиром Кара-Мустафою оточила Відень. Тоді до загону захисників-добровольців долучився українець Юрій Кульчицький. Він походив із села Кульчиці на Львівщині (земляк козацького гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного). У молоді роки Юрій потрапив на Запорозжя. Під час одного з козацьких походів опинився в турецькому полоні, а після звільнення працював перекладачем у Східній торговельній компанії, зокрема й у Відні. Під час облоги Кульчицький, за дорученням бургомістра Лібенберга, пробрався крізь турецький табір і зміг дістатись австрійської армії. Це дало змогу узгодити дії захисників міста. У вересні об'єднані сили австрійського війська, польського короля та козаків розгромили османів. Про свою розвідувальну місію

Пам'ятник
Юрію Кульчицькому
в селі Кульчиці,
Львівська область

Юрій Кульчицький написав брошуру, що була видана 1683 року у Відні, Зальцбурзі, Ульмі. За однією з версій, хоробрий українець отримав у винагороду трофейні мішки з кавою. Відомо точно, що йому вдалося відкрити у Відні кав'ярню «Під синьою пляшкою». У ній власник особисто зустрічав гостей одягненим по-турецьки та із козацьким звертанням «Братчику серденько!». Також Юрію Кульчицькому приписують ідею додавання до гіркої кави молока з цукром або меду.

«Ніхто з тих, кому видавався дозвіл на торгівлю кавою у Відні, не пробував підходити до справи так, як підійшов Кульчицький. Вони були просто торговцями, а він — популяризатором. Тобто, це вже був маркетинг, використання образу самого продавця. Бо інші були по пате, невідомі. А Кульчицький використав зовсім інший, новий підхід: своє ім'я, свій бренд, який він моделював на ходу. Він був піонером маркетингу, реклами в продажу товару через власний бренд», — вважає дослідник історії Ігор Полуєтков.

Кав'ярня «Під синьою пляшкою»
у Відні на картині невідомого
художника, близько 1900 року

1. Чим завершилося територіальне протистояння Османської та Австрійської імперій? 2. На чиєму боці виступили українські козаки? 3. У чому, на вашу думку, полягає успіх підприємницької діяльності Юрія Кульчицького?

Працюємо разом

Складіть у парах чи групах ментальну карту «Зовнішня політика Османської імперії в Європі». Покажіть основні конфлікти та союзників імперії в цьому регіоні.

Корисна гра:

«Континентальні імперії»
<https://cutt.ly/GeRDQMYQ>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі. 2. Назвіть основні особливості колоніальної політики османів щодо підкорених територій. 3. Порівняйте становлення Османської імперії та імперії Габсбургів. Визначте спільні та відмінні риси. 4. Поміркуйте, який вплив на історію українських земель мало їх сусідство з Кримським ханством як васалом Османської імперії. 5. **Вправа «Дебати».** Проведіть дебати на тему: «Внутрішня політика Османської імперії: успіхи та виклики». 6. **Вправа «Мультимедійна візуалізація».** Об'єднайтесь у групи та створіть інтерактивну презентацію про імперію Габсбургів чи Османську імперію (на вибір). Включіть інформацію про територіальні розширення та внутрішню політику.

§ 13–14. Аристократична держава. Річ Посполита

Згадайте...

- що таке аристократія;
- які наслідки для Польського королівства та Великого князівства Литовського мала Кревська унія;
- як змінилося становище населення українських земель у результаті укладення Кревської унії.

Як ви розумієте... — поняття «унія», «республіка», «шляхетська демократія»?

Чи знаєте ви, що...

- у Ранньомодерний час вважалася цілком прийнятною зміна віросповідання та належності до церкви;
- князя Василя Костянтиновича Острозького, «некоронованого короля Русі», двічі висували як претендента на польський престол: у 1573 р. (після смерті Сигізмунда II Августа) та в 1586 р. (після упокоєння Стефана Баторія)?

13–14.1. Утворення Речі Посполитої

У Ранньомодерний час на теренах Центрально-Східної та Південної Європи відбувалися великі зміни. Зникали держави німецьких хрестоносців, натомість міцніли модерніші утворення — Польща, Московія та Османська імперія. Причому саме Польське королівство пропонувало модернізацію за зразками Заходу. Навчений в італійських університетах шляхетській еліті подобався приклад Венеції, де еліта-аристократія не давала волі монархічним тиранам та демократичним демагогам.

Знаком привабливості польської шляхетської революції став її вплив на сусідів, зокрема на Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське (далі — ВКЛ, Литва), куди входила більшість українських земель. Воно тоді докладало зусиль, щоб уникнути завоювання чи поглинання настирливими сусідами. На Півдні набирали сили турки, які хотіли розширити свої володіння в Європі. На початку XVI століття московити захопили русько-українську Чернігово-Сіверщину і повели наступальні дії проти литовців. У 1514 році біля міста Орша литовсько-польсько-українське військо, яке очолював князь Костянтин Острозький, перемогло московську армію. Ця перемога забезпечила рівновагу в протистоянні литовського та московського військ і зупинила на певний час агресивні плани Московії щодо захоплення південноруських земель. У 1561 році Литва втягнулась у важку Лівонську війну (1558–1583) і потребувала надійного союзника. Такою опорою стало королівство Польське.

Процес зближення Литви і Польщі пройшов кілька етапів. Першим кроком стало підписання Кревської унії в 1385 р. Нагадаємо,

тоді польська знать, щоб зміцнити свою державу, вирішила одружити юну королеву Ядвігу з Ягайлом, сином великого литовського князя. Тривав цей династичний союз аж до 1392 р., коли, за Острівською угодою, Ягайло був змушений визнати довічним правителем Литви князя Вітовта. У наступні півтора століття досить часто це була персональна унія — дві держави функціонували як самостійні, але під владою єдиного монарха.

1. Назвіть держави-сусіди Польського королівства та Великого князівства Литовського на початку XVI ст.
2. Які міжнародні відносини склалися в цьому регіоні Європи? Як вони впливали на зближення Польщі та Литви?
3. Які території, зокрема українські, увійшли до складу Речі Посполитої?
4. Які воєводства утворено на цих теренах України?

У цьому та наступному союзах польські королі відігравали ключові ролі, хоча великі князі литовські опиралися такому впливу. Однак, подальші обставини, зокрема зовнішньополітичні, штовхали до об'єднання обидві сторони. Тому в 1569 році в місті Люблін після довгих переговорів відбулось об'єднання (унія) королівства Польського та Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського. Утворена Люблінською унією держава отримала назву Річ Посполита (польською *Rzeczpospolita*). Це була федерація з двох доволі самостійних (автономних) країн зі спільним виборним монархом, сеймом (нижньою палатою парламенту) і сенатом (верхньою палатою парламенту). Першим королем Речі Посполитої став польський монарх Сигізмунд II Август. Велике князівство Литовське зберігало власне судочинство, тобто систему судів і правосуддя, а також окрему адміністрацію, армію, скарбницю та урядову мову, яка була руською. Єдину (польську) грошову одиницю кожна зі сторін також «складала» до своєї окремої скарбниці. Було скасовано митні кордони між Польщею і Литвою. Це означало, що люди й товари могли вільно пересуватися теренами Речі Посполитої без додаткових податків або перешкод. Однак у зовнішніх справах федерації головну роль відігравала Польща.

Депутація від землевласників українських земель на Люблінському з'їзді, до складу якої з-понад двадцяти княжих родів були обрані князі Василь-Костянтин Острозький, Роман Сангушко, Олександр Чорторийський, Андрій та Костянтин Вишневецькі, Андрій Капуста, спочатку виступала проти унії. Очільник депутації князь Костянтин Вишневецький за підтримки цих руських князів вимагав збереження прав української шляхти, збереження дії Другого Литовського статуту на українських землях, збереження використання в діловодстві староукраїнської мови, гарантії цілісності воєводств, рівності віросповідання і непорушності місцевих традицій. Після виконання усіх вимог вони погодилися на унію. Щоправда, домогтися бажаного зрівняння статусу Великого князівства Руського з Великим князівством Литовським та королівством Польським не вдалося.

Унія (латиною *unio* — «єднання») — 1) назва міжнародних адміністративних союзів; 2) об'єднання двох або кількох монархічних держав під владою однієї династії.

Автономія (грецькою — самоуправління, незалежність) — 1) право, що надається об'єднанням, станам, корпораціям керуватися власними нормами та правилами в певних межах; 2) особливий статус національно-територіальних утворень у межах держави, котрі функціонують на засадах внутрішнього самоврядування, яке за характером здійснення влади має ознаки окремої суверенної держави.

1. З'ясуйте причини укладення Люблінської унії. 2. Визначте умови Люблінської унії. У яких питаннях Литва зберігала автономію? 3. Чи можемо ми говорити про Річ Посполиту як про польсько-литовсько-руську державу? Відповідь аргументуйте.

Наталія Старченко про утворення Речі Посполитої.

«Українське націєтворення та Люблінська унія». Саме так називається стаття української

історикині Наталії Старченко.

Історична розвідка

Ознайомтеся з думками дослідниці. Поміркуйте, в якому політичному становищі опинились українці в новоутвореній державі. Укладіть аргументи для підтвердження або спростування того, що Річ Посполита була державою поляків, литовців та українців.

«...На Люблінському сеймі несподівано для нас з'являється спільнота зі своїм виразним “ми”, зі своєю власною повісткою, відмінною від вимог еліти Великого князівства Литовського.

...Врешті, на іншому сеймі, Варшавському 1641 року, правнук учасників Люблінської унії Адам Кисіль вже буде говорити про руський народ як партнера інших двох політичних народів: литовського (який творили всі жителі Великого князівства Литовського) і польського (Польського королівства). Це партнерство, за Киселем, трималося на договорі між трьома народами. Себто “ми” як частина Польського королівства в 1569 році переросла рамки, задані для них умовами Люблінського сейму, і перетворилася на “ми” як третього члена Речі Посполитої двох народів. Кисіль, підкресливши рівність Русі поміж цими двома частинами, подав довгий перелік її кривд. Він вказав, що Республіка тримається на дотриманні прав усіх громадян, а інакше вона перетворюється на симулякр*, що втрачає свою цінність. Ставлення “нас”, Русі, до “вас”, решти, заявив Кисіль, залежатиме від дотримання “наших” прав. Якщо вони не будуть відновлені в повному обсязі, “ми” знищимо, “вас” як симулякр Речі Посполитої, хоч цього й не бажано».

<https://cutt.ly/JeRHSIHB>

*Симулякр — термін філософії, що означає зображення, копію того, чого не існує.

13–14.2. Суспільство Речі Посполитої. Шляхетська демократія

Річ Посполита була великою багатонаціональною європейською державою. За територією вона поступалася тільки Османській імперії та Московському царству. Спільний кордон поєднав людей різного походження та віросповідання: католиків, православних, протестантів, юдеїв, мусульман.

Тогочасному європейському світу був притаманний поділ на привілейованих, напівпривілейованих (*міщани, що мали привілеї на міське самоврядування, окремий становий суд, заняття ремеслами й торгівлею*) та непривілейованих (*селяни*). Чимала частина матеріальних і фінансових ресурсів належала церкві. Ще на початку XVI ст. завершилося формування єдиного привілейованого стану — **шляхти**, до якого належали представники князівських та боярських родів. Важливими обов'язками шляхти була військова служба й участь в

управлінні державою. *Найзаможніших шляхтичів* називали **магнатами**. Але й ті, що володіли порівняно невеликими земельними угіддями, теж сповна користувалися наданими шляхетськими привілеями і вольностями (такими як гарантія спадкової власності на землю, недоторканність маєтків без вироку суду, недоторканність особи без суду, звільнення від податків тощо). Без згоди шляхетських зібрань (сеймиків) король не міг вводити нові закони, нові податки та оголошувати набір війська. Ба більше, ще в 1454 р. було скасовано виняткове право магнатів заміщати вищі державні посади. Тож визначальну роль відігравали функції, які шляхта має виконувати в суспільстві, а не її матеріальне становище.

Зовнішній вигляд шляхтича у Речі Посполитій, художник Томаш Третер

Гравюра засідання сейму, на якій зображено герби представників із різних воєводств

Шляхтич (німецькою «шляхте» — «рід», «плем'я») — представник привілейованої верстви у Великому князівстві Литовському, Руському і Жемайтійському та королівстві Польському; повноправний громадянин держави.

Шляхетська (аристократична) республіка — у Речі Посполитій — правління, за якого влада монарха спиралася на станово-представницький орган, своєрідний парламент, куди входили «депутати» від духовництва і привілейованої верстви (шляхти).

Аристократична держава — держава, управління якою здійснюють представники родової знаті, привілейована освічена знатна меншість.

Тому в Речі Посполитій виникла унікальна форма правління, яку називають **шляхетською демократією**. Це була особлива, *аристократична держава*, де в управлінні важливу роль відігравали впливові представники знатних родів. Польські королі не мали такого беззаперечного впливу, як правителі в абсолютних монархіях, їхня влада була обмежена шляхетськими інституціями — сенатом і сеймом. Натомість незалежно поводитися шляхта. Вона становила 10% суспільства, що приблизно дорівнювало частці дворян в Іспанії,

тоді як в інших країнах ця привілейована верства ледве сягала 1%. Магнати володіли величезними маєтками і заробляли великі гроші з фільварків. Не всі королі могли змагатися з ними. Ба більше, самі шляхтичі обирали своїх правителів на спеціальних *елекційних сеймах*! Бувало, що запрошували бути королями іноземців. У такий спосіб трон посіли француз Анрі (Генріх) III Валуа, семигородський князь Стефан Баторій і виходець зі шведсько-польської сім'ї Сигізмунд III Ваза.

1. Назвіть основні стани суспільства Речі Посполитої.
2. Встановіть особливості шляхетської демократії.
3. Дайте власну оцінку формі правління Речі Посполитої.

13–14.3. Українські землі у складі Речі Посполитої

Створення Речі Посполитої стало завершенням литовсько-руського періоду в історії українського народу та початком нового, неоднозначного і складного періоду під владою Корони Польської.

1. Які українські воєводства були у складі Польського королівства до Люблінської унії?
2. Які українські території відійшли від Литви до Польщі в 1569 році?
3. Назвіть міста, що були центрами українських воєводств у складі Речі Посполитої.

Ще до утворення Речі Посполитої частина українських земель (Галичина, Західне Поділля) опинилися в складі Польського королівства. У середині XV ст. на цих теренах було утворено три воєводства: Руське (із центром у Львові), Подільське (із центром у Кам'янці) і Белзьке (із центром у Белзі). Велике князівство Литовське задовго до Люблінської унії теж ліквідувало автономію належних йому

українських князівств, перетворивши їх на воєводства. *Що ж змінилося в адмініструванні українських земель із утворенням Речі Посполитої?* Під польську корону перейшли ще три українські воєводства: Київське (із центром у Києві), Волинське (із центром у Луцьку), Брацлавське (із центром у Брацлаві), а згодом, після успішної війни з Московією, додалося ще Чернігівське воєводство. Отож, більшість українських земель відтоді розвивалися в межах однієї держави. Король призначав воєводу, який керував місцевими адміністративними, військовими і частково судовими справами.

В українських землях була своя еліта — руська шляхта. Вона після унії зрівнювалась у правах з польською та литовською. Повітові сеймики, які діяли ще до утворення Речі Посполитої, стали однією з ключових ланок політичної системи держави. На них шляхтичі обговорювали питання загальнодержавного значення, обирали послів на вальний (загальний) сейм, на якому депутати відстоювали позицію своїх виборців. Діяли місцеві виборні шляхетські суди. Руська шляхта була вагомим складником цієї системи.

На українських землях Речі Посполитої збереглося ведення діловодства руською мовою. Руська шляхта в ті часи могла обіймати урядові посади незалежно від віросповідання. Також через польські терени на українські землі активно поширювався західноєвропейський культурний вплив. Участь у роботі сеймів та спілкування з урядовцями сприяли зміцненню стосунків між шляхетськими родинами. Поява польських магнатів на Волині, Київщині та Брацлавщині в першій половині XVII ст. обумовлена не королівськими пожалуваннями, а спадкуванням земель від руських князівських родів, з якими вони поріднилися шляхом укладення шлюбів.

Машина часу

«Люблінська унія».

Відомий польський художник Ян Матейко створив до 300-річчя об'єднання картину «Люблінська унія». Це величезне полотно (завширшки до півтора метра) було представлено 1870 року в Парижі. Згодом ця картина висіла в залі Галицького сейму у Львові. Під час окупації німці вивезли «Люблінську унію», але після Другої світової війни поляки її віднайшли. Нині картина експонується в музеї Люблінського замку. Бачимо на ній відомих польських, руських і литовських аристократів, які взяли участь у підписанні унії. На тлі картини зображено велику хоругву з польським орлом, по обидва боки — менші герби — з галицьким левом та литовським рицарем.

«Люблінська унія»,
художник Ян Матейко, 1869 р.

<https://cutt.ly/jeRNVzOi>

Мовою історичного джерела

Заява Костянтина Вишневецького, зі «Щоденника Люблінського сейму»: «Оголошуємо вашій величності, що ми приєднуємося до поляків, як люди вільні, свободні, що ми не бажали б, аби нас принизили у нашій шляхетності, бо ми народ настільки шляхетний, що не поступимося жодному народу в світі, і усвідомлюємо, що шляхетністю ми дорівнюємо всякому іншому народові. Але, крім того, є у нас князівські роди, які, за своїм походженням, мають у нас особливе положення і честь: ми не бажали б, щоб їх честь як-небудь змаліла, навпаки, просимо зберегти їм всю цю честь. З іншого боку — ми люди неоднакової з вами віри, особливо (ми) греки (православні): просимо, щоб нас не принижували і щоб нікого не примушували до іншої віри...».

1. За яких обставин виголошено промову, фрагмент якої наведено вище?
2. Представником якого народу виступав Костянтин Вишневецький?
3. Який, на вашу думку, смисл вкладено в поняття «шляхетність»?

1. На основі тексту підпараграфа та карти визначте особливості адміністративного устрою українських земель у складі Речі Посполитої.
2. Чи було вигідним для польської шляхти включення українських земель до Речі Посполитої у складі Польського королівства?
3. Визначте наслідки Люблінської унії для українських територій.

Працюємо разом

Вправа «Історична мапа». Об'єднайтеся у пари або групи. Створіть карту-колаж українських воєводств у складі Речі Посполитої. Вкажіть центри кожного воєводства та їхні межі.

Корисна гра:

«Люблінська унія»

<https://cutt.ly/ZeRHNBu9>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Проаналізуйте, які обставини спричинили об'єднання Польського королівства та Великого князівства Литовського в одну державу.
3. Складіть схему соціальних категорій суспільства Речі Посполитої.
4. Організуйте рольову гру «Вибори правителя Речі Посполитої».
5. **Діаграма Вена.** Складіть діаграму Вена про спільні повноваження уряду Речі Посполитої та ті функції, які збереглися окремо за Польщею і Литвою.
6. **Вправа «Дебати».** Проведіть дебати на тему: «Чи було об'єднання Польщі та Литви корисним для обох держав?».

§ 15. Самодержавна монархія: Московія

Згадайте...

- які відносини склалися між правителями Москви та Золотої Орди;
- які методи «збирання» територій практикували московські князі;
- чому Новгородська республіка не вистояла під натиском Москви.

Як ви розумієте... — поняття «неофіт», «самодержавство»?

Чи знаєте ви, що...

- від імені малолітнього царевича Івана I правила родина Шуйських, але в 13 років він узяв владу в свої руки та згодом стратив своїх опікунів;
- про перейменування Московського царства в Російську імперію Михайло Грушевський писав: «...ми... є народ, у якого вкрали назву», а Іван Драч зазначав, що «назва „Русь“ вирвана із серця Києва залізною рукою Петра»?

15.1. Походження самодержавства та його формування в Московській державі

У XVI ст. в Московській державі сформувався абсолютизм у формі **самодержавства**. Власне, це була радше турецька, ніж європейська модель держави-імперії. Причому, на відміну від османів, це була імперія неофітів (*новаків*) з колишньої колонії (ординського улусу). Так би мовити, царі з татарських холопів — з відчуттям, що посіли чуже місце. Тому московити наївно вірили у свою вищість і першість (турки ж знали, що були імперії до них, і після них можуть бути — ідеї «останнього», третього Риму вони не народили). Звідси дріб'язкова московська мстивість щодо тих, хто не шанує їх величчя, а також доскіпливий формалізм і церемонність володарів з Москви.

Самодержавство мало низку особливостей: 1) *значне піднесення статусу царя і повний його контроль над родиною* (чимало царських родичів кров'ю заплатили за обстоювання власних прав-привілеїв); 2) *нищення інших «удільних» кланів — тверських, рязанських та інших князів, а також казанських, астраханських і сибірських ханів* (звідси постійна агресія Москви щодо країн-сусідів); 3) *претензії на світову спадщину* (московські царі вважали, що є спадкоємцями київських правителів Русі, володарів православної Візантії, Золотої Орди та Монгольської імперії загалом); 4) *скасування спадкових прав «вотчинників» з князів і бояр* (їх потроху розчиняли у поміщиках — тимчасових власниках за волею царською); 5) *ігнорування права церкви боронити обраних* — вона тепер мала захищати лише царя; 6) *зневаження права городян на самоуправління* (вічовий Новгород був показово знищений); 7) *нехтування права селян на зміну місця проживання і пана, якому вони служать* (кріпацтво).

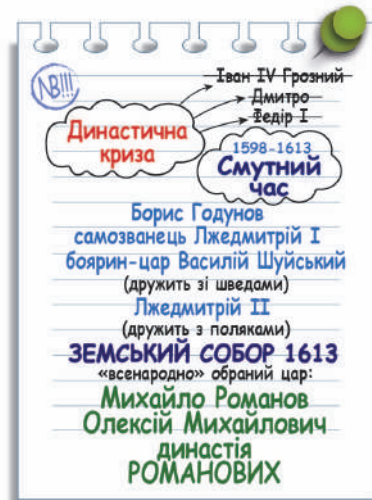
За допомогою історичної мапи укладіть хронологічну таблицю «Війни Московського царства XVI–XVIII століть».

Московський самодержавець видавав укази, які мали силу закону, і ніхто не міг оскаржити його рішення. Цар спирався на військо та спеціальні служби для підтримання порядку і придушення будь-яких заворушень. Першим московським царем, який офіційно прийняв цей титул та вів активну політику централізації і репресій, був **Іван IV Грозний (1533–1584)**. У 1547 р. Московський митрополит Макарій вінчав його «на царство», тож відтоді Велике князівство Московське стало називатися царством. За Івана Грозного воно силою приєднало території Казанського (1552) та Астраханського (1556) ханств, а також розпочало захоплення Сибірського ханства. Цар Іван IV воював із Кримським ханством, однак хан Девлет I Гірей у 1571 р. навіть захопив та спалив Москву. Ще раніше Іван IV розпочав Лівонську війну, щоб отримати вихід до Балтійського моря. Однак, союзні сили литовців, поляків і шведів завдали поразки значно чисельнішим московитським військам. Іван IV вбачав причини поразок у постійних зрадах свого оточення. Щоб послабити вплив бояр, він розділив землі на *земщину* — території, якими управляли бояри, та *опричнину* — землі, що були в його безпосередньому

володінні (ця модель відома з турецьких практик). Бажаючи покарати «усіх зрадників», він розпочав жорстокий терор проти своїх підлеглих, який дуже швидко поширився і на всіх бояр. Сформоване спеціальне військо з *опричників* страчувало тисячі людей. До власних коней опричники прив'язували мітли та собачі голови (бо, як собаки, були вірні цареві, а мітли символізували наміри «вимести» будь-яку непокору).

Наприкінці життя цар Іван IV важко хворів. Наслідки поразки в Лівонській війні та внутрішній безлад лягли на плечі його сина Федора І. Коли в 1598 р. той помер, не залишивши спадкоємців, царство спіткала династична криза. У боротьбу за владу одразу втрутилися численні місцеві та іноземні претенденти. Тому період історії Московії, що тривав у 1598–1613 рр., назвали **Смутним часом**. Спочатку недовго правив боярин Борис Годунов. Однак він не навів ладу, а кілька неврожайних років лише погіршили ситуацію. В 1604 р. претензії на престол висловив самозванець, який заявив, що є царевичем Дмитрієм, сином Івана IV. Він, за підтримки поодиноких польських магнатів, а також козаків, вступив у межі Московії з боку української Сіверщини. Хоч цей Лжедмитрій здобув кілька перемог, однак пізніше викликав невдоволення московитів (зокрема через ставку на козаків, а не бояр-поміщиків), і ті в 1606 р. його вбили. Царство перейшло до боярина Василя Шуйського, який залучив на свій бік Швецію. Йому довелося протистояти ще одному самозванцеві — Лжедмитрію II, який опирався на допомогу польських та козацьких сил. Загони Василя Шуйського зазнали поразки, його ж арештували. Царем обрали польського королевича Владислава. Щоб урятувати становище і покласти край Смуті, у 1613 р. був скликаний **Земський собор**. До участі допустили навіть селян, голосів яких потребували для «всенародного» обрання нового самодержця. Ним став Михайло І із боярської династії Романових, який започаткував новий етап правління Московщиною та продовження політики самодержавства.

«Новопомазаний» спершу мав вирішити конфлікт із Річчю Посполитою. Війна 1617–1618 рр., у ході якої запорожці під командуванням Петра Сагайдачного мало не захопили Москву, завершилася Деулінським перемир'ям на користь поляків, які отримали українську Чернігово-Сіверщину. Наступний цар Олексій Михайлович (1645–1676), щоб селяни не втікали від землевласників, у 1649 р. навічно «прикріпив» їх до земель, на яких вони працювали. Так у Московській державі було запроваджено кріпацтво.

Земський собор — у середині XVI — наприкінці XVII ст. — збори представників різних верств населення Московії для вирішення політичних і господарських питань.

Опричнина — каральні заходи, що їх у XVI ст. здійснювали за наказом Івана IV Грозного для зміцнення царської влади в Московії.

Самодержавство — у Московії-Росії — державний лад, що існував із другої половини XV ст. до лютого 1917 р.; правління, за якого вся влада (законодавча, виконавча, судова) належала царю (імператору).

1. Чому церква стала основою московського самодержавства?
2. Охарактеризуйте внутрішню та зовнішню політику Івана IV.
3. Що таке опричнина, і як вона вплинула на становище боярства?

15.2. Московія на шляху до імперії

Московське царство за правління Олексія Михайловича завдало Речі Посполитій кількох відчутних ударів. Насамперед у 1654 р. внаслідок Переяславської ради козацькі землі увійшли під протекторат (захист) царя, що в майбутньому виявилось згубним для долі українства. У 1686 р. цар уклав з Річчю Посполитою Вічний мир, яким остаточно приєднав українське Лівобережжя до Московщини. Проте після його смерті розпочалася чергова «смута». Сини — хворобливий Іван і молодший Петро — опинилися в затінку царської доньки Софії. Вона прагнула правити від імені царевича Івана. Проте Софію заслали в монастир, а на царство зійшли Іван V (1689–1696) і Петро I (1689–1725).

Петро I виявився вкрай енергійним царем, але чимало в його біографії — пізніші російські вигадки. Він подорожував Європою, цікавився інженерними новинками, військовою справою, намагався зробити боярську еліту більш європейською. Всі його реформи мали забезпечити успіх Москви в нових військових кампаніях. У 1696 р. московити захопили османську фортецю Азов та вийшли до Азовського моря. У 1721 р., внаслідок перемоги у Північній війні над Швецією, Московія отримала вихід до Балтійського моря. Тоді ж Московське царство оголосили **Російською імперією**.

Перетворення, які здійснив Петро I у занедбаній, відсталій Росії, виявилися відносно ефективними для держави (ціна, сплачена народами імперії, царя не турбувала). Вищим органом влади став *Сенат*. Ухвалений «Табель про ранги» зобов'язував урядовців проходити всі ступені державної служби перед отриманням високих посад. Посаду патріарха скасували, а справами духовництва відав *Синод*, що залежав від волі царя. Величезні території країни поділили на *губернії*, якими управляли призначені *губернатори*. Російська імперія лишалася відсталою сільськогосподарською країною. Видобуток корисних копалин, їх обробка, створення мануфактур опинилися під контролем держави (це було надто дорого і згодом

довелося проводити приватизацію). Загалом, «успіхи» петровських реформ вражають, лише якщо ігнорувати питання «ціни».

Визначте території, приєднані до Московії впродовж XVI–XVIII століть.

Мовою історичного джерела

Литовський посол Михалон Литвин (XVI ст.) про залежність Московщини від татар: «Колись московити (Moscovitae) були в такому рабстві в заволзьких татар, що князь їхній поряд з іншим раболіпством виходив назустріч будь-якому послові імператора і збирачеві податків, який щорічно приїздив до Московії за стіни міста і, узявши його коня за вуздечку, піший відводив вершника до двору. І посол сидів на князівському троні, а він сам слухав послів, ставши на коліна».

1. Як змінилося становище Московського царства в XVII ст.? 2. Як Московське царство стало Російською імперією? 3. Про які історичні події розповідається в поданому вище уривку з історичного джерела? Яку нову інформацію про ці події ви довідалися? Чи був автор очевидцем цих подій? Яким, на вашу думку, є ставлення автора до описуваних ним подій? Поясніть свої міркування.

Корисна гра:
«Самодержавна імперія»
<https://cutt.ly/BeRHMUyR>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі. 2. Якими є особливості основних періодів історії Московського царства та Російської імперії? 3. Складіть хронологічну таблицю становлення московського самодержавства. 4. Створіть хмаринку тегів на тему: «Смутний час». 5. Вправа «Ментальна мапа». Складіть у парах чи групах ментальну мапу на тему: «Становлення московського самодержавства». 6. Вправа «Історичне дослідження». За допомогою додаткових джерел з'ясуйте інформацію про участь козаків під командуванням Петра Сагайдачного в польсько-московському конфлікті 1618 року.

§ 16–17. Військові спільноти

Згадайте...

- що таке рицарський орден, фронтир;
- коли і де почало формуватися українське козацтво;
- коли і як утворилося Кримське ханство.

Як ви розумієте... — поняття «військова спільнота»?

Чи знаєте ви, що...

- до 1561 року територія сьогодишніх Латвії та Естонії називалася Лівонією;
- про участь козаків у Хотинській війні вірменський хроніст з Кам'янця Авксентій писав: «Якби не козаки, військо Речі Посполитої було б розбите за 3–4 дні. Перемогу було здобуто тільки завдяки Богові й запорозьким козакам?»

16–17.1. Особливості військових спільнот Ранньомодерної доби

Як вам уже відомо, на межі між християнським світом та мусульманською Османською імперією в Європі утворився **фронтир** — *своєрідна територія пограниччя, де формувались окремі соціальні відносини та виникали особливі військові спільноти*. Ці землі були доволі обширними. Офіційна влада не мала тут повного впливу, тому місцеве життя часто регулювалось іншими звичаями. Спільноти, що проживали на таких землях, добре знали на війсьній справі, оскільки в умовах беззаконня сподіватися можна було хіба на себе, зброю і своїх побратимів. За таких умов на чолі соціуму опинялися досвідчені люди, полководці, які вмели організувати довкола себе громаду та захистити її від посягань інших.

Для українських земель фронтир насамперед розпочинався у степовій зоні. Ще від середньовічних часів у степах оселялися кочові народи, місце яких від XV ст. посіло Кримське ханство. Ближче до степів трималося також українське населення, яке не бажало перебувати під польсько-литовською владою, — майбутні **козаки**. Незважаючи на запеклу боротьбу, ці спільноти час від часу знаходили спільну мову. Наприклад, у XVIII ст. біля османської фортеці Хаджибей (сучасна Одеса) існували великі козацькі поселення, а в Очакові козаки утримували свої шинки.

1. Які чинники впливали на формування українського фронтиру в період Раннього Нового часу? 2. Ознайомтеся з інформацією про мальтійських рицарів, гайдуків і граничарів за QR-кодом чи покликанням <https://cutt.ly/3eNfpEZ3>. Охарактеризуйте діяльність Мальтійського ордену. 3. Визначте причини виникнення гайдуків та граничар у Хорватії.

16–17.2. Лівонський орден

1. Якою державою, на вашу думку, був Лівонський орден: військовою чи теократичною (релігійною)? Обґрунтуйте відповідь. 2. Поміркуйте, на чієму боці в Лівонській війні брало участь Велике князівство Литовське до утворення Речі Посполитої. 3. У чому особливість Лівонії як зони фронтиру?

<https://cutt.ly/2eNfou2f>

16–17.3. Як розвивалося Кримське ханство?

На відміну від інших військових спільнот фронтиру, Кримське ханство було уламком старої імперії — Золотої Орди. На зорі його існування нова держава отримала підтримку Великого князівства Литовського і мала добрі стосунки з італійськими торговельними колоніями в Криму. Ситуацію змінило зміцнення Османської імперії, яка взяла під контроль весь басейн Чорного моря. Відтак кримський хан у 1478 році визнав себе васалом султана османів.

Акче (монета) Саїба I Гірея з відтиском тамги (герба) в подвійному колі

Влада в державі належала хану з представників династії Гіреїв. Свій родовід вони виводили від монгольського імператора Чингісхана, тому претендували на зверхність над усіма землями колишньої Золотої Орди. Через це, наприклад, султан дозволив їм карбувати власну монету, а Московське царство сплачувало Гіреям данину аж до XVIII ст. Найміцніше їх вплив відчувався на Північному Кавказі (у черкесів) і в Молдові. Хани могли проводити власну внутрішню і зовнішню політику, бо мали спільну з османами віру й культуру, військо кримських татар було вагомим складником османської армії. Кафа належала османам, так як і узбережна чорноморська смуга від Балаклави до Керчі. Тож залежність ханства від османів була специфічною.

Деспотія східного типу в Криму не утвердилася. Хан передавав частину своїх повноважень заступникам (калга-султану і нуреддін-султану), вищі судові функції виконував *диван* (державна рада). Вплив на політику володаря мала військова еліта — *беї* та *мурзи*. Державні справи обговорювалися на *курултаї* — з'їзді родової знаті. Впливовим було також мусульманське духівництво.

Місцеві селяни були особисто вільними, хоча відпрацьовували певні повинності на землях хана чи знаті. Землероби (греки, караїми, руси-українці) вирощували ячмінь, просо, пшеницю. Традиційно татари займалися скотарством, особливо — розведенням коней. У 1575 р. столицею Кримського ханства став Бахчисарай. Розвива-

лися також інші міста, зокрема Кафа, яка завдяки попиту на *ясир* (невільників) в Османській імперії та Європі перетворилася на великий рабовласницький ринок.

Зовнішня політика узгоджувалась із султаном Османської імперії. Кримські татари часто воювали в Європі (1593–1606 рр. — війни в Угорщині), вагомим їх противником стало Московське царство (XVI–XVII ст.). Ходили війною татари також на землі Речі Посполитої, внаслідок чого особливо страждало українське населення, що жило вздовж степового кордону. Кримське ханство було військовою спільнотою, основну силу якої становило кінне військо. Маневрові кіннотники не мали артилерії для штурму фортець. І московити протистояли татарам, спираючись саме на ланцюг Засічної черти (фортеці + лісові засіки). А Річ Посполита ставила більше на технічну перевагу польової армії (вогнепальна зброя та взаємодія кінноти і піхоти).

1. Визначте кордони Кримського ханства у другій половині XV століття.
2. Простежте зміни державних меж ханату впродовж XVI–XVIII століть.
3. Визначте, які території України Кримське ханство контролювало спільно з Османською імперією.
4. Назвіть найбільші турецькі (османські) фортеці та невольничі ринки.

Татарське козацтво стало моделлю і для українського. Тому взаємодія між татарами й українцями — не рідкість. А під час Козацької революції єдність татарських шабел і козацьких самопалів довела свою високу ефективність на полі бою.

Щоправда, у 1783 р. османські султани не змогли захистити Кримське ханство від зазіхань Російської імперії, яка захопила ці землі, встановивши свої порядки та закони.

Мовою історичного джерела

Про набіги татар із листа Кшиштофа Рея з Нагловиць до великого коронного гетьмана Яна Замойського або до польного коронного гетьмана Станіслава Жолкевського, посланого «з Русі до Ловича» 4 вересня 1589 року:

«...Ворог зробив велику шкоду вбивством великої кількості в'язнів. Про це свідчать численні тіла забитих там, де стояв кіш. Битву мав з ворогами Станіслав Ольштинський [ротмістр С. Влодек?] з паном белзьким [ротмістр Ян Белзєцький?] і паном [ротмістр] Прусиновським і людьми із Золочевської волості. Це було у 3-х милях від Золочева, відбили багато людей і бидла, забили 100 татар, а п'яťох взяли живцем...

Хан хоче з трьома пашами здійснити рейд на 15 миль від коша [100–150 км] від коша [під Тернополем]. У хана 40 000 орди, загопи свої він відправив на Вишневець, Залозці, Олику, Буськ, Глиняни, Гологори, Бережани...». *Бібліотека Варшавського університету. — Відділ рукописів. — № 46. — Арк. 21 зв.*

1. Як далеко від Кримського ханства рухались орди татар для грабіжницьких походів? 2. Яку шкоду вони завдавали населенню українських земель?

Машина часу

«Історія Кримського ханства від Тімоті Снайдера».

У серпні 2022 року професор Єльського університету Тімоті Снайдер прочитав курс лекцій з історії сучасної України. Ознайомитися з ними можна на YouTube-каналі YaleCourses та в українському перекладі від Forbes. Одинадцята лекція цього циклу присвячена історії Кримського ханства та Півдня України.

<https://cutt.ly/peRJwpc8>

1. Визначте, які держави існували в період Нового часу на території Кримського півострова. 2. Охарактеризуйте систему державної влади Кримського ханства. 3. У чому проявлялася васальна залежність Кримського ханства від Османської імперії?

16–17.4. Українські козаки як військова спільнота

Вам уже відомо, що поява і розвиток українського козацтва стали закономірним продовженням формування військових спільнот, які проживали на межі християнського та мусульманського світів — у *Дикому Полі*. Свою характерну назву «козаки» («вільні люди», «вартові») вони одержали в другій половині XV ст. (перша згадка — 1489 р.). Зокрема, так називали групи прикордонників і тих, хто

займався *уходництвом* — різноманітними промислами на «нічийній землі».

Від середини XVI ст. у Подніпров'ї та Поділлі козакування стало особливим способом життя для багатьох людей. Розглядаючи особливості життя козацької спільноти, мусимо розуміти, що військове мистецтво, звичаї, клейноди і чимало того, що сьогодні вважаємо символами козацької доби, не були сформовані від самого початку в повному обсязі. Вони розвивалися поступово: як міцніє, зростаючи, дитячий організм, так само удосконалювалася й організація козацтва. Тож уже від середини XVI ст. його сприймають як окрему військову, лицарську спільноту.

Козаки займалися випасом худоби, полюванням, бортництвом, виловом і сушінням риби. Вони засновували *зимівники* — хутори із кількох житлових приміщень та господарських споруд, які ставали захистом проти татарських набігів. Де було безпечніше, козацькі поселення обростали городами і посівами злаків. Тут були ремісничі майстерні шевців, бондарів, зброярів, ковалів, кожум'як. У межи-річчі Дніпра і Південного Бугу козаки розводили велику та дрібну рогату худобу, свиней, коней. Завдяки Дніпру торгували з Османською імперією та Кримським ханством, доставляли товари також у Річ Посполиту і Московське царство. Життя в умовах небезпечного прикордоння від самого початку змушувало опановувати військову справу.

Чимало козаків були вихідцями зі шляхетського стану або русько-литовського боярства, тому вони добре володіли зброєю. Першими очільниками, що відомі з козацьких літописів, були прикордонні старости — хмільницький **Предслав Лянцкоронський**, канівський і черкаський **Остафій Дашкевич**. Влада Великого князівства Литовського та Королівства Польського не мала грошей, щоб організувати ефективну оборону своїх південних кордонів, тому перекладала це на прикордонних старост. Вони почали залучати до цієї справи козаків, об'єднуючи їх розрізнені ватаги й організовуючи перші походи на татарсько-турецькі фортеці. Ці військові громади досить швидко наповнювалися новими воїнами — вихідцями з різних соціальних верств і народів. Уявлення про рівність, відданість козацьким інтересам, демократизм, особисті мужність та незалежність стали головними засадами їх співіснування.

Основу козацького війська складала **піхота**. Власне, спочатку усталилася козацька **легка кіннота**, взорована на татарський зразок, а козацька піхота — то вже відповідь на виклик османських яничарів. У поході козаки застосовували **табір** — скріплені ланцюгами вози, які ставали надійними польовими укріпленнями. Коли козаки атакували, то виходили з нього, а коли захищалися, то використовували вози як стіни. Також в обороні козаки викопували рови, зводили дерев'яні укріплення — робили все можливе для того, щоби

ворожа кіннота не мала над ними переваги. Насамперед козаки протидіяли татарським набігам, тому тактика степового супротивника визначала військове мистецтво козацького війська. Кіннота запорожців виконувала допоміжну роль на полі бою: переслідувала ворога, який відступав, проводила розвідку.

Для кращого захисту від ворогів козаки зводили укріплення із загострених вгорі дерев'яних паль. Такі січі стали звичними для козацького середовища. На прикордонні розташовували вартових, які в потрібний момент запалювали величезні багаття, вказуючи, що ворог висунувся в похід. Козаки добре стріляли з рушниць, пістолів та сагайдаків (луків), у ближньому бою билися списами, ножами, бойовими косами, бердишами і сокирами. Символом козацтва була шабля. Також січовики ходили в морські походи. Козацький флот складався із **чайок** — швидких і маневрених човнів, на які ставили гармати. Чайки можна було пришвартовувати до будь-якого берега, тому козацька піхота швидко висаджувалась і ладналася до битви.

Нарукавний знак,
55-та окрема
артилерійська бригада
«Запорозька Січ»

Машина часу

Чайка «Пресвята Покрова».

Розгляньте зображення репліки (реконструкції) бойового вітрильного човна запорожських козаків XV століття.

Із додаткових джерел дізнайтесь, які предмети козаки використовували як компас на чайках. <https://cutt.ly/KeNfW5DT>

1. Поміркуйте, чому в лави козацтва потрапляли представники різних соціальних груп українського суспільства.
2. Розкажіть про основні види господарської діяльності козаків.
3. Опишіть особливості застосування козацькою піхотою тактики табору. Яку роль відводили кінноті козаків? Які військові завдання вона виконувала під час походів?

Сергій Леп'явко, доктор історичних наук, професор Ніжинського державного університету, про передумови виникнення українського козацтва та його ранню діяльність (у матеріалі «Козацтво і Великий кордон»).

Історична розвідка

Ознайомтеся з фрагментом цієї праці. Із додаткових джерел дізнайтесь інформацію про діяльність граничар. Порівняйте розвиток українських козаків та граничар.

«Я називаю козацтво недержавними збройними силами українського народу. І чому потім їм польська держава стала не потрібна? Вони

сформувалися без підтримки держави. А оборона власного населення — одна з основних функцій правителів і самої держави. Тобто козаки стали виконувати державну функцію своїми силами без визнання державою. Аналогія з добровольцями, що пішли воювати в лютому–березні 2014 року».

<https://cutt.ly/beRH9cNw>

«Теорію фронтиру першим серед сучасних українських істориків став прикладати до реалій України професор Ярослав Дашкевич. Як будь-яка теорія, теорія великого фронтиру має свої плюси і мінуси. Вмістити історію в якусь одну концепцію важко, а, може, й неможливо. Теорія фронтиру прикладається до історії України та історії козацтва зокрема. Козацтво є явищем фронтиру в усіх його проявах — це військова корпорація Великого кордону... Я не вважаю, що порівняння українського козацтва і лицарських орденів є натягнутим. Лицарські ордени — це теж явище фронтиру, це військові організації, лише виникли вони на трохи іншій основі... Фронтир — це не лінія, а саме зона. На прикордонні завжди є митники, контрабандисти, місцеві мешканці на відстані десятків кілометрів, які з кордоном пов'язані, — і вони завжди з двох сторін. Але уявіть собі, коли такої лінії не було, то ця зона контактів значно розширювалась...

Спільнота фронтиру значною мірою є спільною для обох сторін. Татарин, який кочував біля козацьких поселень, не нападав на козаків. Якщо він таки піде в похід на українські землі, як це було в XVI сторіччі, то за 300–500 км, бо тут його сусіди і він їх чіпати не буде. Серед прикордонних військових корпорацій найближча на захід від України і за віком приблизно така ж, як козацтво, — це граничари Хорватії».

Працюємо разом

Вправа «Кримське ханство». Спільно опрацюйте інформацію з історії Кримського ханства кримського історика Сергія Громенка «Кримське ханство. Територія та кордони». Укладіть порівняльну таблицю «Розвиток територій сучасної України у складі Кримського ханства та Османської імперії».

<https://cutt.ly/DeRJiBOu>

Корисна гра:

«Військові спільноти Ранньомодерної доби»

<https://cutt.ly/xerJpv3T>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Якими є особливості військових спільнот Ранньомодерної доби: українського козацтва, гайдуків, граничарів?
3. Створіть мнемокартки (картки для запам'ятовування) за матеріалом параграфа.
4. Укладіть ментальну мапу «Лівонський орден».
5. Вправа «Картосхема» на тему: «Кримське ханство». Позначте кордони ханства, держави-сусіди, столицю та головні міста, фортеці.
6. Вправа «Дискусія». Проведіть обговорення питання «Кримське ханство та козацька військова спільнота: вороги чи союзники?».

§ 18–19. Українське козацтво XVI – першої половини XVII століть

Згадайте...

- яку територію називають Запорожжям;
- лідерів та очільників українського козацтва.

Як ви розумієте... — поняття «гетьман», «кошовий отаман»?

Чи знаєте ви, що...

- в українському фольклорі князя Дмитра Вишневецького, засновника праобразу першої Січі, називають Байдю;
- пороги на Дніпрі утворилися понад 3 мільярди років тому і є одними з найстаріших в Україні, науковці зафіксували ознаки тектонічних розривних порушень на кордонах усіх дев'яти порогів?

18–19.1. Запорозьке козацтво і перші Січі

Козаки активно освоювали землі Дикого Поля. Але їх господарювання суттєво відрізнялося від шляхетсько-кріпацького. Бо в козаків воно було спрямоване на забезпечення військового люду, а не заради продажу (себто мета виробництва — більше нагодованих вояків, а не більше отриманих грошей). До того ж у скотарстві і промислах (на чому козацьке господарство переважно трималося) кріпацька праця взагалі менш ефективна, ніж у хліборобстві. Отже, на козацькій Україні вигравав вільний працівник. Тому, як і пізніше в США (війна Півдня і Півночі, про яку йтиметься далі), конфлікт укладів між численними вільними, але небагатими фермерами і малою, проте багатющою групою плантаторів, які жили за рахунок праці невольників, був неunikний. Добре організована держава здатна такі конфлікти контролювати, однак уряд Речі Посполитої з державними механізмами мав великі проблеми.

Козаків більше цікавив зовнішній конкурент — кочовики-татари. Їх швидким коням і влучним стрілам козаки могли успішно протистояти лише в нестандартних для Степу місцях: а) на річкових островах (дніпрове Запорожжя та «малі Запорожжя» на Південному Бузі, в районі сучасного Південноукраїнська, і Дністра, в районі Рашкова-Ягорлика); б) на морських косах (Приазов'я); в) у схожих на острівці лісових оазах (найбільші — Святогір'я на Сіверському Донці, Самарська Товща біля сучасного м. Дніпро, Великий Луг Запорожжя, Чорний ліс довкола м. Чигирин і Кодима між Пд. Бугом і Дністром).

З них найбільші вигоди забезпечувало Запорожжя. Воно практично сторожувало Крим і могло повідомити про будь-які рухи кримського хана (а отже, напад переставав бути раптовим), могло

ударити йому в тил, якщо він кудись пішов з військом. Крім того, дуже цінували козаків Поділля як засіб проти білгородських / буджацьких татар-ногайців. Їх також звали козаками (татарськими), і вони, попри менші за кримські сили, були ближче до подільського кордону осілої України.

Знайдіть на карті (орієнтовно) перелічені в тексті параграфу місцевості, в яких козаки могли ефективно протистояти татарській кінноті.

Іншою опорою українських козаків були прикордонні замки. Причому, йшлося про мережі укріплень аж трьох християнських держав — Великого князівства Литовського, королівства Польського і Великого князівства (згодом царства) Московського. Середньовічний хрестоносний рух декларував солідарність християн усіх країн перед загрозою невірних. Отже, козаки могли успішно погратися в **полівасалітет** (законну службу не одному, а кільком володарям). І коли не складалося з одним паном, завжди можна було перейти до іншого.

Перші великі козацькі групи сформувалися навколо: 1) дніпровських Черкас і Канева, 2) південнобузьких Брацлава і Бара, а також 3) у сіверському Путивлі (він контролював лісове пасмо, що простягалося в степ до Полтави та Ізюма і, крім того, був важливий як шлях до союзних донських козаків, згодом тут розквітне слобідське козацтво).

А ще Запорожжя заступило зруйновану кримцями фортецю на переправі Тавань, яка була «вікном» Києва і всього Великого князівства Литовського на Чорне море. Османи цілеспрямовано перетворювали його на своє «озеро», де плаває лише їхній власний флот. Для цього вони «запирали» великі річки: 1) через контроль Білгорода-

Дністровського і збудовану фортецю Тягиню-Бендери замкнули Дністер, 2) через Іслам-Кермен (Каховку) і Очаків (на який спочатку позичили гроші кримському хану-васалу) — Дніпро, 3) через Азак-Азов — Дон. Хотіли ще Балаклію (недалеко сучасного Вознесенська на Миколаївщині) на Південному Бузі збудувати, але там не було підтримки флоту, тож коли сил забракло, проект «заморозили».

Отож, морські вилазки козаків — це відповідь наддніпрянців на спробу османів встановити монополію на море. А Іслам-Кермен з Очаковим стали спадковим супротивником козаків-запорожців.

Зрештою, «запорозька ідея» приходила на зміну знекровленим османами Молдові, яка тривалий час була хрестоносною заставою. Її князь Стефан Великий суперничав на Заході за популярністю з іншим славним прикордонником — албанцем Скандербегом. Але в середині XVI ст. османи позбавили молдован права тримати власне військо і, здавалося, потихеньку додушували цю невелику державу.

Ось на розбудову своєї Нової Молдови на Запорожжі і замахнувся князь Дмитро Вишневецький (є версія, що він був бастардом молдовського господаря Петра Рареша, а бездітний на той час князь Вишневецький всиновив хлопця, бо не мав власного спадкоємця). Вона мала або стати плацдармом для завоювання Криму, або примусити кримського хана зосередитися лише на московському фронті.

Запорозька Січ на острові Хортиця (реконструкція), вдаліні на світлині видно греблю Дніпрогесу

«Дмитро Вишневецький (Байда)», срібна монета НБУ, 1999 р.

1556 р. на дніпровському острові Мала Хортиця (сьогодні — в межах м. Запоріжжя) князь-козак збудував замочок (його вважають праобразом пізнішої Запорозької Січі). Кримського хана він справді сильно стіснив. Але домовитися з османами щодо статусу буферної держави за взірцем Молдови не вдалося. І невдовзі укріплення довелося покинути. Власне те, що зазвичай називають першими запорозькими Січами, було тимчасовими таборами та укріпленнями з оборонцями-вахтовиками. Із 1590–1591 рр. зберігся опис «запорозького кочування» козаків. Вони щороку відповідно до пір року міняли

чотири місця перебування на Запорожжі. Найзручнішим місцем для більшості козаків були околиці Чортомлика (біля сучасного Нікополя).

Мовою історичного джерела

Українська народна пісня «Пісня про Байду»:

В Цареграді на риночку
Та п'є Байда мед-горілочку;
Ой п'є Байда та не день, не два,
Не одну нічку та й не годиночку...

<https://cutt.ly/RejbN5QB>

Із додаткових джерел дізнайтеся біографію козака Байди. Чи справді цей хоробрий козацький керманіч був страчений османською владою?

1. Як козаки намагалися протистояти османському пануванню в Чорному морі? Чи можна їх назвати «піратами Чорного моря»? Чому ви так вважаєте? 2. Поміркуйте, з якою метою українські козаки засновували Січі. Чи всі Січі були «запорозькими»? 3. Обміркуйте плюси і мінуси «полівасалітету». Спрогнозуйте ризики, які могла спричинити така «багатовекторність» у майбутньому.

18–19.2. Військо Запорозьке: від сторожі до армії

Військо Запорізьке постало як відповідь на виклик османської загрози. Захоплення османами Кафи-Феодосії (1475 р.) і Білгорода-Дністровського (1484 р.) та підпорядкування кримського хана султанові (1478 р.) створило нову, доволі небезпечну, ситуацію в причорноморському регіоні (султан уже мріяв про Київ). Це розуміли місцеві християнські володарі (крім Москви, яка пробувала навіть домовитися з османцями про союз).

Ще 1494 р. великий князь литовський пропонував своєму братові — польському королю — створити спеціальний військовий корпус, розміщений по прикордонних українських замках. 1524 р. схожу ідею озвучували і польські сенатори — вони уточнювали, що від Великого князівства Литовського варто виставити 2 тис. найманої кінноти на чолі зі «старшим», який буде безпосередньо підлягати гетьману-командувачу збройних сил держави. 1533 р. проект уточнив черкаський староста Остафій Дашкевич, який тоді фактично був таким старшим над степовим прикордонням. Він додав, що треба ще мати кілька сотень козаків-десантників на човнах.

Власне, багатше Польське королівство змогло так-сяк реалізувати ідею з найманцями — т. зв. *оборону поточну*. Воно на нову османську фортецю Бендери відповіло новим подільським замком Бар (на чолі з сілезцем Бернардом Претвичем, який мав неабиякий авторитет серед військових найманців). Зрештою, навіть провело «козацьку» реформу своєї кінноти (досі заточеної на протистояння з важкою кіннотою німців-хрестоносців і довгосписними османськими вершниками). Легкокінні козацькі роти (з луками і короткими списами-рогатиною)

краще підходили для сутичок з такими самими легкокінними татарами.

А ось бідніше Велике князівство Литовське більше сподівалося на козаків-волонтерів (їм зазвичай не платили постійно, а лише видавали «призові» та дозволяли залишати собі здобич). Причому основним козацьким завданням був навіть не бій, а сторожа-розвідка, бо дати вчасно звістку про татарський напад, унеможливити притаманний татарам ефект раптовості — нерідко означало виграти війну.

Ще в тих, хто стеріг дніпрові переправи, була особлива роль — рятувати тих, хто втікав із татарської неволі. Втікачі зазвичай дороги додому через степ не знали, але практично кожний розумів, у який бік від Перекопу Дніпро — до нього можна було пішки дійти за два-три дні (що реально навіть без харчів у дорогу). А тут утікача зустрінуть козаки-сторожі, які і рибкою нагодують, і покажуть дорогу до осілої України. Заодно розпитають про новини — чи не чув, що татари в похід збираються?

«Сутічка козаків з татарами»,
художник Сергій Васильківський,
1890 р.

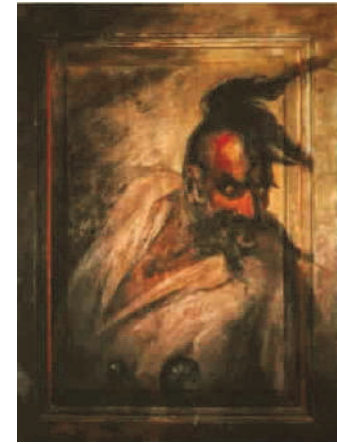
Добре орієнтуючись у степу, козаки знали всі зручні для засідок місця (де важливі не кількість, а раптовість), а також орієнтувалися в циклах життя кочовика. Це дозволяло створити і свій цикл — із сезонами, коли супротивники зайняті десь в інших місцях, а отже, можна майже безпечно погосподарювати і взяти здобич не з ворога, а з природи (звіра, рибу, мед та ін.).

Особливо перспективним для козаків виявилось судноплавство. Татари, які зі степовим козацтвом були й самі добре знайомі, називали українців «водними козаками». Османи також не видумували — звали «дніпровими козаками». Інші козацькі терміни — «низовці», «запорожці» — також пов'язані з Дніпром. Московити віддавали перевагу назві «черкаси» (але це також вказувало на місто Черкаси на Дніпрі).

Утім, великі судна козакам не підходили. Їх не провести через дніпрові пороги. А взимку Дніпро на кілька місяців замерзав і крига ламала кораблі, що лишалися не витягнутими з води. Тому козаки спеціалізувалися на невеликих човнах-чайках. Таким човнам, на відміну від османських галер, гребці-невільники не потрібні. Як і на суходолі (де кріпакам шляхти козаки протиставили вільний труд), на морі невольницький флот османців зустріли вільні мореплавці-десантники.

Крім Чорного моря, новими місцями «прокачки» юного Війська Запорозького (як законна структура воно існувало з 1571 р.) стали «хворі держави». Спочатку це була штучно ослаблена османами

Молдова. А згодом — за часів Смути початку XVII ст. — Московське царство. Плюс ринок європейського найманства — спочатку козаками як антиосманською силою зацікавилися австрійські імператори, згодом козаки послужили і в Угорщині-Трансильванії. У першій половині XVII ст. було й чимало проєктів використання запорожців на Балтиці (утім, військовий флот — дороге задоволення, тож Річ Посполита спромоглася тут лише на кілька амбітних епізодів).

«Козак у бою», художник
Микола Струнников, картина
на дверях, 1902 р.

Небагаті козаки займають нішу дешевшого роду військ — піхоти. Але їм сприяє світова кон'юнктура: саме в цей час у європейському військовому мистецтві піхотинці виходять на перший план.

У масштабних кампаніях московської Смути козаки навчилися діяти як велика самостійна армія. Звісно, раніше вони вже самотужки попрактикувалися в Молдові. Далі ця загартована армія в парі з коронним військом виявилася настільки боєздатною, що готова була битися в повномасштабній війні з Османською імперією під Хотиним 1621 р. Після цього Військо Запорозьке починає перетворюватися на армію-державу. Докладніше про це йтиметься в одному з наступних розділів.

Січі до 1648 р. — це тимчасові військові табори (власне табори, підсилені засікою-січчю, бо табір без засіки — це «кіш», а цей термін позичений у татар і давніший, ніж поняття «січ»). Їх обирали на певну пору року (влітку — Хортиця) та відповідно до кількості козаків. Найбільше козаків могли розташуватися на Чортомлику (з татарської «Щуча річка»), що нині недалеко Нікополя. Саме там, у 1648 р., коли з татарами настав мир і союз, заклали постійну Чортомлицьку Січ, яка вже стала не просто заставою, а своєрідним містом, що розгорнуло господарське освоєння краю. До нього згодом стали застосовувати назву **Вольності війська Запорозького**, або землі Війська Запорозького (Низового). Січові козаки розподілялися за *куреньми*. Це слово тюрксько-монгольського походження, означало «табір». Спочатку курені були невеликі, на десяток воїнів та їх новобранців-стажерів — *джур* (їх могло бути і кілька додаткових десятків). Для них будували окрему хату-казарму (тому в українській мові закріпилося і таке значення слова «курінь»). На чолі стояв курінний отаман (отаман — це теж татарське запозичення, у перекладі — «старший»). Згодом курені розрослися до сотень, а бувало і тисячі козаків. Їх стали називати за певним містом в Україні-Гетьманщині (з яким були пов'язані його засновники і звідки й надалі найбільше вписувалося до нього козаків). Отже, курені перетворювалися на земляцтва. Рідше називали в пам'ять

про очільника (Брюховецький курінь). У пізній період Запорозжя їх було аж 38. На головному майдані Січі звали церкву Покрову Пресвятої Богородиці. Богородицю по всій Європі вважали покровителькою лицарства, не дивно, що й запорожці мали до неї особливі почуття (сьогодні вона — покровителька Збройних сил України).

Макет козацької Січі

«Покров Пресвятої Богородиці»,
ікона з аналою січової Покровської церкви, XVIII ст.

До козацького товариства приймали будь-якого чоловіка, якщо він був православним і обіцяв дотримуватися козацьких звичаїв. Зброю та спорядження він мусив мати свою або здобути в бою. Новоприбулий вливався до одного з куренів, йому давали відповідне прізвисько (це був знак, що докозацьке життя не має значення — на Запорозжжі ти можеш почати «з чистого аркуша»). Ідею, що запорожцем не народжуються, а стають, підтримувала також заборона на перебування жінок на Січі. Вона підкреслювала образ січовика як людини незвичайно-надзвичайної.

Усі питання обговорювали на військовій раді, в якій могли брати участь усі козаки. Голосували своєрідно: якщо пропозицію схвалювали, то зазвичай підкидали шапки чи підтримували її галасом. На військовій раді щорічно обирали старшину, яка створювала козацький уряд — **Кіш Запорозької Січі** (центральный орган управління в Запорозькій Січі, що відав адміністративними, військовими, фінансовими, судовими та іншими справами).

Кіш очолював **кошовий отаман** — найвища посадова особа Січі. Від **гетьмана** цілого Війська Запорозького він відрізнявся тим, що обирався лише на рік. Далі були перевибори. Отаман або залишався на цій посаді, або обирали іншого. Також до старшини належали інші урядовці, які володіли відповідними **клейнодами** — символами свого владного становища. **Кошовий отаман** одержував **булаву**. **Військовий суддя** здійснював судочинство, міг бути наказним кошовим отаманом, тобто замінити на посаді кошового отамана. Йому вручали **печатку**. **Військовий писар** вів усю документацію, листувався із закордонними володарями. Його клейнод — це **писарський каламар**. **Військовий**

осавул допомагав кошовому отаманові управляти козаками в мирному житті та на війні.

Для полегшення управління кожен курінь обирав **курінну старшину** та **курінного отамана** (його клейнод — **шестопер**, або **пірнач** / **пернач**). Важливими також були посади **хорунжого**, який оберігав козацьку **корогву** (**прапор**). **Бунчужний** ніс **бунчук** — палицю завдовжки 2–2,5 м, на вершечку якої була мідна куля. Бунчук вказував на розташування кошового отамана на полі бою. **Довбиш** скликав раду, б'ючи у великі **литаври** (**тулумбаси**). Дослухалися козаки також до порад «сивовусих дідів» — досвідчених старожилів, які допомагали старшині порадами в ухваленні рішень.

1. Укладіть логічний ланцюжок словосполучень «від сторожі до армії». Збережіть його, щоб потім доповнити датами подій, про які дізнаєтеся з наступних розділів. 2. Які переваги мало козацьке військо на суходолі й на морі? 3. Чим різняться поняття **Січ** і **Кіш**? 4. Укладіть словник (таблицю) з переліком козацьких клейнодів, зазначте ранги козацької старшини, яка ними опікувалася. 5. Як би ви охарактеризували роль польської та литовської держав у становленні козацтва? Поясніть свої міркування. Додаткові ілюстрації до теми підпараграфа розгляньте, скориставшись QR-кодом чи покликанням

<https://cutt.ly/FenEXbC>.

Вір, але перевір

Який вигляд мали козацькі коругви.

Ознайомтеся з інформацією про козацькі коругви середини XVII століття, які зберігаються у Військовому музеї Стокгольма у Швеції, скориставшись QR-кодом чи покликанням <https://cutt.ly/uebFXHyq>.

18–19.3. Козаки реєстрові та позареєстрові

Чисельність козаків зростала. Османська імперія та Кримське ханство скаргилися на конфлікти, які періодично виникали на прикордонні. Тож Річ Посполита вирішила створити «Його Королівської Милості Військо Запорозьке», тобто просто узаконити те, що вже існувало. Січовиків ставили на королівську службу — вносили до спеціального **реєстру**. Таких козаків називали **реєстровцями**. Перший реєстр створив польський коронний гетьман Юрій Язловецький у 1571 р., коли на постійну державну службу прийняли перших 300 козаків. Реєстровці отримували платню за охорону південних кордонів, у них існував окремий суд та управління (першим керівником-«старшим» став шляхтич Ян Бадовський, який мешкав у Білій Церкві). Решту козаків, які не увійшли до реєстру, стали називати **вільними** (згодом, коли почали виписувати зайвих з реєстру — ще й **виписицями**). Оскільки вони концентрувалися на Запорозжжі, а не на осілій Україні, де головували реєстровці, то їх

почали частіше називати «луговими» (від запорозького Великого Лугу) або і просто «запорозькими» на противагу «городовим». Уряд пробував іноді використати реєстровців проти вільних. Але це вдавалося не завжди. Як сказав один польський офіцер, уживати козака проти козака — «що вовком орати».

Козаки перетворювалися на самостійну силу. Вони втрутилися в боротьбу в Молдові, яка була залежною від Османської імперії. У 1577 р. козацький загін зайшов до міста Ясси, а Івана Підкову, керівника походу, оголосили господарем Молдови. Проти цього виступили як турки, так і поляки. Не маючи підтримки, Іван Підкова змушений був повертатися в Україну, однак на зворотному шляху його схопили, а потім стратили у Львові.

Польський король Стефан Баторій вирішив унормувати контакти з козаками (на порозі була війна з московитами). У 1578 р. він розширив реєстр до 600 осіб. Окрім обов'язків охороняти кордон, реєстрові козаки отримали певні привілеї: право володіти землею, офіційний дозвіл займатися промислами і торгівлею, судитися за своїми звичаями. Козаки підпорядковувалися гетьману, якого призначав король, але старшину обирало саме козацтво. Реєстровці отримали місто Трахтемирів біля Канева, де могли утримувати свій арсенал та шпиталь (при монастирі). Ця реформа Стефана Баторія остаточно утвердила козацтво як окремий суспільний стан Речі Посполитої.

1. Чому, на вашу думку, влада Речі Посполитої утворила «Його Королівської Милості Військо Запорозьке»? 2. Чи могли, на вашу думку, виникати протиріччя між реєстровими козаками і вільними? Обґрунтуйте свої міркування. 3. Порівняйте становище реєстрових та нереєстрових козаків.

Працюємо разом

Вправа «Віртуальна мандрівка». Здійсніть віртуальну екскурсію «Запорозька Січ». За враженнями від огляду музею напишіть есей «Запорозька Січ — унікальна козацька фортеця». <https://cutt.ly/veRJazwO>

Корисна гра:
«Січовий устрій»

<https://cutt.ly/DeRJshYQ>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі. 2. Які особливості забудови Запорозької Січі? 3. Складіть словничок термінів, пов'язаних із січовим устроєм. 4. Поміркуйте, який характер мали відносини між реєстровими та нереєстровими козаками. Відповідь аргументуйте. 5. **Вправа «Колаж».** Створіть колаж «Козацькі клейноди». 6. **Вправа «Рольова гра».** Опишіть спосіб життя та діяльності від імені реєстрового чи нереєстрового козака (на вибір).

Розділ 3

ЕКОНОМІКА РАННЬОГО НОВОГО ЧАСУ

§ 20. Демографічні процеси і міграція населення

Згадайте...

- що таке Велике переселення народів;
- що таке міграція;
- які чинники зумовлювали міграції людей у періоди Стародавнього світу та Середніх віків.

Як ви розумієте... — поняття «демографія», «міграційний рух»?

Чи знаєте ви, що...

- тривалий час польські королі запрошували до своїх володінь ремісників та купців з інших країн Європи, надавали їм різноманітні привілеї; польський король Казимир III Великий одним із перших почав запрошувати до своєї держави євреїв, які переселялися до польських земель з теренів Священної Римської імперії, Франції, Іспанії, втікаючи від переслідувань;
- у ході завоювання Нового світу багато місцевих мешканців загинули під час бойових дій, від захворювань, до яких не мали імунітету; за різними оцінками, їх кількість зменшилася з 17–25 мільйонів до 1,5 мільйона, або ж в 11–16 разів?

20.1. Демографічні процеси Нового часу та їх значення в історії людства

Ранній Новий час був періодом значних змін у суспільстві, економіці та культурі. Одним із найважливіших аспектів цих змін стали демографічні процеси.

Під **демографічними процесами** розуміємо події, що відбуваються з населенням загалом: *народжуваність, смертність, шлюбність, розлучуваність та міграційний рух*. Чисельність населення, його статевий, віковий, соціальний склад, стану та професійну належність, переміщення, закономірності відтворення та розвитку, тривалість життя, співвідношення народжуваності і смертності вивчає наука **демографія** (грецькою *демос* — народ, латиною *графіа* — описання).

Інформацію про демографічні зміни Ранньомодерної доби зберігають переписи, які здійснювали переважно після великих війн, епідемій, щоб з'ясувати зміни в чисельності населення, а також щоб змінити розміри податків. Наприклад, перепис мешканців Англії та Франції відбувся після завершення Столітньої війни, в інших країнах Західної Європи — після епідемії чуми. Оскільки переписи завершувалися підвищенням старих податків чи запровадженням нових, населення опиралося переписам (згадайте, як запровадження подушного податку в Англії в 1381 р. спричинило початок повстання під керівництвом Вота Тайлера). Окрім переписів населення, багато цінних матеріалів про тогочасну демографію демонструють різноманітні податкові, митні, судові та купецькі книги. У них

фіксували інформацію про переїзди окремих осіб, розміри сплачуваних ними податків, наявне в них майно, про членів сімей, назви товару, виставленого на продаж, його кількість.

Завдяки цим історичним джерелам відомо, що до початку XIV ст. чисельність населення Європи становила 70 млн осіб, з них майже 20 млн осіб проживали у Франції. Невелика заселеність європейських земель на схід від Ельби сприяла довшому збереженню тут рабсько-кріпацьких практик. Війни та епідемії призводили до суттєвого зменшення населення. Близько 1600 р. чисельність населення Європи повернулася на показники 1315 р. За наступні двісті років кількість європейців зросла до 170 млн осіб (причому, помітне пришвидшення зростання населення почалося лише наприкінці XVII ст.).

Кількість населення зростала повільно. Народжуваність була високою, але з кожних 100 немовлят до 18-ліття доживало не більше 10. Навіть у сім'ях європейських монархів дитяча смертність була значною. В англійської королеви Елеонори Кастильської народилося 16 дітей, але до повноліття дожили лише шестеро. З 11 дітей польського короля Яна Собеського до повноліття дожили четверо. Загалом смерті спадкоємців престолів спричиняли постійні династичні кризи та війни, зокрема і Столітню війну. Дитяча смертність у родинах простолюдинів була ще більш масовою, ніж у родинах монархів. Діти помирали найчастіше від таких хвороб, як кір, вітрянка, поліомієліт, кашлюк, правець, туберкульоз. Багато жінок помирали при пологах. На високий рівень смертності впливав низький рівень медицини, відсутність вакцинації, антибіотиків. Чимало чоловіків гинули під час військових дій.

«Портрет королеви Марії Казимири з дітьми»
(дружина Яна Собеського),
художник Юрій Шимонович-Семигуновський, 1684 р.

1. Визначте причини стрімкого скорочення чисельності населення Європи в Ранньомодерний час.
2. Охарактеризуйте джерела, які містять інформацію про демографічні процеси Нової доби.
3. Чому в цей період фіксують високий рівень смертності?

Машина часу

«Міграції Ранньомодерної доби в Європі: як усе починалося?...».

<https://cutt.ly/tejXVsgC>

Масштабні міграції в Європі розпочалися задовго до Великих географічних відкриттів на Піренейському півострові.

Вимушеними переселенцями з Піренейського півострова тоді стали араби та євреї, зокрема марани і мориски. Детальніше про це дізнайтеся за покликанням чи скористайтеся QR-кодом.

1. Кого називають маранами і морисками? 2. Чому на Піренейському півострові відбувалося масове охрещення арабів та євреїв? 3. Куди і чому переселялися марани і мориски? 4. Як, на вашу думку, позначилося на економіці Іспанії переслідування і вигнання 40% населення країни? 5. Що таке гетто?

20.2. Міграція населення: причини та наслідки; види та форми

1. Встановіть причини та наслідки міграційних процесів Нового часу. 2. Охарактеризуйте основні форми внутрішньої та міжнародної міграцій. 3. Визначте особливості міграційних процесів Ранньомодерної доби. <https://cutt.ly/teNfR6zq>

Звідки та куди пролягали найпоширеніші маршрути работоргівлі?

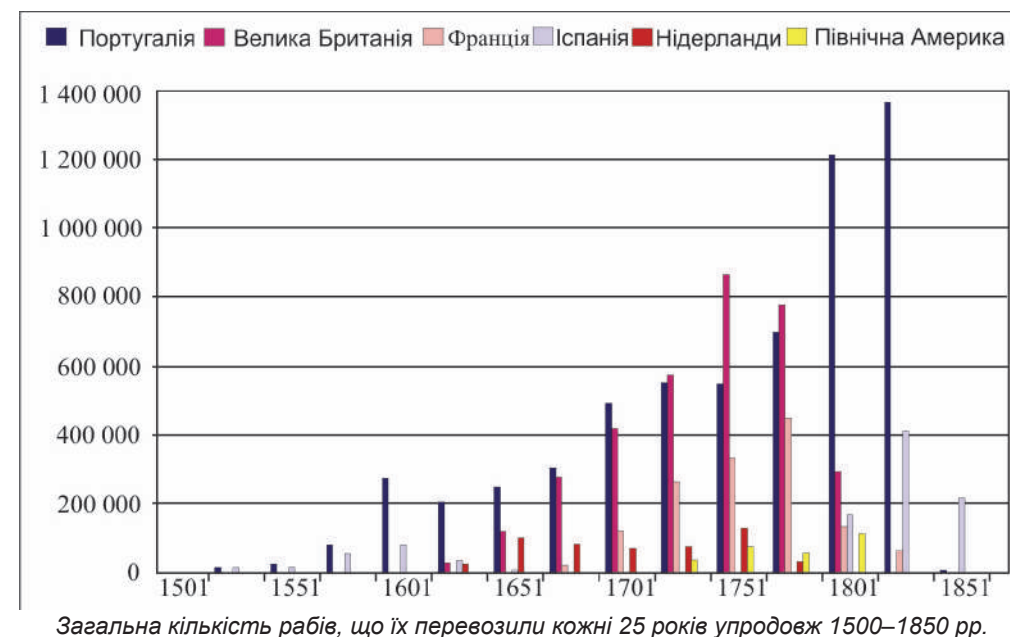

Вір, але перевір

Трансатлантична работоргівля.

У результаті Конкісти багато американських земель знелюдніли, а окремі індіанські народи — тайно, сибоней та інші — повністю були винищені, тож завойовники потребували робочих рук. Тому вже в другій половині XVI ст. розпочалося масове завезення рабів з Африки до Америки. Трансатлантична работоргівля тривала майже 400 років. Португальці, а трохи згодом і іспанці, здійснювали напади на африканське узбережжя, захоплюючи в полон мешканців Західної Африки і басейну річки Конго. Але більшість рабів постачали африканці-посередники (причому і європейці також ставали тут посередниками — постачальниками барвистих тканин з Індії). Кораблі везли африканців у Новий світ працювати на плантаціях тютюну, цукрової тростини, бавовни, кавових та пізніше каучукових дерев, а також у каменоломнях і

копальнях. Від важкої праці раби дуже часто помирали вже через 5–6 років. За деякими підрахунками, з Африки до Америки було вивезено 12–17 мільйонів рабів. Але багато з них помирали в дорозі від важких умов, недоїдання, жорстокого поводження работоргівців, лихоманки, малярії та інших хвороб. Померлих зазвичай викидали з кораблів у море. Кількість таких загиблих оцінюють в 1,2–2,4 мільйона осіб. Підкреслимо, що наведені цифри ґрунтуються на підрахунках багатьох науковців. Оскільки проблема работоргівлі має значний політичний підтекст — у різних дебатах зараз називають жертвами работоргівлі понад 65 мільйонів африканців, що не підтверджується документами.

Назвіть три-чотири факти, про які ви дізналися з графіка.

20.3. Демографічні зміни Нового часу на теренах України

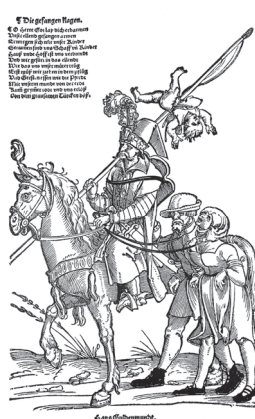
На території сучасної України Ранньомодерний час був також періодом значних демографічних змін і міграцій. Велика частина українських земель перебувала під владою Польщі, Литви (згодом Речі Посполитої), а також у складі Молдови, Угорщини, Московського царства, Кримського ханства та Османської імперії, що впливало на демографічні процеси. У міграційних рухах були активно задіяні не лише селяни, а й міщани, особливо шляхта, оскільки в другій половині XVI – на початку XVII ст. відбувався активний процес колонізації Наддніпрянщини.

Війни та систематичні набіги турків і татар теж позначалися на чисельності населення. В **ясир** — *татарський і турецький полон* — потрапляли тисячі людей. За деякими оцінками, кількість українських бранців за три століття могла сягати до 3,5 мільйонів осіб. Їх згодом продавали в рабство на ринках Кафи, Аккермана, Кілії, Очакова. Українські бранці потрапляли до Малої Азії, на Балкани і навіть до Єгипту та Іраку. Значна частина з них залишалася на території Кримського ханства. Тут вони становили на кінець XVII ст. до 900 тисяч осіб. Багато бранців безслідно гинули. Ті ж, які залишалися живі, вимушено переходили в іслам, спілкувалися турецькою чи татарською мовами, щоб соціалізуватися в новому суспільстві. Молоді чоловіки часто поповнювали ряди яничарів. Дівчата та молоді жінки потрапляли в гареми. Бранці з українських земель були змушені важко працювати гребцями на галерах, рудокопами, каменярями, на інших важких фізичних роботах.

Утім, українці не були лише жертвами. Вони також захоплювали татар у полон і визискували їх як невільників. А інколи ще й переманювали кочовиків (як фахівців зі скотарства та степової війни) на привілейоване поселення.

«Огляд нових надходжень» (продаж ясиру), художник Джуліо Розаті, до 1917 р.

«Турок з полоненими», художник Ерхард Шен, після 1530 р.

Небезпека з півдня призводила до зменшення чисельності населення і спричиняла міграційні процеси, коли люди переселялися в більш безпечні райони.

Польський король Казимир III Великий одним із перших почав запрошувати до своєї держави євреїв, яких тоді особливо піддавали гонінням у Священній Римській імперії. Його спадкоємці продовжували політику релігійної віротерпимості та заохочення мігрантів до участі у внутрішній колонізації польських земель. Акт Варшавської конфедерації 1573 року гарантував свободу віросповідання християнам Речі Посполитої. Але незабаром релігійне питання загострилося,

розгорнулася дискримінація нехотілих. Великих обмежень зазнавало православне населення, що стало однією з причин низки козацьких повстань, про які йтиметься далі.

Значну роль у демографічних процесах відіграла козацька колонізація. У XVII столітті українські козаки активно заселяли території вздовж Дніпра, створюючи нові поселення, міста та сезонні «січі» на Запорожжі. Вагомою в колонізації Наддніпрянщини є роль українських князівських родів.

Демографічні процеси, схожі до українських, відбувалися на Балканському півострові, в Угорщині, Трансильванії, де місцеве християнське населення зазнавало дискримінації та гонінь з боку мусульман, піддавалося ісламізації.

Машина часу

«Українські бранці».

Дізнайтеся про долю козацького гетьмана Самійла Кішки, скориставшись QR-кодом чи покликанням <https://cutt.ly/JebFr97n>.

1. Визначте спільні і відмінні риси в демографічних процесах на українських землях та в Європі.
2. Охарактеризуйте напрямки міграційних процесів українського населення Нового часу.
3. Як вплинув фактор українського фронтиру на демографічну ситуацію?

Працюємо разом

Вправа «Перетворення текстової інформації в графічну». Складіть у парах чи групах інфографіку «Демографічні зміни Нового часу».

Корисна гра:

«Види та форми міграцій у Новий час» <https://cutt.ly/QeRJdxnX>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Назвіть особливості демографічних змін у Новий час.
3. Поміркуйте, чому в Ранньомодерну добу спостерігалось як стрімке скорочення населення, так і стрімке його зростання.
4. Із додаткових джерел дізнайтеся про особливості міграційних процесів у різних країнах Європи.
5. **Вправа «Ментальна мапа».** Укладіть ментальну мапу «Міграція населення Нового часу».
6. **Вправа «Український ясир».** Віднайдіть у фольклорі згадки про трагічні події, пов'язані з долею українських бранців, що потрапили в татарський полон.

§ 21. «Революція цін» та нові торговельні можливості

Згадайте...

- що таке цехи, гільдії;
- особливості розвитку торгівлі в період Середніх віків;
- чиї торговельні факторії існували на території України в період Середньовіччя.

Як ви розумієте... — поняття «капітал», «революція цін»?

Чи знаєте ви, що...

- у 2015 році біля берегів Колумбії було знайдено галеон «Сан-Хосе», що затонув 300 років тому, а 2022 року було знайдено ще один із галеонів біля Багамських островів; вартість скарбів на кожному з них оцінюється на суму не менше 1 мільярда доларів;
- технологія амальгамації дозволила збільшити видобуток золота та срібла і в європейських країнах — Угорщині, Чехії, Німеччині?

21.1. «Революція цін». Торговий капітал

Масштабне завезення коштовностей до Європи після Великих географічних відкриттів сприяло піднесенню торгівлі, банківської справи, промислового виробництва. Кількість грошей в обігу зросла в 4 рази. Золотих і срібних монет стало більше, ніж товарів, які можна було за них купити. Тому дорогоцінні метали почали стрімко дешевшати, а їжа, промислові вироби — дорожчати у 2–4 рази. Відбувалася **«революція цін»**. Із початку XVI ст. найбільше зросли в ціні сільськогосподарські товари, продукти харчування. Ремісничі та промислові вироби дорожчали значно повільніше. Зарплата найманих робітників зазнавала мінімальних змін.

«Революція цін» — процес стрімкого знецінення дорогоцінних металів і зростання вартості інших товарів у Європі в XVI ст.

У містах Європи найбільше від «революції цін» виграли підприємці, оскільки товари, вироблені на своїх мануфактурах, вони стали продавати дорожче, а зарплату робітникам тривалий час не збільшували. Від «революції цін» потерпали дрібні ремісники, які не витримували конкуренції з мануфактурами і змушені були найматися на роботу до підприємців.

Проявом «революції цін» було суттєве зростання цін на пшеницю. В Англії у другій половині XVI ст. вони збільшились у 5 разів, у Франції — в 7 разів, а в Іспанії ціни зросли ще більше. Ціни на промислові товари в Англії за цей час зросли у 1,5 рази, а заробітна плата робітників мануфактур — лише на третину. Їжа ставала все

дорожчою, що провокувало нові повстання та бунти бідних селян і городян. Стрімко відбувалася **соціальна диференціація** (бідні ставали ще біднішими, а багаті — багатшими).

Багатство залежало від **капіталу** — певної кількості майна у власності, яке можна було задіяти у виробництві. Таким майном могли бути ресурси, гроші, товари, сировина, знаряддя праці, що спрямовувалися у виробництво для збільшення прибутків. У Новий час поширюється поняття **торговий капітал**, відбувається збагачення в результаті купівлі товарів за нижчою ціною і їх перепродаж за вищою, а також позичання грошей під певні відсотки.

Капітал (латиною capitalis — головний) — ресурси, які використовують у виробництві товарів або при наданні послуг.

Торговий капітал — особливий вид капіталу, що функціонує у сфері товарного обігу й обслуговує процес продажу товарів.

До «революції цін» вартість товарів, сировини для мануфактур у різних куточках Європи могла суттєво відрізнятися, іноді в 4–6 разів. Налагодження нових торговельних шляхів сприяло формуванню **світового ринку**. Відбувся т. зв. **«Колумбів обмін»** між американською та афро-євразійською частинами світу. Так, до Європи потрапили картопля, кукурудза, тютюн, помідор, соняшник, чай, червоний перець та інші прянощі, які суттєво змінили щоденну їжу європейців. До Америки привезли буряк, капусту, льон, часник, цибулю, огірки, овес, пшеницю, рис, виноград, груші, яблука, про які місцеві жителі не знали. Ще більший вплив на харчування і побут народів Америки мало завезення овець, кіз, коней, корів, свиней, кролів, гусей, курей та інших одомашнених тварин (до Європи натомість завезли індиків). Поява коней суттєво змінила методи ведення сільського господарства в регіоні. Коні доволі швидко замінили лам (окрім високогір'я Анд). «Колумбів обмін» мав і

негативні наслідки, серед яких поширення інфекційних захворювань, ненавмисне потрапляння під час перевезення деяких рослин чи шкідливих комах. Він дав поштовх до суттєвого збільшення населення на всіх континентах та до активного розвитку нових ринкових відносин.

Машина часу

«Регіональні варіанти революції цін».

Щоб дізнатися про те, які прояви та наслідки мала «революція цін» у різних країнах Європи і світу, ознайомтеся з інформацією за покликанням <https://cutt.ly/ZebFtVJV> чи QR-кодом.

Антверпен на карті 1624 року

Біржа в Антверпені, гравюра, XVI ст.

А ще в XVI–XVIII ст. у Західній Європі зростала кількість осіб, не задіяних у сільському господарстві. Конкістадори, військові найманці, городяни, робітники мануфактур — усі вони купували собі їжу. При цьому також зростала купівельна спроможність значної частини населення міст. Натомість західноєвропейські селяни розорявалися від огороження (про це докладніше згодом), зростання податків і повинностей, тож не могли забезпечити продовольством усіх потребуючих. Хліб тепер стало вигідно привозити із Центральної та Східної Європи (формується загальноєвропейська система «індустріальний центр — сільська околиця»). Головними постачальниками продовольства до Англії та Нідерландів були Польща, згодом Річ Посполита, Пруссія, Чехія, Угорщина, Лівонія. Виробниками хліба стали *багатогалузеві господарства, зорієнтовані на виробництво продовольства для продажу, їх називали фільварками*. Зазвичай фільварки належали шляхті, а працювали на них економічно залежні селяни (кріпаки).

Фільварок — велике багатогалузеве аграрне господарство, що виробляло продукцію переважно для збуту.

Машина часу

«У пошуках Ельдорадо».

Щоб дізнатися, чи справдилися сподівання європейців на казкові багатства Нового світу, що таке Ельдорадо та чи знайшли його конкістадори, ознайомтеся з інформацією за покликанням <https://cutt.ly/gejXVEil> чи QR-кодом. Прочитайте додаткову інформацію, розгляньте ілюстрації і дайте відповіді на запитання.

1. Яка країна отримувала найбільше дорогоцінних металів з колоній Нового світу? 2. Як налаштували систему перевезення золота з Америки до Європи? 3. Що таке галеони? 4. Навіщо європейці завозили в Новий світ додаткову робочу силу?

1. Визначте суть, причини та наслідки «революції цін». 2. Розкажіть, що означали поняття «капітал», «торговий капітал» у період Нового часу. 3. У яких країнах Європи «революція цін» відчувалася найгостріше? Визначте спільні та відмінні впливи «революції цін» для різних регіонів світу.

21.2. Господарське життя на теренах сучасної України. Фільварки

1. Охарактеризуйте зміни у веденні сільського господарства та розвитку ремесел і торгівлі на українських землях у XV – на початку XVII століття. 2. Визначте особливості використання селянської праці в господарствах шляхти і магнатів. 3. Порівняйте розвиток торгівлі в Західній Європі та на українських землях у Ранньомодерну добу. 4. Виконайте вправу «Ранньомодерне господарство на теренах України».

<https://cutt.ly/PenFTKnh>

Корисна гра:
«Колумбів обмін»
<https://cutt.ly/DeRJfg3G>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі. 2. Якими є особливості добування та вивезення коштовних металів з Америки до Європи? 3. Створіть мінісловничок економічних термінів за матеріалом параграфа. 4. Укладіть порівняльну таблицю «Регіональні особливості «революції цін» / графік «Зростання цін на пшеницю» в Англії, Франції, Іспанії». 5. Вправа «Формування світових ринків». Створіть картосхему світових ринків, що почали формуватися в Новий час. Зазначте основні товари, на які відчувався попит у Ранньомодерну добу. 6. Вправа «Дискусія». Проведіть обговорення питання ««Колумбів обмін»: взаємні вигоди та втрати».

§ 22. Індустріальна та аграрна революції. Урбанізація

Згадайте...

- що таке середньовічний цех;
- за якими принципами діяли середньовічні цехи;
- які міста вважають центрами середньовічних ремесел і торгівлі.

Як ви розумієте... — поняття «урбанізація», «революція»?

Чи знаєте ви, що...

- на українських землях найшвидше розвивалися борошномельні мануфактури, у яких використовували водяні та вітряні млини; у 1640 році в маєтках Яреми Вишневецького діяло 467 млинів;
- перша папірня на теренах України виникла в 1522 році в Янові біля Львова; на території Центральної України першу папірню відкрив у 1615–1624 рр. Єлисей Плетенецький у м. Радомишль; найбільше папірень було в Галичині?

22.1. Особливості економічних змін у XVI–XVIII ст.

У XVI–XVIII ст. у Західній Європі відбувалися суттєві зміни в господарстві та укладі життя населення. Уперше світ в економічному вимірі став глобальним і згуртованим навколо Заходу. Відтак у стосунках між державами зростає значення економічних важелів впливу. А рівень уваги до торгівлі визначає «багатство» держави. Причому, за старою середньовічною традицією підтримки привілейованих монополій, модернізовані державні системи спочатку були схильні до силових втручань в економіку. Спокуса підпорядкувати собі вільну торгівлю через політику **протекціонізму** та **меркантилізму** (пригадайте за матеріалами розділу 2, що означають ці терміни) була велика. Для цього на законодавчому рівні для власних підданих створювали кращі умови щодо виробництва продукції та її продажу, ніж для іноземців. Класиком розвинутого меркантилізму можна назвати очільника французького уряду часів блиску абсолютизму Жана Кольбера. У другій половині XVII ст. меркантилізм поширився в Англії, Голландії, інших країнах Західної Європи, що гостро конкурували між собою. Ширше він трактується як варіант системи державних заходів, спрямованих на підтримку і захист вітчизняних виробників, на обмеження ввозу товарів з інших країн і збільшення вивозу готової продукції зі своєї держави в інші, яку називають **протекціонізмом**.

До кінця XVII ст. майже всі європейські країни намагалися заохотити розвиток своїх, а не іноземних мануфактур через підтримку власних торгових компаній, розвиток свого торгового і військового флоту, захоплення колоній, що постачали дешеву сировину і куди можна було продавати виготовлені товари. Для

утримання грошей усередині країни забороняли їх вивезення за кордон. Іноземні купці, приїхавши зі своїм товаром, наприклад до Англії, мали його продати, а за всі отримані гроші купити англійські товари. Зростання заморської торгівлі в XVI–XVIII ст. сприяло збільшенню кількості місцевих виробників та розширенню комерційних відносин.

Великі географічні відкриття, колонізація Нового світу та «революція цін» спричинили зміни й у взаєминах між людьми. Можна сказати, що економіка дарів поступалася економіці заробітків. Рицарів, які тяжіли до марнотратства і через це все більше боргували, заступали практичні, заповзятливі люди. Часто вони походили зі стану «тих, які працюють», але завдяки наполегливості накопичили певні кошти і домоглися впливовості. Королі навіть надавали цим «нешляхетним» багачам-фахівцям привілеїв. Так з'явилися **англійські джентрі** (нетитуловані дрібні й середні шляхтичі) та **французькі дворяни мантиї**, які здобували титули, виконуючи чиновницькі обов'язки.

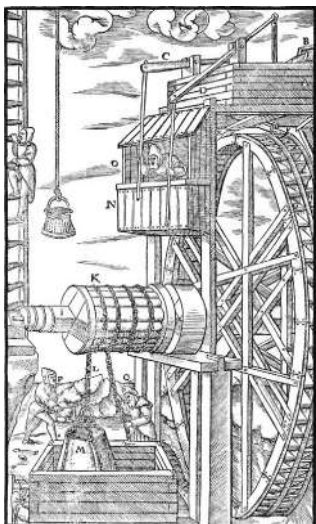
Пошвавлення торгівлі, завезення нових товарів до Європи сприяло зосередженню в руках окремих осіб чималих статків — **капіталів** (пригадайте значення цього терміна з матеріалу попереднього параграфа). Ще від XIII–XIV ст. це поняття вживали в Італії, де воно означало «цінність», «гроші, які приносять прибуток». Першими капіталістами стали купці-негоціанти, які у великих обсягах продавали східні прянощі, та банкіри міст-республік — вони фінансували навіть королів. Однак після відкриття Америки золото й срібло опинилися під загрозою інфляції. Водночас стрімко росли ціни на харчі через те, що збільшувалося населення міст, а інтенсифікація сільського господарства відбувалася повільно. А ось у промисловості з'явилися технічні новації, які давали щораз більші прибутки. Так на історичну арену вийшли **буржуазія** і **наймані працівники**. Але про це докладніше йтиметься в наступному розділі.

1. Охарактеризуйте основні зміни, що відбулися в економіці в XVI–XVIII століттях. 2. Визначте основні причини виникнення меркантилізму та протекціонізму. 3. Які нові соціальні категорії виникли в Новий час? Які фактори впливали на їх формування?

22.2. Індустріальна революція

Індустріальна революція — це «прорив» для людства. Він зіставний хіба з неолітичною революцією, що знаменувала перехід від збиральництва і мисливства до землеробства. Як і тоді, людство отримало новий (тепер промисловий) ресурс.

Шахтна підймальна установка з приводом від водяного колеса, гравер Георгій Агрікола, 1566 р.

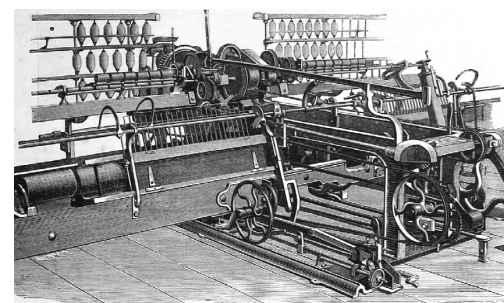
Передумовою розгортання індустріальної революції в ранньомодерній Англії (це «точка прориву») вважають досягнутий напередодні високий рівень аграрних технологій (*докладніше про це — у першому параграфі наступного розділу*). Хронологічно індустріальну революцію зазвичай пов'язують із XVIII ст., але є й пропозиції вважати її початком вже XVI ст., витлумачуючи технологію **млина** (який застосовували не лише для мелення борошна) як попередника парової машини. Інколи говорять і про «малу промислову революцію XV–XVII ст.» з опорою на млини-домни-гармати-каравели.

Важливою технологічною новацією стали **мануфактури** (*ману* — рука, *фактура* — виробництво), які використовували спеціалізацію (поділ праці). Дешевий найманий працівник не створював виріб від початку до кінця, як ремісник, зате швидко і вправно виконував якусь одну, нескладну операцію. Застосування *поділу праці* було значно ефективнішим, не потребувало тривалого навчання. Тому саме поділ праці є головною рисою нового мануфактурного виробництва. Спочатку по кілька, потім десятки, сотні таких людей працювали на мануфактурних виробництвах, *де наймані робітники вручну виготовляли товари для збуту*. І хоча ремісничі цехи противилися нововведенню, упродовж XVII–XVIII ст. воно набуло поширення в Європі. Розрізняли централізовані, змішані та розсіяні мануфактури. У *централізованих* мануфактурах обробка сировини, деталей, «складання» кінцевого виробу відбувалися в одній майстерні. Приміром, так функціонували друкарні, де і папір пресували, і книжки видавали. *Змішані* — утримували мережу таких собі «регіональних» відділень, у яких виконували прості замовлення, майстрували заготовки. Далі вони потрапляли до головного осередку, де їх припасовували до купи. Зокрема, так працювали годинникарі. Практикуючи *розсіяну* систему, підприємець купував готові вироби в самостійних ремісників, забезпечуючи їх матеріалами і знаряддями. Так діяли ювеліри. Учені-економісти вважають мануфактури «батьками» фабрик і заводів.

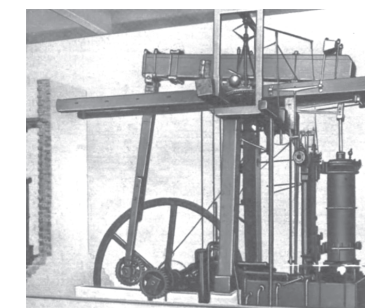
Наступним кроком була *заміна ручної праці механізмами*. Упродовж XVI–XVIII ст. дедалі більше операцій на цих підприємствах здійснювали за допомогою різноманітних механізмів та пристроїв. Поступово відбувався процес механізації виробництва. Для цього найчастіше використовували водяне колесо. Його застосовували у млинах, при виробництві пороху, паперу, обробці дерева, металу.

Механізми використовували в будівництві, у виробництві ниток, тканин, скла, поташу, карбуванні монет, кораблебудуванні, гірничій галузі. Іноді механізми приводили в дію за допомогою тварин (коней, віслуків, волів, верблюдів, лам) чи людей.

Механізація виробництва зростала впродовж XVI–XVIII ст. і спричинила в 1770-х рр. початок **промислового перевороту** — *переходу від ручного, ремісничо-мануфактурного виробництва до машинного фабрично-заводського*. Наприклад, 1771 р. англієць Р. Аркрайт заснував підприємство, де прядильні машини рухалися за допомогою водяного колеса. Це була перша фабрика. Та справжні зміни відбулися з появою двигунів нового типу — у 1769 р. шотландець Дж. Ватт створив першу парову машину. Ще за кілька років, після певного вдосконалення, вона стала основним джерелом енергії британської текстильної промисловості (це флагман індустріалізації, зміни в інших галузях відбувалися повільніше).

Механічний ткацький верстат, малюнок, 1775–1779 рр.

Парова машина Джеймса Ватта

Індустріальна революція (промислова революція, промисловий переворот) — 1) перехід від ручного (ремісничо-мануфактурного) до машинного (фабрично-заводського) виробництва, який розпочався в Англії в другій половині XVIII ст. і згодом поширився на інші країни; 2) впровадження в економіку техніки й механізмів, що замінюють ручну працю людей; створення машинобудівної галузі.

1. Охарактеризуйте процес виникнення перших мануфактур. Чому їх вважають «батьками» фабрик та заводів? 2. Які механізми впроваджують у роботу мануфактур? 3. Визначте причини початку промислового перевороту.

22.3. Аграрна революція

1. Визначте суть аграрної революції. 2. Поясніть значення поширення спеціалізації в сільському господарстві. 3. Назвіть наслідки аграрної революції.

<https://cutt.ly/NeNfY2m5>

22.4. Урбанізація

1. Які причини зростання міського населення в період Нового часу? 2. Назвіть міста, кількість населення яких була понад сто тисяч осіб. 3. Дайте власне тлумачення терміна «урбанізація».

<https://cutt.ly/ieNfUQHx>

Панорама Лондона 1616 р. Гравюра Клауса Ван Вішера

Машина часу

«Політ над Лондоном XVII століття».

Британські студенти з університету де Монфор створили анімаційну екскурсію давнім Лондоном.

Цікаво, що автори здійснили реконструкцію міста до Великої пожежі 1666 року, під час якої згоріло дві третини столиці. Відео було розроблене на основі історичних мап і малюнків.

<https://cutt.ly/yej4atcU>

Напишіть текст екскурсії вулицями Лондона XVII століття. Якщо є бажання / можливість, зробіть це також англійською мовою.

Працюємо разом

Вправа «Ранньомодерні міста». Об'єднайтесь у пари чи групи. Спільно створіть картосхему «Урбанізаційні процеси Європи Нового часу». Нанесіть контури країн. Позначте найбільші міста Європи та України Ранньомодерної доби.

Корисна гра:

«Економічна революція та урбанізація»

<https://cutt.ly/deRjgu3l>

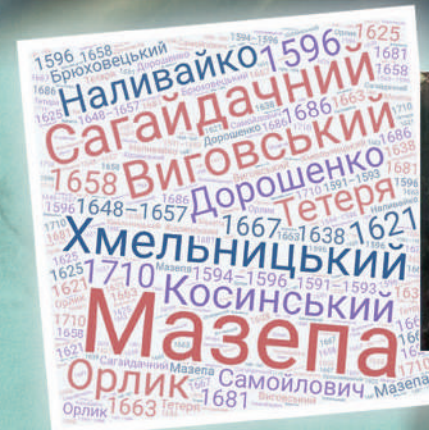

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Які особливості військових спільнот Ранньомодерної доби: українського козацтва, гайдуків, граничар? 3. Створіть схему «Поява мануфактур».
4. Укладіть ментальну мапу «Аграрна революція».
5. Вправа «Глосарій». Укладіть словничок економічних термінів за матеріалом параграфа.
6. Вправа «Дискусія». Обговоріть питання «Які економічні зміни Нового часу ви вважаєте революційними?».

Розділ 4

СУСПІЛЬСТВО І СОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ

§ 23. Процес модернізації — руйнування традиційного суспільства

Згадайте...

- що таке манор та фео́д;
- як вплинула «Велика криза» на структуру європейського суспільства.

Як ви розумієте... — поняття «рента», «модернізація», «фільварок», «традиційне суспільство»?

Чи знаєте ви, що...

- земельну реформу середини XVI ст. у Великому князівстві Литовському проводили, орієнтуючись на італійський досвід господарювання;
- Львівське Успенське братство, згадуване в джерелах від 1463 року, здобуло право непідлеглості місцевим православним єпископам у 1586 році?

23.1. Зміни в селянському світі

Традиційний селянський світ почав змінюватися насамперед через зростання населення. В Європі селяни мали житло, знаряддя для праці, худобу, проте гостро потребували землі. Щоб отримати її в користування від власника-сеньйора, доводилося сплачувати йому спеціальний грошовий податок або виконувати певні *повинності* чи віддавати частину *продукції*. Землевласники спочатку були зацікавлені в закріпленні особистої залежності селян від власника землі, однак вільних земель у Європі майже не залишилося, тому кріпакам і так було нікуди тікати. Тож поступово сеньйори (власники і землі, і селян, які на ній проживали) почали надавати селянам особисту свободу в обмін на продовження господарювання на умовах сеньйора.

Між селянами та землевласниками формувалися нові взаємини — ділові. Сеньйори із феодалів-захисників перетворювалися на партнерів, які надавали земельні наділи в оренду. Це не надто вплинуло на рівень життя селян (він залишався низьким), однак поступово виокремлювалися кращі господарі, які й самі почали використовувати працю менш успішних односельців.

Життя тогочасних українських селян також залежало від європейського ринку. Для продажу зерна на європейських ринках і збільшення його виробництва утвердилися **фільварки** (*великі товарні сільгосппідприємства*). Поширення фільваркового господарства тягнуло за собою втрату селянами особистої свободи, примус працювати на землевласника, зменшення розміру селянської землі. Утікаючи від примусової праці на фільварках, селяни могли податися в Дике Поле, щоби, хоч і з ризиком для життя, але мати свою землю та господарство, або ж приєднатися до козаків.

«Фермерський двір», невідомий художник, 1610 р.

Поля із сільською дорогою та млином із серії «Маленькі красиви», 1559–1561 рр.

Для підвищення продуктивності фільваркових і селянських господарств, збільшення виробництва, насамперед товарного зерна, у Великому князівстві Литовському проведено аграрну реформу XVI століття, відому під назвою **волочний пере́мір** (волочна поміра). 1 квітня 1557 року Сигізмунд II Август затвердив «Уставу на во́локи», на виконання якої обмірювали та переділяли землі спочатку у великокнязівських (державних), а потім й у приватних маєтках Великого князівства Литовського. **Воло́ка** (волок) — *ділянка землі, що виконувала роль міри феодалних повинностей*. Її розмір, за різними даними, становив від 16,8 га до 21,8 га. Волочний пере́мір був своєрідною ревізією землеволодінь, фактично першим земельним кадастром, який, до речі, враховував родючість ґрунтів. На основі чіткого обліку великокнязівської, шляхетської та селянської землі відбувався перерозподіл ділянок між панами і селянами. Повну волоку надавали тим селянам, які мали «повне тягло» (пару коней чи волів), половину волоки — тим, хто мав «півтягла», а хто тягла не мав, орної землі не отримував. Отож волочний пере́мір сприяв *диференціації селянських господарств* — розшаруванню їх на заможніших і бідніших. За даними дослідників, ревізори пере́міряли близько 2 мільйонів гектарів землі. Якщо селянська сім'я отримувала волоку землі, то сплачувала повний податок, а якщо пів волоки — розмір податку знижувався удвічі. За користування однією волокою землі треба було відробляти два дні щотижнево у фільварку. Впроваджували обов'язкову трипільну сівозміну. Під час реформи ліквідували черезсмужжя, а більшість селян перевели з натурального податку на грошовий (чинш). Так волочний пере́мір сприяв руйнуванню сільської громади, адже волоки були спадковим землеволодінням, а чинш сплачували окремо сім'ями, а не всім селом. В українських землях «Уставу на во́локи» найактивніше впроваджували в Кременецькому повіті, Ковельському старостві та окремих приватних маєтках Луцького і Володимирського повітів Волині. Через татарські набіги не вдалося відразу поширити зміни на теренах Київщини і Східного Поділля (тут і далі головною господарською одиницею залишався «дим»-двір).

Волочний перемир'я сприяв поширенню ринкових відносин в аграрній сфері, збільшенню кількості селян, що займалися ремеслами (з'явилися цілі поселення смолокурів, котлярів, шевців, ковалів, землекопів). Також реформа була зорієнтована на підтримку фільваркового господарства. Це відкривало перед місцевими селянами або перспективу пожиттєвої примусової праці, або козакування на прикордонні Речі Посполитої. Водночас землевласники-феодала всіляко опиралися втіленню положень «Устави на волоки». Чимало «самозваних» шляхтичів не змогли документально підтвердити свій титул. Волочний перемир'я допоміг також виявити випадки самочинного захоплення шляхтою державних земель (а отже, недоплату податків до державної скарбниці). До того ж реформа відбувалася під час постійних бойових дій. Ймовірно, тому її впровадження розтягнулося в часі на сторіччя і завершилося вже в межах Речі Посполитої.

Вір, але перевірь

Аграрна реформа королеви Бони. Мама Сигізмунда II Августа, італійська принцеса і польська королева-консорт Бона Сфорца фактично самостійно управляла господарством королівських маєтків, залучаючи фахівців з Італії. На державних полях ділянки землі послідовно виділяли під озимі та ярі культури, а також «пар». Продумані сівозміни покращували врожайність. Ефективні способи господарювання та компетентний персонал стали запорукою реформи, яку впровадив син Бони Сфорци, польський король і великий князь литовський Сигізмунд II Август. Досвід фільварків у приватних володіннях Бони Сфорци на Волині вивчав на початку 1550-х років віленський воєвода, кальвініст Микола Радзивілл Чорний. Він побачив ефективність проведених реформ, які розвивали ініціативу і активність селян та робили сільське господарство більш продуктивним. Литва на той час почергово воювала з Пруссією, Московією і Кримським ханством, а регулярні татарські набіги, під час яких у полон забирали працездатне населення, виснажували країну. Всі жителі ВКЛ сплачували військовий збір — серебцину, але вона не покривала військових витрат. Великий князь литовський регулярно позичав у шляхти гроші, віддаючи в заставу державні маєтки, щоб поповнити казну. Також впроваджували різноманітні податки — за переїзд мостів, гребель, за в'їзд чи виїзд із міст, наявність худоби, димар у хаті. Шляхта ж зайнялася торгівлею зерном і накопичувала багатства навіть попри відносно невеликі обсяги поставок. Отож спосіб поповнення казни був очевидним. Залишалося впорядкувати державні та приватні фільварки, по-сучасному — агрогосподарства, що й було зроблено за допомогою волочного перемир'я. Великий князь литовський зумів навести лад зі скарбницею і віднайти ресурси для ведення подальших воєн. Швидкому втіленню реформи заважали тривалі війни, татарські набіги, нестача фахівців, а також опір землевласників. «Устава на волоки» стала також першим законом, спрямованим на охорону навколишнього середовища, адже було заборонено ловити рибу під час нересту.

«Сигізмунд Старий і Бона Сфорца з придворними», художник Ян Матейко, XIX ст.

«Кременець, гора Бона», художник Наполеон Орда, між 1862–1876 рр.

1. Охарактеризуйте зміни у відносинах між селянами та землевласниками, що відбулися за Ранньомодерної доби. 2. Визначте особливості становища українських селян порівняно із західно-європейськими. 3. Сформулюйте мету і суть аграрної реформи XVI століття, визначте її вплив на соціальні відносини та господарське життя в українських землях.

23.2. Нові суспільні верстви. Буржуазія та наймані працівники

1. Як ви розумієте терміни «буржуазія» та «наймані працівники»? 2. Визначте особливості становища цих нових категорій населення Європи Нового часу. 3. Чому, на вашу думку, робітники вважали механічні пристрої «ворогами»?

<https://cutt.ly/QeBXoLuj>

23.3. Українські князі, братчики і козацтво

В українських землях, які переважно входили до складу Речі Посполитої, зміни в суспільстві були неквапливими. Політична влада перебувала в руках шляхти. Руська знать теж брала участь у роботі місцевих сеймиків, обирала послів на вальні сейми, обіймала земські уряди в українських воєводствах, насамперед у Київському, Волинському та Брацлавському. Князь і воєвода київський **Василь-Костянтин Острозький** (1526 – 1608) був некоронованим королем Русі, одним із кандидатів на королівський престол у 1586 р., найбільшим землевласником в Україні, впливав на всі сфери життя. Він створив у 1576 році гурток слов'янських та грецьких вчених в Острозі, який став основою **Острозької слов'яно-греко-латинської школи (академії)** — найстарішої української науково-освітньої установи. Інші князі теж мали політичний та економічний вплив.

У містах влада перебувала здебільшого в руках німецького та польського католицького населення, а єднання православних (українських) міщан зумовило появу **братств (спільнот, рівноправних**

за особистим вибором). Найстарішим з українських церковних братств було львівське, відоме із середини XV ст. Братчики, що діяли при Успенській церкві, домоглися на початку 1586 року від антиохійського патріарха Йоакима IV затвердження статуту із правом зверхності над іншими братствами і контролю за духовництвом. Наприкінці того ж 1586 року константинопольський патріарх Єремія надав Львівському Успенському братству **право ставропігії** (автономності). Братчики зосередилися на обороні культурних прав, заснували й утримували школу, на зразок тієї, що існувала в Острозі, а також друкарню, шпиталь (лікарню і притулок для непрацездатних). За прикладом львівського утворювалися інші братства — у Рогатині, Буську, Бережанах, Галичі, Дрогобичі, Перемишлі, Любліні. У 1615 р. засновано Київське Богоявленське братство, а 1617 р. — Луцьке братство Воздвиження Чесного і Животворного Хреста Господнього.

«Василь-Костянтин Острозький», марка України, 2015 рік

«Острозька академія», ювілейна монета Нацбанку України, номінал 5 грн, 2001 рік

Типографська печатка друкарні Львівського Успенського братства

Православні об'єднувались у братства і стали активними учасниками релігійного й громадського життя під тиском католиків та через поширення ідей протестантизму. Якщо у Львові це було об'єднання містян, то Київське братство консолідувало всі групи православного населення: містян, шляхту і навіть козацтво. Львівська братська школа не наслідувала Острозьку.

У статуті Успенського братства, серед іншого, йшлося про норми поведінки та штрафи за їх порушення: *«А якщо би брат брата словом у братстві зганьбив, має бути покараний сидінням на дзвіниці, а за провину камень воску [бл. 13 кг] має дати, і брата перепросити не відходячи, і все братство перепросити. Слова непотрібні корчемні хто би мовив у братстві — вини фунт воску. А який би брат був покараний сидінням або виною, має одразу після покарання перепросити того, перед ким завинив, да не зайде сонце у гніві вашому»*. Серед братчиків були львівські міщани (ремісники, крамарі), грецькі купці, українські шляхтичі. Відомо про належність

до братства жінок. Неодружені особи могли входити до «молодшого братства». Під час вступу кандидати проходили урочисте посвячення, складали присягу і вносили 6 грошей. Очільників переобирали щороку з обов'язковим повним звітом, передачею документів, печаток, ключів тощо. На початку братство налічувало 14 учасників, потім зросло до 50–60 осіб. *Мало це, чи багато? Порівняйте, до прикладу, з кількістю учнів вашого класу або чисельністю батьківської ради вашого закладу освіти і здійсненими справами.*

«Галшка Гулевичівна», ювілейна монета Нацбанку України, 2015 рік

У Луцькому Хрестовоздвиженському (Чеснохрестському) братстві встановився поділ на старших (шляхта, засновники, керівники) та молодших (православні міщани). В перші роки діяльності до братства належали представники чотирьох князівських родин та 55 родин дрібної і середньої шляхти. Єлизавета (Галшка) з волинського шляхетського роду Гулевичів для організації Київського братства і школи при ньому подарувала свою садибу на Подолі.

Захисником прав православних було козацтво, яке перетворилося на впливову силу в Речі Посполитій. У 1616 році козаки здійснили блискучу «десантну» операцію: захопили м. Кафу (нині Феодосія), яке було найбільшим невольничим ринком у Криму, та визволили кілька тисяч бранців. У тому ж 1616 році гетьман Петро Сагайдачний, до слова, випускник Острозької академії, разом зі «всім військом Запорозьким» вступив до Київського Богоявленського братства. Цей крок мав показати, що запорожці стають на підтримку релігійних і культурних потреб українців. Гетьман опікувався братськими школами й незадовго до смерті в 1622 році відписав своє майно на освітні та релігійні цілі Київському братству і Львівській братській школі. Поховали Петра Сагайдачного в Богоявленському соборі Київського братського монастиря. Поет Касіян Сакович написав «Вірші на жалосний погреб гетьмана Сагайдачного», які учні Київської братської школи декламували під час похорону, возвеличуючи подвиги полководця. Докладніше про роль безпосередньо П. Сагайдачного в церковних справах і міждержавних взаєминах ви дізнаєтеся з кількох наступних параграфів.

Братства — національно-релігійні товариства шляхти і міщан при православних (згодом і унійних) храмах, які займалися громадськими справами, культурно-просвітницькою діяльністю та організовували соціальну допомогу потребуючим.

Ставропігія — право братств підпорядковуватися безпосередньо патріархові, маючи певну автономію стосовно місцевого духовництва, а також право самостійно розпоряджатися коштами, які віряни жертвували на потреби храму.

З «Порядку шкільного» (1624 р.) у школі Луцького братства: «Двох або чотирьох хлопчиків, кожного тижня інших по порядку треба призначати для нагляду: від чого жоден не може відмовлятися, коли до нього дійде черга. Ділом їх буде: раніше прийти до школи, підмести школу, розпалити печі і сидіти біля дверей: і знати про всіх, хто виходить і заходить; вони повинні записувати і доповідати про тих, які б не вчилися, пустували або в церкві безчинно стояли, або, додому йдучи, не поводити б себе пристойно».

«Портрет Конашевича-Сагайдачного», художник Сергій Васильківський, 1900-ті роки

Герб Війська Запорозького і портрет П. Конашевича-Сагайдачного з книги Касіяна Саковича «Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного», 1622 р.

1. Схарактеризуйте зміни в соціальній структурі українського населення в період Нового часу. 2. Які функції виконували братства? 3. Як би ви назвали В.-К. Острозького та П. Сагайдачного: спонсорами чи меценатами освіти?

Працюємо разом
Вправа «Ментальна мапа». Складіть у парах чи групах ментальну мапу «Аграрна реформа XVI ст.».

Корисна гра:
«Зміни у структурі українського населення»
<https://cutt.ly/2eZnCMa6>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі. **2.** Якими є особливості кліматичних змін, що відбувалися в XIV столітті? **3.** Складіть перелік суспільних змін, що відбулися в Європі у Ранньомодерну добу. **4.** Створіть ментальну мапу про соціальні зміни на території українських земель. **5. Вправа «Подкаст».** Запишіть короткий подкаст / аудіофайл про діяльність братств. **6. Вправа «Займи позицію».** Яке значення для розвитку економіки мав волюнтаризм?

§ 24. Реформація та Контрреформація

Згадайте...

- які явища свідчили про кризу католицької церкви;
- що таке «авіньйонський полон»;
- хто такі єретики.

Як ви розумієте... — поняття «Реформація», «протестантизм», «Контрреформація»?

Чи знаєте ви, що...

- гаслом діяльності Ігнатія Лойоли був вислів «Ad maiorem Dei Gloriam» — «Для більшої Слави Божої»;
- Тридентський собор відбувався з 1545 по 1563 роки та складався із 25 засідань?

24.1. Реформація

Монархи в Європі намагалися контролювати церковні справи. Від 1519 р. у Франції єпископів призначали з волі короля. В Англії утвердилося незалежне англіканство, дедалі менше на права Риму зважали в землях Священної Римської імперії. До того ж, понтифіки займалися власними справами: папа Олександр VI дбав лише про своє багатство, папа Юлій II захищав кордони Папської області, укладав політичні союзи для послаблення ворогів (зокрема Венеційської республіки). Для фінансування воєнних кампаній він дозволив продавати **індульгенції** — спеціальні грамоти, які відпускали гріхи їхнім покупцям.

Вище духовництво також займалося фінансовими справами, стежачи насамперед за прибутками монастирів, збиранням церковної данини, торгівлею індульгенціями. Монастирське життя занепало, а священники, які погано володіли латиною, проводили обряди без розуміння їхнього значення. Церковні собори майже не скликалися, й обговорення наявних проблем переносилося на невизначений термін.

Освічені європейці розуміли проблеми, які постали перед католицькою церквою. Курфюрста Саксонії Фрідріха III обурило «розпродаж» індульгенцій, і він вигнав папських посланців зі своїх володінь. Таку ініціативу підтримав священник, професор теології в університеті Віттенбергу **Мартін Лютер (1483 – 1546)**. **31 жовтня 1517 р.** він оприлюднив твір «Диспут про проголошення чесноти індульгенцій», більш відомий під умовною назвою «95 тез». Основна його теза полягала в тому, що спасіння душі досягається вірою в Бога. Церковна адміністрація-посередництво для цього була зайва, тож її треба було розпустити, а землі і майно **секуляризувати**, тобто віддати суспільству (себто світській державі). Усі церкви та монастирі мали бути закриті, а єдиним джерелом християнського віровчення

визнавалася Біблія. Таким чином, папські булли, індульгенції та рішення церковних соборів скасовувалися. Щоби зробити Святе Письмо доступним для розуміння, Мартін Лютер переклав Біблію з латини. Цим він не тільки створив канон сучасної німецької мови, але поширив релігійні знання серед простих людей. Його послідовників почали називати **лютеранами**, його виступ спричинив появу нового напрямку в християнстві — **протестантизму**. Протестанти одразу вступали у конфлікти із католиками, що швидко переростало в криваві **релігійні війни** (збройні конфлікти між прихильниками різних релігійних напрямків, течій або груп).

«Мартін Лютер спалює булли», гравюра на дереві, автор невідомий, 1557 р.

Жан Кальвін

Символ кальвінізму

У 30-х роках XVI ст. ідеї М. Лютера підтримали у Швейцарії. Керівник місцевих протестантів **Жан Кальвін (1509 – 1564)**, француз за походженням, у 14 років вступив до університету, але згодом його вигнали. Він знайшов підтримку у середовищі швейцарських ремісників та купців і в Женеві опублікував «Настанови у християнській вірі». Основна його думка полягала в тому, що доля людини наперед визначена Богом. Змінити це неможливо, але, долаючи труднощі, гартуючи характер, можна досягти спасіння. Лінощі й марнотратство рішуче засуджувалися. Важливо, що Жан Кальвін запропонував нову ієрархію протестантської церкви. Релігійні громади обирали собі керівника — *пресвітера (старійшину)*. Він мав наглядати за життям вірян і в особливих випадках карати їх. Проповіді виголошували *пастори*. Окремі проблеми обговорювалися із громадою під час *консисторій* — спеціальних зборів. Демократичність такого устрою із вибірністю церковних посад припала до душі багатьом протестантам в Англії, Німеччині, пізніше — у Сполучених Штатах Америки.

1. Як ви розумієте суть процесів Реформації? 2. Схарактеризуйте ідеї прихильників Мартіна Лютера та Жана Кальвіна. 3. Визначте вплив ідей Реформації на європейське суспільство Нового часу.

Реформація (латиною «реформаціо» — «перетворення») — суспільний і релігійний рух впродовж XVI – середини XVII ст. у країнах Європи, спрямований проти всевладдя католицької церкви, її посадових осіб, за оновлення церковних порядків, повернення до істинного християнства.

Протестантизм (латиною «протестаціо» — «протест», «проголошення») — один із трьох (поряд із католицизмом і православ'ям) головних напрямків у християнстві, що сформувався в XVI ст. у процесі Реформації.

Кальвінізм — одна з течій протестантизму, що виникла в XVI ст. з ініціативи Жана Кальвіна в Швейцарії.

Лютеранство — одна з течій протестантизму, що виникла в XVI ст. з ініціативи Мартіна Лютера в Німеччині.

Секуляризація (латиною «секуляріс» — «світський») — 1) перетворення церковної, монастирської власності на світську; 2) вилучення чого-небудь із церковного відання і передання в цивільне; 3) звільнення від впливу церкви.

24.2. Контрреформація

У середовищі католицького духовництва розуміли необхідність змін — як відповіді на Реформацію. Однак рішення ухвалювали надзвичайно повільно, тож послідовників протестантизму ставало дедалі більше. І лише в 1536 р. папа Павло III розпочав протистояння із протестантами — **Контрреформацію**. Одразу посилилась інквізиція, з'явився «Індекс заборонених книг». Цей перелік забороненої літератури (зберігання, друк та поширення її вважалося злочином) регулярно поповнювався і був ліквідований лише в 1966 р. На **Триденському церковному соборі** в місті Тренто упродовж 1545–1563 рр. обговорювали можливі зміни. Переклади Біблії народними мовами заборонили, проте скасували також індульгенції. Протестантизм і його прихильники опинилися поза законом. Щоб угамувати суспільство, оголосили про посилення нагляду над життям духовництва.

Особливо великі сподівання в протидії протестантам покладали на «Товариство Ісуса», або **орден єзуїтів**. Його затвердили в 1540 р., а першим очільником від 1534 року став ревний католик, іспанський офіцер **Ігнатій Лойола (1491 – 1556)**. Єзуїти вважали себе Христовим військом, їх очолювали *генерали*, а менші осередки — *ректори*. Звичайні «папські солдати» не завжди видавали свою належність до ордену. Вони вмівло входили в довіру, впливали на ухвалення потрібних рішень. Особливий наголос було зроблено на навчанні. В єзуїтських колегіумах викладали народною мовою, до того ж — безкоштовно. Це приваблювало багатьох учнів, які полишали стіни таких освітніх закладів переконаними католиками (хоча насильно не наvertsали — ось Богдан Хмельницький і після такої школи залишився православним). Методи роботи єзуїтів часто не схвалювали навіть у Римі, а для протестантів вони перетворилися в запеклих ворогів. Цікаво, що єзуїти зробили внесок до конституційних і демократичних теорій — вони стало протистояли тираніям (і в Російській імперії їх діяльність забороняли).

Контрреформація (латиною «контра» — «проти», «всупереч»; «реформація» — «виправлення», «перетворення») — рух за оновлення і вдосконалення католицької церкви впродовж другої половини XVI — першої половини XVII ст.

Орден єзуїтів («Товариство Ісуса») (латиною «ордо» — «ряд», «порядок»; «Ісус» — «Ісус») — найчисленніший католицький чернечий орден, заснований Ігнатієм Лойолою в 1534 р.

1. Простежте за картою основні місця подій Реформації, Контрреформації та терени поширення протестантизму.
2. Назвіть основні рішення Триденського собору.
3. Схарактеризуйте діяльність єзуїтів.

«Триденський собор»,
гравюра Матіас Буралехнер, початок XVII ст.

«Святий Ігнатій Лойола»,
художник Мігель Кабрера,
між 1750–1765 рр.

Мовою історичного джерела

Вирок суду інквізиції, 1576 р., м. Севілья: «... Орбріан, фламандець... Він спалив деякі картини разом із зображенням Господа нашого Ісуса Христа й інших святих і взагалі дотримувася лютеранського віровчення... Він показав себе упертим, а тому був проклятий і переданий представникам світського уряду для спалення живцем із конфіскацією майна рухомого і нерухомого...».

Працюємо разом

Вправа «Ментальна мапа». Складіть у парах чи групах ментальну мапу «Реформація та Контрреформація».

Корисна гра:

«Реформація та Контрреформація»
<https://cutt.ly/6eLEq9cn>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Якими є особливості реформаційних і контрреформаційних процесів у Європі Нового часу?
3. Складіть перелік протестантських течій, що виникли під час Реформації.
4. Створіть короткий словник термінів за матеріалом параграфа.
5. **Вправа «Анкета».** За допомогою інформації з додаткових джерел створіть анкету діячів Реформації.
6. **Вправа «Займи позицію».** Яке значення для європейського суспільства мали реформаційні та контрреформаційні процеси?

§ 25–26. Релігійне життя в українських землях

Згадайте...

- коли і за яких умов відбувся розкол у християнстві;
- які два напрямки християнства утворилися в результаті «Великої схизми»;
- хто такі протестанти.

Як ви розумієте... — поняття «протестантизм», «церковна унія»?

Чи знаєте ви, що...

- одним із учнів Мартіна Лютера був українець Станіслав Оріховський;
- відстань від церкви Святого Миколая в Бресті, де в 1596 році зібралися прихильники унії, до резиденції Малхера Райського, в якій проводили зібрання православні, противники унії, становила 400 метрів?

25–26.1. Реформаційні та контрреформаційні процеси в українських землях

До українських земель реформаційний рух поширився з теренів Польського королівства та Трансильванії через освіту і навчання. Насамперед реформаційні ідеї на українських землях активно підтримували шляхта і магнати. Протестанти пробували створити союз із православними, акцентуючи на деяких спільних рисах, як-от право священників одружуватися. Деякі представники української шляхти прийняли нове вчення і навіть заснували власні протестантські громади. Цей процес не був настільки масовим, але реформаційні ідеї, які переважно виразилися в розвитку книгодрукування та перекладі книжок, мали надзвичайно важливі наслідки. Адже поширення книгодрукування співмірне із сучасним інтернетом, а переклади Святого Письма на народну мову сприяли активному розвитку православної культури, церкви, формуванню нового українського суспільства. Активізація братств теж відбувалася внаслідок впливу вчення протестантів.

Серед протестантських об'єднань тодішніх українських земель особливо помітними були *кальвіністи*. В європейських країнах кальвінізм прихильно сприймали насамперед представники міського суспільства, які були зацікавлені в широких суспільних перетвореннях, поступовій заміні монархічної форми правління республіканським устроєм (Кальвін вважав поєднання аристократії і демократії найкращою формою правління). Однак на теренах Речі Посполитої, зокрема і в українських землях, провідниками ідей Жана Кальвіна були представники знаті, які прагнули обмежити владу короля та духовне панування представників католицької церкви.

Спершу кальвінізм прийняли магнатські родини Потоцьких і Радзивіллів, згодом до них приєдналися представники впливових православних родів — Вишневецькі, Хоткевичі, Сапегі. Діяльність кальвіністів вплинула і на культурне життя: вони відкривали нові освітні установи та сприяли розвитку книжної культури.

Антитринітарії як представники потужного протестантського європейського руху поширили свій вплив у західноукраїнських землях у XVI–XVII ст. Вони мали значно радикальніший світогляд, ніж кальвіністи, та охоплювали представників різних соціальних прошарків: городян, ремісників і торговців, а найбільше — студентів (це була виразно «шкільна» ересь). Усіх їх об'єднували ідеї подолання особистої залежності, обмеження влади держави, відмова від силових методів вирішення суперечок (таких як війни і насильство), загальне братерство і рівність у громаді. Їх версією були помітні в Україні *социніани* — прихильники концепцій Фауста Социна, які визнавали тільки Бога-Отця із Святої Трійці та засуджували смертну кару і війну. Нерідко їх називали на античний лад *аріанами*, які також заперечували вчення про Святу Трійцю.

Мініатюри Пересопницького євангелія

Пересопницьке євангеліє, срібна монета Нацбанку України, номінал 20 грн, 2011 рік

Важливо зазначити, що реформаційні рухи не охоплювали широких верств українського населення. Майже 100 невеликих протестантських громад існувало на українських землях, вони були створені переважно представниками шляхетських родів. Основні ідеї Реформації, такі як зменшення впливу церковної та світської влади, наближення церкви до народу, переклад Біблії народною мовою, частина православної еліти українського суспільства розцінювала як засоби протидії католицизму. Вони зуміли в дечому пристосувати

реформаційні ідеї до своїх потреб, використовуючи їх для зміцнення власної релігійної та культурної ідентичності.

Важливими наслідками поширення Реформації на українських землях стали переклади Святого Письма. Упродовж 1556–1561 років було створено **Пересопницьке євангеліє** — *перший рукописний переклад Святого Письма староукраїнською мовою*. Крім цього, реформаційні ідеї вплинули на розвиток освіти і культури, зокрема, завдяки створенню друкарень і шкіл, де поширювалися нові релігійні погляди. Протестантські громади здійснили внесок у розвиток української мови та літератури, популяризуючи переклади релігійних текстів і національну літературу.

На українських землях поширилися також ідеї Контрреформації. Прибічниками єзуїтів було чимало представників шляхти. Вони сприяли відкриттю нових навчальних осередків — єзуїтських колегіумів, які давали високий рівень освіти. Однак ці заклади стали своєрідним середовищем для поширення католицизму, після їх закінчення українські шляхтичі нерідко зрікалися православної віри.

Вір, але перевір

Протестанти України створили наприкінці XVI – на початку XVII століття друкарні та школи, зокрема вищого типу. Поблизу Кам'янця-Подільського, у селі Панівці, діяла вища кальвіністська школа разом із друкарнею. У 1638 році на Волині, у містечку Киселин, социніани заснували вищу школу-академію. Андрій Вишоватий став одним із провідників социніанства, а його твір «Релігія, відповідна людському розуму» був відомий у Європі. Майбутній діяч Козацької революції Юрій Немирич, автор Гадяцького договору, теж певний час був социніаном. Він навіть пропонував А. Вишоватому заснувати велику колонію социніан на Лівобережжі, у своїх володіннях під Кременчуком.

1. Які особливості Реформації на українських землях? 2. Поміркуйте, чому серед прихильників реформаційних рухів здебільшого були представники магнатських родин. 3. Які наслідки мали Реформація та Контрреформація на території України?

25–26.2. Берестейська унія

Належність до православної конфесії була однією з характерних ознак руського (українського) населення Речі Посполитої та підкреслювала окремішність українських князів і шляхти. Становище Київської митрополії похитнулося задовго до Берестейської унії. Через захоплення турками-османами Константинополя послабився вплив Вселенського (Константинопольського) патріарха. А в 1589 р. утворився Московський патріархат, який зазіхав на Київську митрополію. Князі і шляхта підтримували православну церкву матеріально і політично, водночас могли призначати священнослужителів у власних володіннях (право патронату).

У середині XVI ст. став помітним занепад православного церковного життя на українських землях у складі Речі Посполитої. Зокрема, очевидним стало поширення протестантизму та посилення наступу католицизму. Ці події вплинули на укладання Берестейської унії.

Упродовж XV–XVI ст. питання об'єднання церков неодноразово обговорювалося. Пришвидшило справу розгортання Контрреформації, оскільки ідеї унії активно поширювали єзуїти. Наприклад, у 1577 р. польський проповідник **Петро Скарга** опублікував книгу «*Про єдність церкви Божої під одним пастирем та про грецьке від тієї єдності відступлення*», де вказав на потребу в об'єднанні. Українські православні єпископи, які були прихильні до унійної ідеї, вбачали у цьому можливість подолати кризи в православному світі, прагнули зрівняння східних ієрархів із католицькими. У 1595 р. вони скерували Іпатія Потія та Кирила Терлецького для укладання унії в Римі. Після їхнього повернення, за участі більшості єпископів, митрополита **Михайла Рогози**, представників папи і короля у м. **Бересті** (сучасний Брест у Республіці Білорусь) у 1596 році відбувся церковний собор, на якому затверджено унійний акт. Він поклав початок українській унійній (греко-католицькій) церкві, яка зберігала східний обряд та свої звичаї, проте визнавала зверхність Папи Римського.

Берестейська грамота, світлинка Центрального державного архіву України у м. Львів

Водночас супротивники унії — князь В.-К. Острозький, львівський та перемишльський єпископи Гедеон Балабан і Захарій Копистенський, які раніше були серед ініціаторів унійних заходів, але упродовж року змінили погляди, провели в тому ж Бресті свій собор, на якому відкинули проголошену унію. Порозуміння тоді досягти не вдалося. До того ж, зрівняння прав греко-католиків та католиків не відбулося, обіцяних місць у сенаті унійні єпископи не одержали. Це підштовхнуло українських православних ієрархів до пошуку нових союзників, серед яких виокремилися православна шляхта та городяни, а також козацтво.

Між православними та уніатами / католиками розгорнулася інтелектуальна боротьба. Наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. це переросло в поширення **полемічної літератури**. Одним із центрів такого виступу стало м. Острог. На заклики до унії ще в 1587 р. ректор Острозької школи **Герасим Смотрицький** написав твір «*Ключ Царства Небесного*», в якому критикував погляди католиків. Серед найвідоміших православних полемістів були також Мелетій Смотрицький, Захарій Копистенський, Іван Вишенський. Натомість ідеї унії підтримував наступник Михайла Рогози — **Іпатій Потій**, який близько 1599 р. написав твір «*Антиризис*» на захист унії.

Берестейська унія — вчинений у Ватикані та проголошений у 1596 році на церковному соборі в м. Бересті акт з'єднання частини ієрархів та вірян Київської митрополії Константинопольського патріархату з римо-католицькою церквою на умовах визнання зверхності Папи Римського, прийняття католицького віровчення (догматики), збереження православної обрядовості та літургійного календаря.

Унійна церква — помісна католицька церква візантійського обряду (греко-католицька), утворена в 1596 році внаслідок Берестейської унії.

Мовою історичного джерела

Проголошення унії між православною і католицькою церквами на Берестейському соборі

1. Які аргументи на захист укладення унії наводили її прихильники під час Берестейського собору? 2. Визначте за текстом умови Берестейської унії.

<https://cutt.ly/7eBXpQxu>

Історична розвідка

Дослідник Берестейської унії, доктор історичних наук **Леонід Тимошенко** у статті «Навіщо уклали Берестейську унію?» розкриває власний погляд на процес створення унійної церкви.

Поміркуйте, чому дослідник вважає Берестейську унію однією з найвагоміших подій в історії XVI ст.

«У XVI столітті подій такої ваги було лише дві — Люблінська унія 1569 року, яка теж викликала багато дискусій, її інтерпретують історики Наталя Яковенко, Наталя Старченко, які говорять про українську проекцію цієї унії. Друга за значенням подія, може, навіть і резонансніша — це Берестейська унія 1596 року. Це був проєкт частини ієрархії та частини вірних нашої церкви, які уклали регіональну унію. На відміну від проєктів універсальної унії, на кшталт Флорентійської 1439 року...

<https://cutt.ly/HrpiqtrG>

Я ж вважаю, що наша церква відбулася внаслідок Берестя, це феноменальний експеримент, який вдався. Хоча спочатку було зовсім не так. Спочатку унію прийняли єпархії, які резидували в Білорусі, Литві та на заході України (Холмська, Володимирсько-Берестейська єпархії). І в двох єпархіях в Україні — Луцько-Острозькій і Перемишльській — у XVII столітті був і православний, і унійний єпископи, між якими точилася боротьба, допоки не відбулася друга унія на рубежі XVII–XVIII століть».

1. Схарактеризуйте причини поширення ідеї об'єднання церков серед українського суспільства. 2. Назвіть наслідки Берестейської унії 1596 року. 3. Визначте особливості полемічної літератури.

25–26.3. Церковне життя після Берестейської унії

У 1596 р. київський православний митрополит Михайло Рогоза і частина єпископів перейшли в унію. Православна церква фактично опинилася «поза законом» і без очільника. Загострилося питання

щодо власності на церковне майно. Міщани, козаки, шляхтичі обстоювали православну віру, регулярно (і безрезультатно) зверталися до короля Речі Посполитої з проханнями щодо узаконення своєї церкви. Врешті, в **1620** році за сприяння гетьмана Петра Сагайдачного православна церква отримала новий імпульс. Тоді Єрусалимський патріарх Феофан, який повертався через Київ із переговорів у Москві, на прохання київського православного духовництва та за наполягання козаків висвятив шістьох єпископів та митрополита. Новим очільником Київської митрополії став **Іов Борецький**, що на той час був ігуменом Михайлівського золотоверхого монастиря і ректором Київської братської школи. Однак польський уряд відновленої православної ієрархії не визнав. Користуючись заступництвом козацтва, Іов Борецький звинувачував короля й уряд у нехтуванні правами православних українців. Конфесійний протест перетворювався на усвідомлений національний рух, що ширився серед міщан, козаків, шляхти. Від «висвячення митрополита під охороною козацької шаблі до легалізації православної митрополії» (означення історикині Наталії Яковенко) минуло 12 років.

Портрет Петра Могили, художник невідомий, XVII ст.

Київським митрополитом у 1632 р. став **Петро Могила**. Він походив з роду молдовських господарів, здобув освіту у Львівській братській школі та Замойській академії, був на військовій службі, але обрав чернецтво. Став настоятелем Києво-Печерської лаври, заснував за зразком єзуїтських колегій у 1631 році лаврську школу. Наступного року в Києві братську і лаврську школи об'єднали та під опікою Петра Могили перетворили в колегію. Серед її випускників було чимало представників тогочасної української і білоруської еліти.

Того ж 1632 року помер король Сигізмунд III. Делегатом від православного духовництва на елекційний сейм до Варшави поїхав Петро Могила. Заздалегідь було укладено спільні вимоги до майбутнього короля від представників православних (Петро Могила), протестантів (литовський гетьман князь Христофор Радзивілл) та уніатів (митрополит Йосиф Вельямин Рутський), які мали б «поєднати Русь із Руссю». Під тиском українських делегатів, зокрема Адама Кисіля, було підготовлено «Статті для заспокоєння руського народу», які передбачали право православних вільно сповідувати свою віру, відправляти службу, мати церкви і монастирі, друкарні, школи і братства; узаконювали діяльність православного митрополита і чотирьох єпископів. Тоді ж у Варшаві православним київським митрополитом обрали Петра Могилу. Щоправда, новий король Владислав IV Ваза, який перед виборами погодився «заспокоїти руський народ», згодом деякі пункти статей анулював.

Петра Могила висвятили митрополитом навесні 1633 року у Львові. Повернувшись до Києва, він намагався навести лад у церковних та освітніх справах, книгодрукуванні. Розпочались відновлювальні роботи в Софійському соборі, розчищено залишки Десятинної церкви, реставровано чимало храмів і монастирів. Насамперед новий очільник взявся за налагодження дисципліни серед духовництва, упорядкував ведення богослужінь замість церковнослов'янської мови руською (староукраїнською). Він зміг обмежити втручання магнатів і братств у церковні справи, а для служителів церкви налагодив роботу спеціального суду — консисторії. Також стали обов'язковими недільні повчання-проповіді для вірян. Світове визнання богослова Петрові Могилі принесли його праці «Православне ісповідання віри» (катехизис, схвалений на міжнародному помісному соборі в Яссах 1642 р. і затверджений чотирма православними патріархами) та «Требник» 1646 року (збірка молитов і молебнів на приватні та загальні потреби). Ці книги набули поширення у всіх християнських країнах світу. Поховали Петра Могила в 1647 р. як особу монаршого роду, а його надгробок зберігався в Успенському соборі Києво-Печерської лаври до руйнівного вибуху восени 1941 року. Петра Могила зарахували до лику святих 15 автокефальних церков Вселенської православної церкви, день вшанування його пам'яті — 1 січня.

1. Порівняйте становище православної церкви в Україні до і після Берестейської унії. 2. Чому важливим для українства було відновлення та узаконення православної ієрархії? 3. Розкрийте значення змін у церковному житті в «могилянську добу».

Працюємо разом

Об'єднайтесь у пари чи групи. Спільно доберіть інформацію про київських митрополитів: Йова Борецького та Петра Могила (на вибір). Створіть інтерактивний плакат про їхню діяльність.

Корисна гра:

«Реформаційні процеси в українських землях»

<https://cutt.ly/CeLEtKCD>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі. 2. Порівняйте характер Реформації та Контрреформації в Європі та на українських землях. Визначте спільні та відмінні риси. 3. Створіть ментальну мапу «Реформаційні процеси на українських землях». 4. Із додаткових джерел довідайтесь про хід Берестейського собору. Назвіть його учасників та основні результати. 5. Вправа «Полемічна література». Укладіть каталог творів полемічної літератури. 6. Вправа «Аргументи та контраргументи». Складіть аргументи на підтримку унії та контраргументи ідеї об'єднання церков.

§ 27. Відродження та його впливи

Згадайте...

- що таке гуманізм;
- відомих вам діячів літератури та мистецтва Раннього Відродження.

Як ви розумієте... — поняття «Ренесанс», «Високе Відродження»?

Чи знаєте ви, що...

- Леонардо да Вінчі чудово грав на лірі, умів писати як лівою, так і правою рукою та, можливо, був вегетаріанцем;
- Рафаель Санті переїхав до Флоренції, щоб удосконалити свої художні вміння, саме тут він написав серію із 42 мадонн?

27.1. Гуманістичні ідеї Ранньомодерної доби

Розвиток європейської культури Нового часу своїм корінням сягав Пізнього Середньовіччя і початків Відродження. Вивчення та наслідування античної спадщини в Італії призвели до зміни уявлень про роль людини в суспільстві та світі. Раніше середньовічна освіта мала дві спеціалізації: юристи і богослови, себто знавці римського права і Святого Письма. «Фахівці з літератури» змінили старий формат, адже вони знайшли джерело ідей поза Біблією і кодексом законів — письменство Античності. Тодішні письменники зосередили увагу на людяності (латиною «humanitas») — понятті, яке вживав ще Марк Тулій Цицерон. Це поняття стало основою гуманізму — культурного та соціально-політичного явища епохи Відродження (Ренесансу), спрямованого на утвердження поваги до людини. Середньовічні ченці уникали підписувати свої твори, хоча ті могли бути дуже ґрунтовними. Відродження показало, що творець не повинен залишатися невідомим.

Учені та митці користувались особливою повагою, причому цінувались «універсальні люди». Гуманісти пробували свої сили і в літературі, і в науці, і в мистецтві. Керуючись античними уявленнями про різнобічний розвиток особистості, вони досягали чималих успіхів у багатьох галузях, чим заробляли «додаткові бали» в очах світських правителів. Навіть тодішній одяг ученого (плащ, схожий на тогу) став модним серед світської еліти. Розуміючи важливість освіти, гуманісти наполягали на вихованні молодого покоління. У деяких італійських містах відкривалися гуманістичні школи. Сюди

прибували обдаровані діти з усіх суспільних верств, водночас із вивченням наук тут навчали бути чесними та любити свою батьківщину.

Сікстинська капела,
сучасна світлина

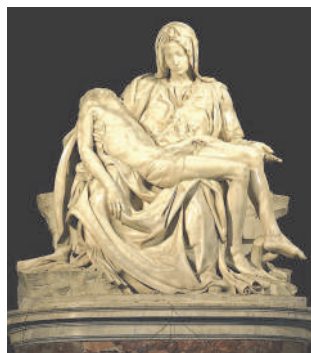
Розвиток мистецтва та знань був би неможливим без *меценатів* — людей, які добровільно і безкорисливо виділяли чималі кошти на культурні потреби. У XVI ст. такими патронами були як світські, так і духовні особи. Наприклад, Флоренція збагатилася багатьма безсмертними художніми творіннями завдяки тому, що фінансово підтримувала митців банкірська

сім'я Медічі. З іншого боку, Папа Римський Сікст IV уславився як фундатор Ватиканської бібліотеки та меценат, що чимало вклав у зведення Сікстинської капели — церкви, де й сьогодні засідає колегія кардиналів. Культурними центрами Європи стали Рим, Венеція, Флоренція, Париж, Авіньйон, Лондон, Оксфорд, Прага, Нюрнберг, Толедо, Севілья та інші.

1. Назвіть ключові ідеї гуманістів. 2. Чому представники цієї течії dbали про свій різнобічний розвиток? 3. Хто такі меценати? Який внесок вони зробили в розвиток ранньомодерної культури?

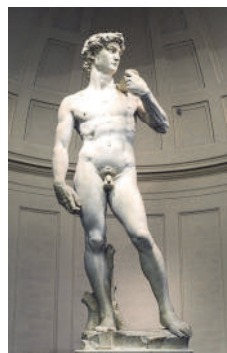
27.2. Мистецтво Високого Відродження

«П'єта» («Оплакування Христа»), скульптор Мікеланджело Буонарроті, 1498–1499 рр.

«Створення Адама», фрагмент розпису стели Сікстинської капели, художник Мікеланджело Буонарроті, 1511–1512 рр.

«Давид», скульптор Мікеланджело Буонарроті, 1501–1504 рр.

Бурхливий розвиток мистецтва у XVI ст. отримав назву **Високого Відродження**. Одним із найвідоміших скульпторів

цього часу є італієць **Мікеланджело Буонарроті** (1475 – 1564). Його рання робота — «Оплакування Христа» — викликала захоплення в Римі. Місцеві не знали автора, тому вночі сміливий юнак підкрався до свого ж твору та написав на ньому: «Мікеланджело Буонарроті, флорентієць, виконав». Іншою відомою скульптурою став «Давид». Мікеланджело змалював Давида потужним атлетом, символом захисника свободи свого народу. Окрім того, справжніми перлинами архітектури стали усипальниці папи Юлія II та родини Медічі.

«Мадонна Літта», художник Леонардо да Вінчі, 1490–1491 рр.

«Мона Ліза», художник Леонардо да Вінчі, 1503–1519 рр.

«Вітрувіанська людина», автор Леонардо да Вінчі, близько 1490 р.

«Руки в молитві», художник Альбрехт Дюрер, 1508 р.

Серед художників Високого Відродження, мабуть, найвідомішим є італієць **Леонардо да Вінчі** (1452 – 1519), який так само чудово знався на техніці. Він спроектував самохідну машину, яка їхала завдяки спеціальній пружині, а на замовлення міланських герцогів підготував креслення танка та «кулемета» (багатозарядної аркебузи). Леонардо да Вінчі захоплювався математикою, славився своєю фізичною силою, відмінно фехтував, але умів також вразити словом. Він здійснив переворот у малюванні: досконало опанував перспективу (його картини завжди мали центр), лінії зображував розмито (бо так бачимо їх ми), звернув увагу на пейзажі. Знаменитий митець залишив також чимало інших креслень, портретів, хаотичних записів, подекуди написаних кодовою мовою. Серед його ушавлених робіт — «Дама з горностаєм», «Джоконда» («Мона Ліза») і славетна фреска «Таємна вечеря», виконана в монастирі домініканців Санта Марія делле Граціє в місті Мілан.

Ще одним світовим генієм Високого Ренесансу став італієць **Рафаель Санті** (1483 – 1520). Молодий художник на замовлення папи римського розписав парадні зали Ватиканського палацу.

Одна з фресок отримала назву «Афінська школа», а серед видатних греків і римлян, як вважають, художник зобразив Леонардо да Вінчі (в образі філософа Платона), а себе — лише одним із учнів. Улюбленим образом Рафаеля була Мадонна — зображення прекрасної молодої жінки (Діви Марії) з немовлям Ісусом на руках. Найвідомішою його роботою стала «Сікстинська Мадонна» — справжнє поєднання краси та гармонії.

«Сікстинська Мадонна»,
художник Рафаель Санті, 1512–1513 рр.

«Ассунта» («Вознесіння»),
художник Тиціан Вечелліо, 1518 р.

«Сліпі», художник Пітер Брейгель Старший, 1568 р.

Яскравим представником венеційського образотворчого мистецтва часів Високого Відродження називають італійця **Тиціана** (1477 – 1576). Серед його спадщини є чимало портретів багатьох знатних землячок. Одна з найвідоміших його робіт — вівтарна картина «Ассунта». У ній митець дуже реалістично зобразив Богоматір, що плавно підіймається на небеса у золотистому сяйві. Композиція його твору поділяється на три

частини. Найнижче зображені апостоли, які на землі святкують урочисту подію, далі — Діва Марія з янголами, які возносять її на небо. Найвищий ярус — Господь, що очікує її на небесах. Імовірно, Тиціан віддав «належне» середньовічному мистецтву, де трійка була особливим числом, а золоте тло вказує на використання візантійського стилю. Однак самі людські та янгольські фігури виконані в абсолютно несередньовічній техніці Високого Відродження.

Поступово ідеї італійського Ренесансу ширилися Францією, Нідерландами, Німеччиною, Англією. Так постало Північне Відродження (тоді вважали, що за Альпами вже Північ). Його представляв німецький художник і математик **Альбрехт Дюрер** (1471 – 1528), гравюри якого увійшли до світового золотого фонду. А рисунок «Руки в молитві» поступається досконалістю хіба що «Вітрувіанській людині» Леонардо да Вінчі. Фламандець **Пітер Брейгель Старший** (після 1525 – 1569) відтворював пересічних персонажів. Його картину «Сліпі» досі тлумачать по-різному: то як критику католицької церкви (сліпі, слухаючи проповідника, прямують у прірву), то як наслідок недалекоглядності вчинків нібито авторитетних діячів.

Мовою історичного джерела

Із листа Леонардо да Вінчі до Людовіко Сфорцо: «...У мене є плани на найпростіші, але стійкі мости, які надзвичайно легко переміщати, і за допомогою яких можна переслідувати ворога і втекти в будь-який час. А також на інші міцні мости, які легко і зручно зруйнувати та встановити».

1. Зіставте опис моста та замальовку, зроблені Леонардо да Вінчі. 2. Які характеристики в мостобудуванні для нього важливі? 3. Поміркуйте, чому сам Леонардо часто називав себе військовим інженером.

Машина часу

«Нотатки да Вінчі».

Спеціалістам із цифрових технологій вдалося оцифрувати всі 5 щоденників Леонардо. Ви можете вільно переглянути рукописи та ескізи винахідника за покликанням <https://cutt.ly/gecdxpGy> чи QR-кодом. За потреби скористайтеся гугл-перекладачем. Можливо, вам вдасться розшифрувати код да Вінчі.

1. Перегляньте рукописи (на вибір). 2. Укладіть перелік технологічних ідей та винаходів, зроблених італійським митцем доби Відродження.

1. Визначте особливості розвитку мистецтва Високого Відродження. 2. Назвіть видатних діячів цього часу та їхні твори. 3. Поміркуйте, чому центрами Високого Відродження стали італійські міста-держави.

27.3. Література Високого Відродження

1. Яким описує ідеального державного лідера Макіавеллі? Чи погоджуєтесь ви з його думкою? 2. У яких країнах за межами Італії творили діячі Високого Відродження? Назвіть цих митців, їхні твори та ключові ідеї. 3. Поміркуйте, чому період розвитку мистецтва та культури в Європі XVI століття вважають «Високим».

<https://cutt.ly/WeZO5CAw>

Мовою історичного джерела

Уривок з «Похвали Глупоті» Еразма Роттердамського:
«...Глузувати з людських слабостей завжди дозволялося, аби лиш кпини ті не виходили за межі пристойності. Тим паче мене дивують нинішні тендітні душі, які, окрім пишних титулів, майже нічого іншого не можуть зносити. І навпаки, чимало є псевдопобожних, які легко терплять найтяжчу, заподіяну Христові образу, але не зносять навіть найменшого жарту щодо папи або короля, бо знають, що це може відбитись на їхньому добробуті. Чому, нарешті, коли хтось шпетить людське життя загалом і нікого не картає зокрема, називають це наругою, а не настановою або повчанням?»

1. Як Еразм Роттердамський описує сучасні йому тендітні душі та їхню реакцію на критику? 2. Яке питання ставить автор щодо відмінності між наругою та повчанням? 3. За якої умови, на думку автора, дозволяється кпини з людських слабостей?

Працюємо разом

Вправа «Картинна галерея». Доберіть у парах чи групах зображення творів митців Високого Відродження. Створіть інтерактивний плакат із цими зображеннями. Запропонуйте одно-класникам / однокласницям відвідати вашу віртуальну картинну галерею та поділитися своїми враженнями.

Корисна гра:
«Високе Відродження»
<https://cutt.ly/0eLEz4LO>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі. 2. Якими є особливості гуманізму та Високого Відродження? Віднайдіть їх у творах митців цього періоду. 3. Складіть перелік діячів Високого Відродження та їхніх творів. 4. Створіть ментальну мапу «Гуманізм». 5. **Вправа «Подкаст».** Запишіть короткий подкаст / аудіофайл про діяльність одного з митців Ренесансу. 6. **Вправа «Ренесанс».** Сформулюйте 4–6 тез про значення ренесансної культури для сучасного суспільства. Віднайдіть приклади переосмислення мистецтва Відродження у творах сучасних митців і мисткинь.

§ 28. Ренесанс в українських землях

Згадайте...

- особливості Високого Відродження;
- відомих вам європейських митців Ренесансу;
- найвідоміші літературні твори доби Відродження.

Як ви розумієте... — поняття «іконостас», «портретний живопис»?

Чи знаєте ви, що...

- архітектурні пам'ятки доби Відродження на українських землях можна поділити на три групи: оборонні споруди, замки та церковне будівництво;
- у період Ренесансу зазнала змін замкова архітектура; традиційні для Середньовіччя вежі змінює бастион;
- першими проявами регулярної забудови міст у стилі Ренесансу стали забудови Львова та Кам'янця-Подільського?

28.1. Проникнення ідей Ренесансу в українські землі у XVI ст. Мислителі й архітектори

Стиль та ідеї Ренесансу потрапляли до українських земель різними шляхами. Найбезпосереднішим був вплив італійців з Криму XV ст. Після захоплення турками генуезьких кримських колоній чимало італійців перебралися до Львова. Шлюб короля Сигізмунда I з княжною-італійкою Боною Сфорца 1518 р. також сприяв притоку італійських фахівців. Крім того, дуже міцним був канал спілкування з папським Римом через структури католицької церкви. Помітною суспільною групою стали студенти, особливо з престижного Падуанського університету. Саме з їхньої легкої руки був опрацьований політичний проект Речі Посполитої (слов'янська калька латинського «res publica») — за ренесансною ідеєю держави як загальної справи всього суспільства. Однією із зірок річпосполитської політичної думки став перемишлянин Станіслав Оріховський-Роксолан (1513 – 1566).

Ренесансний королівський палац на Вавелі в Кракові подав взірць «модного» будівництва. Не дивно, що італійські архітектори стали дуже затребуваними по всій країні. Львів вони помітно перебудували після великої пожежі 1527 р. Місто збагатилося будівлею *Братської церкви Успіння*, а львівський патрицій грек Костянтин Корнякт замовив та профінансував спорудження нової дзвіниці (*вежа Корнякта*, до якої згодом добудували барокову верхівку). Унікальну *каплицю Трьох святих* вписали в кут між вежею Корнякта й Успенською церквою. Ренесансні споруди львівського середмістя тепер занесені до списку Світової спадщини ЮНЕСКО. Перлинами архітектури вважають шість ренесансних кам'яниць, численні споруди храмів, каплиць, монастирів.

Милуємося красою ансамблю Успенського братства (церква, дзвіниця, каплиця), Чорної кам'яниці, палацу Корнякта (згодом він слугував королівською резиденцією), вірменської церкви Святого Хреста, каплицями Боїмів, Кампіанів, монастирів бенедиктинок, костелу домініканок та інших. На жаль, загинула від вибуху в 1941 році ренесансна пам'ятка, синагога «Золота роза» — святиня львівської єврейської громади.

Успенська церква та дзвіниця Корнякта, м. Львів

Каплиця трьох святих, м. Львів

Каплиця Боїмів, м. Львів

Чорна кам'яниця, м. Львів

Палац Корнякта, м. Львів

«Італійський дворик» усередині палацу Корнякта, м. Львів

Храми ренесансного стилю маємо у м. Жовква на Львівщині та в с. Крикос (поблизу м. Галич). На Волині збереглися, на жаль, тільки фрагменти двох українських ренесансних будівель — Братської церкви в Луцьку (її вітальня частина) та владичої палати у Володимирі (вхідна лоджія). Ренесансними пам'ятками на теренах України є також замки в містах Бережани і Збараж на Тернопільщині, оборонні споруди Троїцького монастиря в с. Межиріч на Рівненщині.

Синагога «Золота роза», м. Львів, світлина 1901 року

Аркадне підсіння вірменської церкви Святого Хреста, м. Львів

Церква Успіння Пресвятої Богородиці, с. Крикос

Костел святого Лаврентія, м. Жовква

Мовою історичного джерела

Денис Зубрицький про побудову вірменського собору у Львові, 1363 рік: «... За Зиморовичем, цього року вірмени збудували свій собор, той самий, що існує й досі, частково з цегли, а частково з дерева. Будівничим був італієць Доре, який у той же час вимурував і церкву Св. Юра. Не слід, однак, думати, що вірмени, які оселилися у Львові понад сто років тому, доти не мали жодної святині. Вірмени — народ побожний і заможний, завдяки торгівлі й ремеслу». Зубрицький Д. Хроніка міста Львова / Пер. І. Сварника. — Львів, 2002. — С. 36.

1. Хто був будівничим вірменського собору у Львові та які інші будівлі він також зводив? 2. З яких матеріалів збудований вірменський собор у Львові? 3. Як описує Зубрицький ставлення вірмен до релігії та їхній матеріальний стан? 4. Чому не слід думати, що вірмени, які оселилися у Львові понад сто років тому, не мали жодної святині до побудови собору в 1363 році?

1. Визначте шляхи проникнення ідей Ренесансу на українські землі. 2. Встановіть взаємозв'язок між пожежею у Львові 1527 року та впровадженням мистецьких тенденцій Відродження у містобудування. 3. Укладіть перелік архітектурних споруд на українських землях, зведених у стилі Ренесансу.

28.2. Образотворче мистецтво епохи Відродження в українських землях

Декоративна різьба по дереву збагатила українську культуру іконостасами. З невеликої перегородки, що первісно відділяла пресвітерію від решти храму, вже в XVI ст. українські іконостаси перетворюються у справжні картинні галереї, в яких багатство тем поєднується зі складністю композиції. У часи, коли можливостей зводити розкішні церковні споруди, прикрашати їх фресками та мозаїками бракувало, майстри вкладалися в різьбу й малярство іконостасів. Іконописці львівської та перемишльської шкіл використовували нові елементи: водночас із традиційним зображенням вони приділяли більшу увагу деталям, одягу, побуту тощо. Лицам святих надавали вигляду звичайної, не аскетичної людини, починали використовувати світлотіні. В Острозі за часів Василя-Костянтина Острозького, наприкінці XVI століття, існував іконописний осередок, який був другим за потужністю після Львова на території України. Працювало там шестеро майстрів.

Центральна частина Богородчанського іконостасу роботи Йова Кондзелевича, 1698–1705 рр. (пізній Ренесанс – раннє бароко)

Поява книгодрукування сприяла розвитку **гравюри**. Внаслідок поширення гуманістичних ідеалів еволюціонували світські художні школи, зокрема набув розвитку жанр **портрета**. Відомим портретистом XVI ст. був львівський митець **Войцех Стефанович**. Коли до міста Лева прибув польський король Стефан Баторій, В. Стефанович виконав його портрет, за який заслужив титул королівського придворного маляра.

Ікона «Успіння Богородиці»,
художник Олексій
Горошкович, XVI ст.

«Стефан Баторій»,
художник Войцех
Стефанович, 1576 р.

Вдосконалилась і світська інструментальна музика. Окремі елементи культури Відродження проникли в церковні співи, відродили хорове багатоголосся, притаманне ще візантійському періоду.

Машинка часу

«Майже кримінальне дослідження».

Щоб дізнатися про дослідження, які провів львівський реставратор і художник Лев Скоп, прочитайте додаткову інформацію.

<https://cutt.ly/QeBXstPu>

1. Чому, на вашу думку, ікону «Благовіщення» вважають переломним твором, що започаткував період Відродження в Україні? 2. Які аргументи наводить Левко Скоп на підтвердження того, що Федуско із Самбора є автором мініатюр до Пересопницького євангелія? 3. Чому Лев Скоп вважає, що Федуско був найкращим іконописцем свого часу в Україні?

1. Які зміни в іконописанні відбулися в XV–XVI ст.? 2. Визначте, в яких напрямках розвивалось образотворче мистецтво доби Відродження в українських землях. 3. Поміркуйте, у чому унікальність українського Ренесансу.

28.3. Книжна культура в українських землях

Риси ренесансної культури проникли також у літературу, яка отримала гуманістичне спрямування. У нових творах, написаних латиною, зверталися до античних образів для передачі поетичного бачення світу. Один із кращих творів про Україну належить поетові Себастьяну Кленовичу. Це написана в 1584 р. поема «Роксоланія», що прославляє багатство краю, побут та звичаї його населення. Серед відомих літераторів українського Відродження Павло Русин із Кросна, Григорій Русин із Самбора, Георгій Тичинський, Микола Гусовський, Іван Туробінський Рутенець, Симон Пекалід, Ян Домбровський.

У другій половині XVI ст. з'явилися перші спроби наблизити книжну церковнослов'янську мову до живої народної (рукописні Пересопницьке євангеліє (1556–1561) та Крехівський Апостол (1563–1572)). Це відповідало ідеям Реформації. Лаврентій Зизаній, Мелетій Смотрицький, Памво Беринда створили кілька підручників-граматик церковнослов'янської мови. Відповідно до ренесансної моди, книжники (Герасим Смотрицький, Мелетій Смотрицький) написали декілька трактатів з астрології й астрономії.

На зламі XVI–XVII ст. поширилися гуманістичні погляди. У книгозбірнях львівських городян того часу були видання творів Франческо Петрарки, Марсіліо Фічіно, Піко деллі Мірандоли. Так, звичайний служник наприкінці XVI ст. мав у своєму розпорядженні декілька примірників гуманістичної літератури. Однак особливо популярними були твори Еразма Роттердамського, Миколая Кузанського, Лоренцо Валли, Енея Сильвія Пікколоміні. Їхні погляди простежуємо в полемічній літературі.

Себастьян Кленович, «Роксоланія» (уривок):«Досі оспівував руські ліси я у ритмах простеньких,
Зараз співати настав час і про села, й міста.

Передусім із міст руських здобув собі славу велику

Львів, скрізь відомий, святий, руського роду краса,

Місто спокою мого, я тобі присвятив свою працю!

Давньої віри красо, здрастуй, вітаю тебе!..

Храми прекрасні, відомі у світі, й обитель святая,

Замок і мури, вали й вежі — це сила твоя.

Замок, обпершись на мури й піднявшись у висі піднебесну,

З скелі стрімкої грозить, здалека видно його».

1. Чим захоплює автора поеми давній Львів? 2. Перейдіть за покликанням <https://cutt.ly/FelTubhN> чи QR-кодом і знайдіть у рядках поеми, які ще архітектурні пам'ятки Львова оспівав С. Кленович.

Уривок з «Перестороги» (1605–1606 рр.) про важливість освіти

1. Чому автор «Перестороги» приділяє особливе значення розвитку науки? 2. Як, за словами автора, поляки поширили свої звичаї та науки серед руського населення? 3. Чому, на думку автора, руська знать почала віддавати своїх дітей до римських (католицьких) шкіл, і які наслідки це мало? 4. Як описує автор вплив римських наук і віри на руську знать та їхню культурну ідентичність?

<https://cutt.ly/ceBXfezU>

1. Назвіть українських учених періоду Відродження. 2. Схарактеризуйте особливості української ренесансної літератури. 3. Визначте причини популярності європейської ренесансної літератури серед населення українських земель.

Працюємо разом

Вправа «Літературна студія». Ознайомтесь у парах чи групах з творами одного з українських літературних діячів епохи Відродження (на вибір). Які теми порушує автор? Які літературні образи використовує? Виразно прочитайте уривок з твору в класі.

Корисна гра:**«Українська ренесансна архітектура»**<https://cutt.ly/xelTBdVe>**Перевірте себе**

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі. 2. Якими є особливості українського Ренесансу? 3. Складіть перелік діячів мистецтва Ранньомодерної доби. 4. Створіть інтерактивний плакат «Ренесансні шедеври України». 5. **Вправа «Туристичний маршрут».** Запропонуйте туристичний маршрут з огляду архітектурних шедеврів ренесансної культури на українських землях. 6. **Вправа «Я вважаю, що...».** Яке значення для українського суспільства мала культура доби Відродження?

§ 29. Соціальні конфлікти Раннього Нового часу

Згадайте...

- причини соціальних конфліктів «Великої кризи»;
- основні результати Жакерії, повстання Вота Тайлера, гуситських воєн.

Як ви розумієте...

— поняття «протестантизм», «селянська війна»;
вслів «чия влада — того й віра»?

Чи знаєте ви, що...

- Аугсбурзький мир було укладено в 1555 році, але офіційно він набрав чинності наступного року після зречення престолу Карлом V та приходом до влади його брата Фердинанда I;
- Аугсбурзька угода вперше в Європі виробила спосіб мирного співіснування кількох віросповідань у рамках одного державного утворення?

29.1. Селянська війна в німецьких землях. Аугсбурзький мир

Криза католицької віри, зловживання духовенства (торгівля індульгенціями та ін.) стали проблемою в соціальному житті раннього Нового часу. Слабкою ланкою виявилось німецьке суспільство, яке жваво втягнулося в реформаційну боротьбу. Чимало послідовників Мартіна Лютера хотіли не лише церковних змін, а й перетворень у соціальному та політичному житті Священної Римської імперії. Ідеї Реформації розвивав священник-радикал *Томас Мюнцер* (1489 – 1525). Він прагнув не тільки очищення церкви, але й створення «царства Божого на землі», в якому знать і духовенство не будуть обдирати простих людей. Поширення таких ідей водночас зі зростанням податків і повинностей призвели до **Селянської війни 1524–1526 рр.** в німецьких землях (*скористайтесь картою «Реформація і Контр-реформація в Європі» із параграфа 24*).

У червні 1524 р. повстання розпочалося в районах Верхнього Рейну, поблизу кордону зі Швейцарією. Поступово селянський виступ охопив Швабію, Франконію, Тюрингію та Саксонію. Наприклад, лише в самій Швабії діяло до 40 тис. повстанців. Їх політичні вимоги різнилися: одні прагнули взяти владу у свої руки, інші — зосередити владу в руках імператора і покласти край свавілля німецьких князів. Це не сприяло єдності, і об'єднані війська князів розбили повсталіх. У Тюрингії і Саксонії сильний вплив на селянство мали проповіді Т. Мюнцера (який для «святого діла» не гребував брехнею). Однак біля міста Франкенгаузена 1525 р. у вирішальній битві військо німецьких князів перемогло. Т. Мюнцера схопили і стратили. Щоправда, це не принесло миру.

Аугсбурзький релігійний мир

Після придушення останніх селянських виступів у 1526 р. почався новий конфлікт. Частина князів, які прийняли Реформацію, розпочали конфіскацію церковного майна у своїх володіннях. Імператор Карл V як ревний католик засудив такі рішення й прагнув захистити католицькі церковні святині. Як наслідок, 5 князівств і 14 міст подали письмовий протест на дії рейхстагу, відомий як *Шпаєрська протестація*. Відтоді прибічників Реформації почали називати **протестантами**. Переговори не приносили бажаних результатів, і нововірці уклали у м. Шмалькальден (сучасна Тюрингія) політично-військовий союз. У 1546–1555 рр. вибухнула Шмалькальденська війна, що не визначила переможців на полі бою. В 1555 р. укладено **Аугсбурзький релігійний мир**, за яким католицизм і лютеранство визнавалися рівноправними. Утвердився принцип: *чия влада — того й віра*. Тобто питання віри усього населення визначав світський правитель. Незгодні мали право переселитися. Мир в Аугсбурзі не сприяв об'єднанню німецьких земель.

Мовою історичного джерела

3 програми учасників Селянської війни «12 статей»
Ознайомтеся з вимогами учасників Селянської війни. Чи всі вони мали релігійний характер? Чи пов'язані ці вимоги з ідеями Реформації?

<https://cutt.ly/keZO65W9>

1. Визначте причини, особливості та результати Селянської війни. 2. Чому прибічників Реформації назвали протестантами? 3. Схарактеризуйте результати укладення Аугсбурзького релігійного миру.

Історична розвідка

Реформація: народження нової Європи
Історик Петро Котляров проаналізував сфери впливу реформаційних процесів: шкільництво, освіта, мистецтво, книгодрукування, економіка тощо.

<https://cutt.ly/OeLYarac>

1. Ознайомтеся з думками дослідника. 2. Поміркуйте, як змінила Реформація спосіб життя європейців Нового часу.

«Ось, приміром, якщо ми говоримо про Західну Європу, то що дала Реформація на той момент? Проти чого вона протестувала? Проти існуючих практик духовного життя, проти духовенства, яке не могло відповісти на нагальні питання й потреби суспільства. Суспільство вже переросло Церкву на той момент, і Церква не могла забезпечити інтелектуальних, духовних потреб людства. Реформація виступила проти обскурантизму, який панував

у самій Церкві. Адже подивіться: розпочинається Реформація — і відразу ж, із перших днів, із перших років її керманічі розуміють, що Реформація не матиме продовження, якщо не матиме освічених людей. Тому перше завдання, яке вони ставлять, — **реформа системи освіти**, починаючи з найнижчої. Це спроба дати освіту буквально всім, не тільки третьому стану, не тільки вищим верствам (аристократи, духовенство), а починаючи від самих низів суспільства. Християни не можуть бути хорошими, якщо вони не освічені.

Друге. Фантастичні зрушення в економічній сфері. Тому що фінансову, економічну діяльність католицька церква теоретично засуджувала... Бо в умовах замкнутого феодального світу більш-менш шанованою вважалася праця на землі. Тобто праця, започаткована ще в Едемському саду. Але найбільш достойним вважалося, коли людина присвячує себе духовному розвитку — стає ченцем, тобто відмовляється від світу, іде в монастир і проводить життя в молитвах і аскезі... Але Лютер заперечує: нічого подібного! Навіть праця доярки чи кухарки — це поклик. І кожен повинен ставитися до своєї професії як до поклику, з величезним сумлінням, як священник... Реформація тісно пов'язана з книгодрукуванням і шкільництвом. Реформатори, той-таки Філіпп Меланхтон, найяскравіший послідовник Мартіна Лютера... вважав, що основа основ поступу — школа. Меланхтон розглядає учня як особистість... Завдання вчителя — не просто дати певну суму знань, під різкою (від цього відходять), — він повинен давати завдання, враховуючи здібності учня... Це і є шкільна педагогіка, яка започаткувалася саме в часи Реформації.»

29.2. Релігійні виступи в Англії та війни у Франції

Частина англійської буржуазії, яка була невдоволена «обережною» Реформацією, пристала на ідеї кальвінізму. Таких людей, які виступали за «очищення» англіканської церкви від решток католицизму, назвали **пуританами (чистими)**. Вони від'єдналися від англіканства й почали формувати власні громади, очолювані старшими — пресвітерами. Королівська влада не підтримала цей рух, оскільки ідея підпорядкування церкві не влаштовувала монархів. Розпочалися переслідування пуритан. Частина їх переселилася до колоній у Північній Америці. Інші — заховалися й діяли підпільно, чекаючи можливості відкрито виступити проти англійського короля.

До Франції ідеї Реформації потрапляли із сусідньої Швейцарії. На противагу королівській владі, що опікувалася католицькою церквою, до кальвінізму (який робив акцент на роботі з елітою) перейшло чимало аристократів півдня Франції та городян по всій країні. Протестантів тут почали називати **гугенотами** — від спотвореного німецького слова «співтовариші» (айдгеноссен). Дотримання нового культу не віталось, хоча спочатку між течіями християнського віровчення підтримували хиткий мир. Однак після жорстокої розправи з гугенотами в Шампані в 1562 р. Францію охопили **релігійні війни (1562–1598)**.

«Різанина в день Святого Варфоломія», художник Франсуа Дюбуа, 1572–1584 рр.

Ватажком повсталих гугенотів став **Генріх Наваррський** з роду Бурбонів. Щоби примирити ворогуючі сторони, ухвалили рішення, що він одружиться з **Маргаритою Валуа**, сестрою французького короля. До загалом католицького Парижа запросили багатьох дворян-протестантів, з'їхалось і чимало католиків. Мирний план, щоправда, передбачав смертельну пастку. У ніч на **24 серпня 1572 р.**, на свято св. Варфоломія, почалася кривава різанина гугенотів. У церквах били набат, і юрби убивць атакували мирних гугенотів, чиї будинки заздалегідь позначили білими хрестиками. Згодом король Франції **Генріх III Валуа (1574–1589)** намагався згуртувати довкола себе католиків, але в Парижі вибухнуло повстання, внаслідок якого монарха вбили. Генріх Наваррський не хотів руйнувати столичне місто. Він заявив, що «Париж вартий меси», і прийняв католицтво. Ставши **Генріхом IV Бурбоном (1589–1610)**, у 1598 р. він видав компромісний **Нантський едикт**, за яким католики зберігали за собою всі привілеї. Гугенотам відкрили доступ до державних посад та дозволили проводити богослужіння по всій країні (окрім Парижа і кількох великих міст).

1. Хто такі пуритани? Чи вдалося їм відстояти свої права в Англії? 2. Схарактеризуйте перебіг релігійних воєн у Франції. 3. Як регулював взаємини між католиками та протестантами Нантський едикт? Порівняйте цей документ зі змістом Аугсбурзького релігійного миру.

29.3. Соціальні виступи в Іспанському королівстві та італійських землях

1. Схарактеризуйте соціальні конфлікти Нового часу, що відбувалися в Іспанії. 2. Поміркуйте, чому і в німецьких землях, і в іспанських однією зі сторін конфлікту був імператор Карл V. 3. Який характер мали соціальні виступи в італійських містах-державах?

<https://cutt.ly/3eZPqPO3>

Мовою історичного джерела

Польський король Сигізмунд I повідомляє збирачам податків, що надав львівським євреям пільги щодо сплати мит (1543 р.):

«...Робимо відомим та оголошуємо всім, що ми дали львівським євреям такий імунітет та вільність від сплати мит, якою тішаться інші львівські міщани у всіх місцях, у яких львівські міщани-християни є звільнені від сплати мита; також хочемо, щоб було вільно їм користуватися пасовищами так, як роблять міщани, хай їх допускають всюди».

1. Які пільги та імунітети щодо сплати мит отримали львівські євреї за наказом короля Сигізмунда I? 2. Як ці пільги зрівнювали права львівських євреїв з правами християнських міщан? 3. Як надання права користування пасовищами вплинуло на соціальний та економічний статус львівських євреїв?

Працюємо разом

Вправа «Порівнюємо». У парах чи групах створіть порівняльну таблицю «Соціальні конфлікти Нового часу». Критерії для порівняння визначте самостійно.

Корисна гра:

«Соціальні конфлікти Раннього Нового часу»

<https://cutt.ly/zelYdd7V>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі. 2. Встановіть основні причини соціальних конфліктів у різних країнах ранньомодерної Європи. Визначте спільні та відмінні передумови. 3. Складіть перелік діячів соціальних виступів Нового часу. Укладіть короткий історичний портрет одного з них (на вибір). 4. Створіть ментальну мапу «Релігійні конфлікти: Англія, Франція, Німеччина». 5. **Вправа «Документи примирення».** Створіть діаграму Венна, щоб визначити спільні та відмінні риси Аугсбурзького релігійного миру і Нантського едикту. 6. **Вправа «Займи позицію».** Поміркуйте та висловіть власну думку, як реформаційні процеси змінили європейське суспільство.

§ 30–31. Козацькі повстання 1590-х та 1620–1630-х років

Згадайте...

- причини соціальних конфліктів у Європі Нового часу;
- ключові події, пов'язані з утворенням реєстрового козацтва.

Як ви розумієте... — поняття «магнати», «реєстровці», «низові козаки»?

Чи знаєте ви, що...

- козацьке повстання 1630 року вразило сучасників своєю кривавістю; сторони конфлікту володіли найновішими тогочасними військовими технологіями, а втрати були численними;
- старший брат козацького ватажка Северина Наливайка Дем'ян Наливайко був поетом, полемістом, перекладачем та викладачем в Острозькій школі-академії?

30–31.1. Причини соціальних конфліктів кінця XVI – першої половини XVII століття на теренах України

Тривалий час від моменту появи українське козацтво розвивалося, не вступаючи у значні суперечки з урядом держави. Поки основним супротивником козаків залишалися татари, — це не загрожувало Речі Посполитій великою війною. Але коли Військо Запорозьке стало втручатися у справи Молдови і зайнялося піратством на Чорному морі, це торкнулося вже безпосередньо Османської імперії. А вона якраз була здатна на велику війну. 1589–1590 рр. до цього ледь не дійшло. Тому шляхетський уряд спробував провести козацьку реформу — вивести козаків із Запорозжя до Кременчука, упорядкувати їх ближче до стандартів коронного війська і спрямувати козацькі сили проти московитів. Але плани війни з Москвою невдовзі відклали (до цього дійшло лише років за п'ятнадцять). Тож гроші, які мали піти на утримання козаків, так і не виділили.

Не дивно, що Військо Запорозьке шукало нових заробітків. Воно гостро реагувало на дії українських магнатів, які гадали, що якщо козаки не так вже й потрібні королю на війні, то можна їх змусити виконувати повинності цивільних. На порозі була довга 13-літня війна австрійців з турками 1593–1606 рр., і козаки були для неї важливим ресурсом. Звідси — контакти козаків з проавстрійськими магнатами, а також і т. зв. приватна війна Війська Запорозького з найбільшими магнатами України — князями Острозькими. Володарі Острога поставили під сумнів права на вислужений козацьким гетьманом Криштофом Косинським маєток і забрали його під свій контроль. Причому уряд у цій справі промовчав і не надав допомогу жодній зі сторін конфлікту. Тож супротивники взялися за шаблі (отже, це був такий собі варіант «судового двобою» — Бог покаже, чия правда).

Мовою історичного джерела

Із Положення сеймової постанови 1590 р. «Порядок з боку низовців і України» (основа козацької реформи 1590–1591 рр.).

<https://cutt.ly/9eZPe6wq>

1. Які обмеження для низових козаків закладено сеймовою постановою 1590 року? 2. Чи передбачала влада ймовірність виникнення заворушень?

Вір, але перевір

Реєстровим козакам за військову службу виплачували гроші та надавали привілеї (звільнення від панщини, від сплати податків, право на володіння землею, користування зброєю, на суд, на самоврядування). Вони мали клейноди, обирали старшину, отамана чи гетьмана. Центром реєстрового козацтва стало містечко Трахтемирів із місцевим монастирем. Там зберігався арсенал зброї реєстровців, лікували поранених у боях, доживали віку старші козаки. У Трахтемирові розташовувалося і велике козацьке кладовище. За однією із версій, саме там хотів бути похований Тарас Шевченко.

1. Визначте, як дії козацтва могли впливати на відносини між Річчю Посполитою та Османською імперією. 2. Від чого, на вашу думку, залежало ставлення королівського уряду до козацтва? 3. Порівняйте становище реєстрових козаків та низових після ухвалення сеймової постанови 1590 року.

1. Визначте за картою території, охоплені повстаннями під проводом К. Косинського та С. Наливайка, покажіть місця головних подій. 2. Назвіть карту.

1. Визначте ключові події соціальних виступів 1590-х років. Нанесіть їх на лінію часу. Зазначте імена очільників повстань. 2. Схарактеризуйте результати козацьких повстань кінця XVI століття. 3. Дайте власну оцінку соціальним протистоянням, що відбулися на території України, порівнявши їх з відповідними процесами в Європі.

<https://cutt.ly/FeBXIWly>

30–31.3. Козацтво на початку XVII ст.

Європейську славу козакам принесли морські походи проти Османської імперії упродовж перших двох десятиліть XVII ст. У 1602 р. запорожці розбили турецький флот під Кілією, а за кілька років здобули Варну — неприступну османську фортецю, що в сучасній Болгарії. Шлях козацьким чайкам турки перегороджували залізними ланцюгами через річку Дніпро. Тоді козаки пускали важкі дубові колоди поперед чайок, щоб рвати ланцюги, або ж тягнули чайки волоком, але все одно виходили в Чорне море. Невеликий прохід через Дніпро турки прострілювали з гармат. Але військовими хитрощами козаки оминали й цю перешкоду. Ба більше, у 1614 році козаки на чайках перетнули Чорне море і взяли штурмом фортеці Трапезунд і Синоп. Наступного року вони дійшли до Стамбула, спалили портові споруди, а потім рясно понищили турецький флот біля острова Зміїний та біля Очакова.

Період успішних морських та суходільних козацьких походів тісно пов'язаний з іменем **Петра Конашевича-Сагайдачного** (1582 – 1622 рр.). Він народився в селі Кульчиці неподалік м. Самбір на Львівщині в родині православних українських шляхтичів Конашевичів-Попелів, навчався в Острозькій академії. На Запорозжжі отримав прізвисько Сагайдачний за вправну стрільбу з лука. Від 1606 року козаки неодноразово обирали його гетьманом. Хист полководця він спрямовував на впорядкування козацького війська, підтримування дисципліни та боєздатності армії. Сагайдачний уміло залагоджував взаємини козаків із Річчю Посполитою і, незважаючи на заборону самовільних походів, зосереджував увагу запорожців на боротьбі з османами і кримцями. Вам уже відомо про те, що в 1616 р. Петро Сагайдачний організував вдалий похід на добре укріплену Кафу, козаки спалили в гавані османські кораблі, знищили охорону і звільнили кілька тисяч бранців.

Упродовж 1617–1618 рр. козацьке військо брало участь у поході на Московське царство. Король Сигізмунд III звернувся до козаків по допомогу і вимушено погодився на їхні вимоги: право мати власну адміністрацію і суд, свободу православної віри, збільшення козацького реєстру та розширення козацьких територій. Майже 20-тисячна армія запорожців під керівництвом П. Сагайдачного разом із польським військом тривало штурмували й утримували в облозі Москву. Успішний рейд козаків змусив московитів відновити переговори. Укладене в грудні

1618 року Деулінське перемир'я завершило період Смути в Московії, а для короля стало найбільшим успіхом у протистоянні з Московським царством. Річ Посполита повернула собі контроль над українськими Чернігівщиною і Новгород-Сіверщиною, деякими іншими землями.

1. Простежте маршрути походів козаків суходолом і морем. 2. Із якою Січчю пов'язаний період панування козаків у Чорному морі? 3. Назвіть карту.

Вершиною слави гетьмана Петра Сагайдачного стала **Хотинська битва (війна) 2–28 вересня 1621 р.**, під час якої польсько-козацьке військо перемогло турецьку армію. Ця битва розвіяла міф про непереможність османського війська (його очолював султан Осман II) і вчергове довела важливість козаків для Речі Посполитої. Щоб схилити запорожців до участі в битві, польський уряд погодився на вимоги П. Сагайдачного про скасування посади старшого над козаками від уряду Речі Посполитої; визнання влади обраного козацькою радою гетьмана над усією Україною; скасування сеймової постанови щодо обмеження козацьких прав і вольностей; свободи православного віросповідання.

«Хотинська битва 1621»,
гравер Джакомо Лауро, 1624 р.

Бої Хотинської війни тривали майже чотири тижні. Умілими маневрами Сагайдачний виснажив османські війська і вирішальною контратакою змусив турків відступити за Дністер, відмовившись від планів завоювання Європи. Польський уряд, однак, не віддячив оборонцям християнства великою милістю — за умовами нового миру з Османською імперією, козакам заборонили ходити в походи проти Кримського ханства та в Чорне море. Щоправда, турки і татари не повинні були нападати на українські та польські землі.

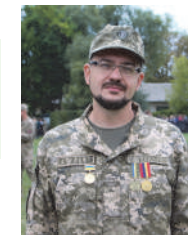
Знайдіть на карті місця військових подій 1618 і 1621 років. Придумайте три запитання до змісту легенди карти. Назвіть карту.

Історична розвідка

Український історик, радіоведучий Олександр Алфьоров про Петра Сагайдачного.

Прочитайте фрагменти інтерв'ю Олександра Алфьорова для «Радіо Свобода». Доберіть факти з біографії Петра Сагайдачного на підтвердження думок історика.

«В цілому ім'я «Сагайдачний» — це ім'я перемоги, ім'я перемоги української армії під Хотином. Водночас Сагайдачний — це образ першого українського керманіча кінця XVI — початку XVII сторіччя, якого визнавав уряд Речі Посполитої, що дає право говорити, що Гетьманщина в класичному сенсі розпочалась із Сагайдачного...

Саме в часи Сагайдачного з козаків — такої аморфної групи — сформувалася політична нація. Саме тоді в них з'являється розуміння пріоритетів геополітики, спільної справи, спільного стану, і саме за Сагайдачного козацтво зрештою оформлюється як стан, як нова верства. І сталося це за 30 років до Хмельницького. Але все це зароджувалося в період Сагайдачного...

Сагайдачний — це батько нового українського стану — козацтва, яке за нього оформилось і яке вийшло на міжнародну політичну арену і заявило про свої плани на будівництво незалежної на той момент держави. Сагайдачний — це провідник української політичної нації та організатор створення підґрунтя у майбутньому нової української козацької держави».

<https://cutt.ly/OeLYvjDt>

Працюємо разом

Вправа «Інфографіка». Складіть у парах чи групах інфографіку «Гетьман Петро Сагайдачний». Для натхнення можете скористатися матеріалом «Гетьман Петро Сагайдачний — воїн Чорного моря, експерт у суперечках з Москвою».

<https://cutt.ly/HeLYTERl>

1. Назвіть найважливіші морські та суходільні походи козаків перших двох десятиліть XVII ст. та визначте їхні наслідки. 2. Схарактеризуйте вплив козацтва і, зокрема, гетьмана П. Сагайдачного на тогочасні міжнародні відносини. 3. Сформулюйте власну думку про значення діяльності Петра Сагайдачного в посиленні ролі українського козацтва.

30–31.4. Козацькі повстання першої половини XVII ст.

Воєнні кампанії в Молдові та балтійській Лівонії в перші роки XVII ст. засвідчили корисність Війська Запорозького для уряду. Та запорожці особливо стали у пригоді Речі Посполитій у війнах московської Смути (1604–1618). Але війни, навіть успішні, породжують проблему ветеранів. Річ Посполита мало що могла запропонувати демобілізованим козакам (особливо колективно — як

стану-верстві, який фактично конкурував зі шляхтою). Тому запорожці активно шукали нових фронтів, де можна було б застосувати свої військові вміння.

Особливо прибутковим було піратство на Чорному морі. У козаків навіть з'явився план: перенести на терени Османської імперії успішний для себе досвід московської Смути. Лжесултанчик для цього знайшовся в 1624 р., це був серб чи чорногорець Ях'я-Олександр, який називав себе дивом врятованим сином султана. Але турки могли собі дозволити натиснути на Варшаву, щоб вона сама вгамувала свою українську козаччину. Так почалася **Куруківська війна 1625 р.** урядової армії проти Війська Запорозького. Вона відбувалася у форматі лицарської війни, де сторони б'ються більше задля слави підрозділу, а не через ненависть до ворога. Для обох армій важливим був той факт, що ще недавно, під Хотиним 1621 р. вони билися спільно і не раз рятували один одного.

1. Визначте за легендою карти, які козацькі повстання відбулися у 1620-1630 рр. 2. Покажіть території, охоплені повстаннями, та місця ключових подій. 3. Назвіть карту.

Отже, після кількох зіткнень з остаточно не визначеним результатом у таборі під Куруковим (нині — район Крюків в місті Кременчук) у 1625 р. уклали компромісну угоду. За нею, уряд погодився на створення постійного реєстрового козацького війська у складі 6 тис. вояків (це співставно з кількістю коронного найманого війська, і вдвічі більше за цифру, яку обговорювали на попередніх переговорах). Причому частину виписників (невключених до реєстру)

оформляли як «товаришів козацьких» (на кшталт пізніших козаків-підпомічників). Тож у Війська Запорозького зберігався певний мобілізаційний резерв на випадок великої війни. Також було запроваджено поділ на 6 полків, за кожним з яких визначалася конкретна територія на волості, де мали проживати козаки і де діяв козацький присуд.

Власне, вже в 1628–1629 рр. уряд вирішив дозволити козакам всіма можливими силами піти на службу кримському хану, прихильному до Речі Посполитої. Плани союзників не вдалося реалізувати, а засуха й епідемія погіршили ситуацію. Не дивно, що **1630 р.** вибухнуло нове козацьке повстання. Приводом стало розміщення на козацькій Наддніпрянщині неоплачених підрозділів коронного війська, що повернулося з війни в Балтії.

Козаки врахували досвід попередньої боротьби з урядовою армією, яка мала перевагу в кінноті. Тому пробували укріпитися за Дніпром на Лівобережжі. Крім того, козаки виступали в союзі з православною церквою. Отже, ця козацька війна наблизилася до формату народної, коли битва йде не за станові інтереси, а за права цілого народу.

Утім, коронний гетьман Станіслав Конецпольський зміг організувати під Києвом переправу на лівий берег. Він обложив головний козацький табір під Переяславом. Битва вразила сучасників затьятістю. Втрати обох сторін були дуже значні. І обом довелося піти на певні компроміси та укласти нову угоду, відому як Переяславська (1630).

Козаки отримали обіцянку розширити реєстр до 8 тис., православна церква добила розгляду урядом питання про визнання її законного статусу в державі. В пам'яті народу ці події збереглися як «Тарасова ніч», їх переповів Тарас Шевченко в однойменній поемі.

1632 р. помер старий король, а новий (Владислав IV) погодився на узаконення прав православних. Цьому посприяла нова війна з Москвою, яка прагнула повернути собі Смоленськ та українську Сіверщину. Тож королівський уряд був готовий зняти всі обмеження на набір козаків. І вони віддячили йому успішними діями проти московитів. Король виграв Смоленську війну і був не проти повоювати ще й із турками.

Утім, скарбниця була майже порожня, а турки виявляли готовність до певних поступок і без війни. Отже, козакам знов

Афіша українського німого художнього фільму «Тарас Трасило» (інші назви: «Повість про гаряче серце» і «Татари»), Одеська кінофабрика ВУФКУ, 1926 р.

запропонували демобілізацію. І навіть звели в 1635 р. замок-фортецю **Кодак** над Порогами для нагляду за Запорожжям. Неприступність твердині швидко порушили запорожці під керівництвом **Івана Сулими**. Але роздмухати нове велике повстання тоді не вдалося. Козацтво не хотіло марнувати добру славу, набуту у Смоленській війні, і готове було почекати, поки король повернеться до плану турецької війни, тим часом зосередившись на освоєнні-колонізації Лівобережжя. Отже, сулимівців обложили в осінньому таборі, дочекалися, коли там закінчуватимуться ресурси, і організували переворот, після якого ватажків видали уряду на суд.

Невдовзі уряд дозволив козакам послужити кримському хану, в якого були внутрішні проблеми з ногайцями. Цих татарських найманців очолив соратник Івана Сулими Павло Бут. Запорожці також допомогли донським козакам, які захопили 1637 р. турецьку фортецю Азов. Але плани щодо турецької війни уряд щоразу відкладав, а місцеві урядовці все жорсткіше наступали на козацькі привілеї. Ще й платню реєстровцям затримували. Становище найбідніших погіршив неврожай. І Павло Бут (Павлюк) вирішив, що його час настав.

У повстаннях 1637–1638 рр. козаки вперше спробували наступальну стратегію — не чекати коронне військо, а йти йому назустріч. Власне, цей виступ мав ознаки соціальної революції: повстанці встановлювали свою козацьку владу на зайнятій території (недарма рух 1637–1638 рр. називають генеральною репетицією Козацької революції 1648 р.).

Битва під Кумейками 1637 р. коштувала козакам великої крові, бо в полі шляхетська кіннота домінувала і рухомий табір козаків був їй цілком під силу. А ось здобути 1638 р. останній укріплений табір козаків в урочищі Старець біля однойменної річки коронному війську було непросто. Частина повстанців з Яковом Острянином та Дмитром Гунєю змогла відійти на терени Московської держави. Це була організована козацька еміграція, яка започаткувала заселення українцями Слобожанщини. Осідком «гетьмана-у-вигнанні» Якова Острянина став Чугуїв (нині це місто на Харківщині, а тоді ці незалюднені землі вважало своїми Московське царство).

Польський сейм у 1638 р. видав «Ординацію Війська Запорозького реєстрового», якою зменшив козацький реєстр з 8 до 6 тисяч, ліквідував виборність козацьких старшин і самостійний козацький суд. Випищики мали повернутися до попередніх станів, а реєстровців обмежили в правах. «Ординація...» скасовувала посаду гетьмана, замість нього сейм призначав свого комісара. Міщанам та селянам було заборонено вступати в козаки і навіть видавати своїх дочок за козаків. На Запорозькій Січі мали постійно перебувати 2 полки реєстровців. Відновлювали Кодацьку фортецю. Тож відомий опис козацької ситуації: «Нас вже увібрали в мішок, тільки що поки не зав'язали», — цілком відповідав ситуації.

Куруківська угода між представниками польського уряду і запорозькими козаками 27 жовтня 1625 р.

Визначте головні тези Куруківської угоди. Чи задовольняли ці умови інтереси козаків?

<https://cutt.ly/veZPtzsG>

1. Визначте ключові події соціальних виступів першої половини XVII століття. Нанесіть їх на лінію часу. Зазначте імена очільників повстань. 2. Яка подія започаткувала заселення українцями Слобожанщини? 3. Порівняйте козацькі повстання кінця XVI та першої половини XVII століть. Визначте спільні та відмінні риси.

Працюємо разом

Вправа «Порівнюємо». У парах чи групах створіть порівняльну таблицю «Козацькі повстання кінця XVI – першої половини XVII століття». Критерії для порівняння визначте самостійно.

Корисна гра:
«Петро Конашевич-Сагайдачний»
<https://cutt.ly/peLYbuTs>

Корисна гра:
«Козацькі повстання кінця XVI – першої половини XVII століття»
<https://cutt.ly/QeLYPyx0>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі. 2. Встановіть основні причини соціальних конфліктів на українських землях у Ранньомодерну добу. 3. Складіть перелік діячів козацьких повстань Нового часу. Укладіть короткий історичний портрет одного з них (на вибір). 4. Створіть ментальну карту «Козацькі повстання кінця XVI – першої половини XVII століття». 5. Вправа «Аналізуємо документи». Створіть діаграму Венна для того, щоб визначити спільні та відмінні риси Куруківської угоди та «Ординації...». 6. Вправа «Займи позицію». Чи погоджуєтеся ви з думкою українського історика Дмитра Вирського, який характеризує XVII століття як «залізне»? Обґрунтуйте свою позицію.

§ 32–33. Соціальні та національні революції. Нідерланди. Англія

Згадайте...

— у яких випадках правителі вдавалися до проведення реформ у своїх володіннях.

Як ви розумієте... — поняття «реформа», «революція», «переворот»?

Чи знаєте ви, що...

- термін «революція» вперше використав у 1543 р. М. Коперник у праці «De revolutionibus orbium coelestium» («Про обертання небесних сфер»);
- динаміку розвитку прийнято позначати термінами «еволюція» (поступовість) і «революція» (раптове прискорення, розрив поступовості);
- першою політичною подією, до якої застосували поняття «революція», стала зміна династії в Англії 1688–1689 рр., тобто «славна революція»?

32–33.1. Соціальні та національні революції XVII ст.

Революція (латиною *revolutio* — переворот, змінення, кардинальна зміна) — швидка радикальна якісна зміна попереднього стану в розвитку природи, суспільства, пізнання.

Соціальна революція — різка зміна соціального ладу, руйнування старого порядку й утвердження основ громадянського, перехід до нового, прогресивнішого способу облаштування суспільства.

Національна (національно-визвольна) революція — революція, що зростає з національно-визвольного руху і направлена на знищення іноземного панування та завоювання національної незалежності, ліквідацію національно-колоніального гніту й експлуатації, реалізацію нацією її права на самовизначення, на створення національної держави.

1. Які зміни відбувалися в результаті відомих вам промислової та аграрної революцій? 2. Які процеси називають соціальною революцією? 3. Чому, на вашу думку, соціальні революції спостерігаємо в Ранньому Новому часі, але вони не відбувалися в Середньовіччі?

<https://cutt.ly/QeZPyz6f>

32–33.2. Нідерланди. Революція 1566–1648 рр.

«Nederland» українською перекладають як «Низинні землі». Так іноді називаємо сучасну державу Королівство Нідерландів. У XVI ст. Низинними землями були 17 провінцій Іспанської імперії (Фландрія, Голландія, Зеландія, Брабант, Люксембург та ін.). Їхні кордони зазнавали змін, оскільки землі ці омивали великі річки (Рейн, Шельда та Маас), які змінювали русло. Води Північного моря також змінювали обриси берегів, наступаючи на суходіл, і працелюбні місцеві мешканці будували греблі та осушували затоплені землі.

Історичні Нідерланди були чи не найбільш економічно розвинутими володіннями іспанських правителів (через свої порти і виробництво тканин). Справжнє піднесення регіону відбувалося за правління Карла V Габсбурга. Він народився в Нідерландах і, ставши володарем імперії, «над якою ніколи не заходить Сонце», перетворив батьківщину на центр своїх володінь. Завдяки протекції цього Габсбурга нідерландські купці закуповували вовну в Іспанії, забезпечуючи сировиною місцеві мануфактури. Активно торгували вони й екзотичними колоніальними товарами, користаючи з напливу американського золота і срібла. У Нідерландах активно розвивалися металургія, гірнична справа (руду видобували, відкриваючи шахти). Міста Намюр, Льєж, Люксембург були центрами видобутку й обробки залізної руди. Тут уперше в Європі почали використовувати доменні печі. Нідерланди славилися виготовленням гармат та ядер до них.

Мануфактурна, торгова економіка Нідерландів за своїм укладом з кожним роком все більше відрізнялася від аграрної економіки Іспанії. Посилювалися і відмінності між стилем життя населення. Між іспанцями та нідерландцями завжди були певні відмінності, але вони загострилися з початком Реформації, поширенням у Низинних землях протестантизму та контрреформаційними заходами влади. Після укладення Аугсбурзького миру (1555 р.) Карл V передав Нідерланди своєму синові Філіпу II і незабаром помер.

На відміну від батька, Філіп II був чужим для Нідерландів. Він виріс в Іспанії, підтримував орден єзуїтів (який створив іспанець Лойола), переслідував (як недостатньо вірних християнству) маранів та морисків. Його деспотичне правління сприяло політичній та економічній деградації Іспанії. Близькі до протестантської Німеччини Нідерланди Філіп II вважав «розсадником ересі», тому намагався їх силоміць підкорити і покарати. Він вирішив взяти в Нідерландах кошти, потрібні йому для ведення численних воєн. Було запроваджено велике мито на іспанську вовну, яку закуповували для голландських мануфактур, нідерландським купцям закрили доступ до іспанських колоній. До батькової спадщини він ставився як до внутрішньої колонії. У 1559 р. Філіп II покинув Нідерланди і стежив за подіями в Низинних землях з Іспанії.

Посилення іспанського тиску в Нідерландах відбувалося в умовах формування нідерландської нації. Цей процес уже тривав певний час і був ускладнений тим, що населення різних провінцій розмовляло різними мовами: германськими (фламандською і фризською) та валлонським діалектом французької. Мовне розмаїття доповнювалося соціальним і релігійним. Панівні позиції в Нідерландах ще зберігали рицарі та шляхта, але в місцевих сеймиках зростав вплив представників міст і буржуа — банкірів, торговців, власників мануфактур. Їхні інтереси часто суперечили інтересам шляхти, католицької церкви і навіть найманих робітників чи селян.

1. Визначте за легендою карти часові рамки революції в Нідерландах, місця і дати ключових подій. Нанесіть їх на лінію часу або внесіть у хронологічну таблицю. 2. Знайдіть на карті міста Антверпен, Утрехт. 3. Столицями яких сучасних держав є міста Амстердам, Брюссель, Люксембург? Покажіть їх на карті.

Машина часу

«Розгортання революції в Нідерландах».

Щоб дізнатися докладніше про цю сторінку світової історії, ознайомтеся з інформацією за покликанням <https://cutt.ly/2exRox2H> чи QR-кодом.

Прочитайте додаткову інформацію, розгляньте мапу, схему та ілюстрації і дайте відповіді на запитання.

1. Хто такі «гези»? Яка подія стала початком Нідерландської революції? Чому повсталі виступили насамперед проти католицької церкви? 2. До яких дій вдавалась армія герцога Альби? 3. Що таке «алькабала», і як

вона вплинула на економіку Нідерландів? 4. Яке явище отримало назву «іспанська лють»? Чим воно було викликане? 5. Що передбачала Утрехтська унія? 6. Коли було документально проголошено, а коли фактично визнано незалежність Нідерландів? Чому завершенням революції (війни за незалежність Нідерландів) вважають 1648 рік?

У регіоні проживали лютерани, анабаптисти, кальвіністи, до того ж у багатьох містах впливовими були єврейські громади. Для ревних католиків-іспанців усі вони були ідейними ворогами, віровідступниками, яких потрібно або повернути до правдивої віри, або знищити. Об'єднати більшість населення Нідерландів з його розмаїтими інтересами могла спільна біда, зовнішня загроза.

«Вільгельм I, принц
Оранський», художник
Адріан Томас Кей, 1579 р.

«Вільгельм I, принц Оранський», художник Адріан Томас Кей, 1579 р.

Католики південних провінцій уклали Арраську унію, примирившись з іспанцями. Ті залишили країну. Натомість зберегли привілеї за місцевими дворянами та відновили колишні порядки. Невдоволених почали переслідувати, винищувати. У результаті — жителі дореволюційних Низинних земель остаточно роз'єдналися, обравши різні шляхи розвитку. Так на півночі утворилися сучасні Нідерланди (*тодішня Голландія — назва від столичної області, схожий випадок — Московія*), а на півдні — майбутні Бельгія та Люксембург (*тодішні Іспанські Нідерланди*). З 1 січня 2020 року в Нідерландах офіційно відмовилися від назви «Голландія» і стали позначати свою країну тільки назвою «Нідерланди».

Вільгельма I Оранського вбив католик-фанатик, але національно-визвольна боротьба не припинилася. Революційні нідерландці за

допомогою протестантів-іноземців одержимо відстоювали незалежність (обидві сторони практикували чистки за релігійною ознакою). Лише в 1648 р. по завершенні Тридцятилітньої війни остаточну перемогу закріпив Вестфальський мирний договір, про який ітиметься в наступних параграфах.

Події в Нідерландах із соціального та станового протесту, із повстання переросли в національно-визвольну війну й зумовили звільнення країни від іноземного поневолення. Революція спричинила численні людські і матеріальні втрати, але також дала поштовх до розвитку нідерландського народу і його державності. Нідерландські купці, банкіри відновили економічний вплив у Європі, продавали вироблені у своїх мануфактурах товари в різних кінцях світу. Виникла і швидко міцніла нідерландська колоніальна імперія. До слова, перехоплення колоніальних потоків було для революціонерів способом послаблення Іспанії. Голландські колонії на початок XX ст. у 60 разів перевищували площу метрополії, а Новою Голландією спочатку назвали цілий континент — Австралію. Політична стабільність, добробут призвели до запаморочливого злету культури. Іспанія ж із втратою Нідерландів і військовими поразками від Англії і Франції вступила в період кризи та поступово втратила світове лідерство.

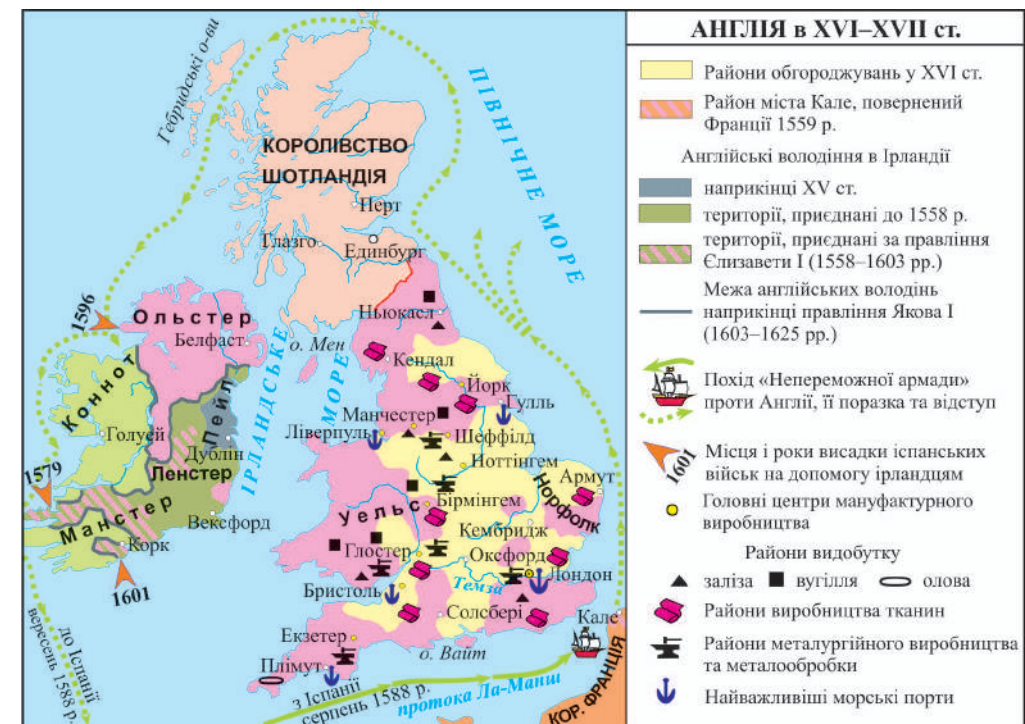

1. Складіть план підпараграфа 32–33.2. Зіставте його зміст із легендою мапи. Скористайтеся додатковою інформацією за QR-кодом на стор. 166. 2. Визначте причини революції в Нідерландах. Які зміни відбулися в підсумку? 3. Чому, на вашу думку, Нідерландську революцію нерідко називають національно-визвольною війною? Поясніть, чому завершення революції датують 1648 роком, а не 1579 чи 1581 роком.

32–33.3. Англія. Революція XVII ст.

Бурхливі європейські процеси XVI ст. зумовили в Англії збільшення кількості населення, удосконалення виробництва, процвітання торгівлі. В Європі та колоніях зростав попит на сукно, англійські мануфактури у відповідь нарощували виробництво. Вигідна справа потребувала сировини (вовни), тож землевласники переорієнтувались із землеробства на вівчарство, захоплюючи чужі угіддя для пасовиськ. Розпочалось *обгороджування* — виокремлення (вилучення) ділянок громадських земель і перетворення їх на приватні. Селяни, залишившись без землі, поповнювали лави жебраків у містах. Тих, хто просив милостиню в містах, карали й

страчували як злочинців за «кривавими законами» **Генріха VIII Тюдора** (1509–1547). Цей король приєднав до Англії частину сусідніх ірландських земель, сприяв розвитку «нового дворянства» та переслідував радикальних протестантів. Дуже хотів сина-спадкоємця. Коли королева народила доньку, вирішив розлучитися. Але Папа Римський не дав згоди на новий шлюб. Тоді «король-наречений» оголосив себе главою церкви в Англії (це була ідея з арсеналу протестантизму). Парламент у 1534 р. ухвалив Акт супрематії, узаконивши владу монарха над *англіканською* церквою. Католиків страчували, монастирі зачиняли, а їхнє майно поповнювало державну скарбницю. Король одружився вдруге, але його обраниця, Анна Болейн, теж народила доньку. Тож через три роки її звинуватили у зраді й стратили. А Генріх VIII у третьому шлюбі таки дочекався сина **Едварда**, який був хворобливим і правив усього 6 років.

Покажіть на карті королівство Шотландію, острів Ірландію та англійські володіння в Ірландії, провінції Уельс, Ольстер, місто Лондон.

Далі королевою стала донька Генріха VIII від першого шлюбу — **Марія I Тюдор** (1553–1558). Вона була католичкою і робила все, щоб держава забула про англіканство. Наказала спалити на вогнищі 287 протестантів, серед них і високопосадовців. Разом із тим, здійснила фінансову реформу, дбала про флот, намагалася розширити володіння в Північній Америці. Одружилася з королем Іспанії Філіпом II, якого парламент не затвердив англійським королем. Допо-

магаючи чоловікові, оголосила війну Франції, програла і втратила порт Кале. Їй належить гасло «Королева — мати нації». Однак піддані так не вважали й прозвали Марію I Тюдор «кривавою Мері».

«Генріх VIII Тюдор»,
художник Йос ван
Клеве, 1530–1535 рр.

«Єлизавета I» («Непереможна
армада»), художник невідомий,
близько 1590 р.

«Благородний лицар Англії
Френсіс Дрейк», гравюра
невідомого автора, 1595 р.

Друга донька Генріха VIII — **Єлизавета I** (1558–1603) — за католицькими нормами вважалася незаконнонародженою і не мала права на трон, але парламент визнав її спадкоємництво та підтвердив Акт супрематії. Після церковного схвалення королева отримала абсолютні повноваження і відновила англіканську церкву. «Я доведу світові, що в Англії є жінка, яка може діяти мужньо», — сказала вона згодом. Єлизавета I стала королевою у 25-річному віці й наступні 45 років свого життя присвятила Англії. Парламентарі переконували правительку вийти заміж, але вона показала перстень, який надягла під час церемонії коронування, і повідомила, що повінчалася зі своїм народом, а дітьми своїми вважає підданих. Саме в часи королеви-дів, яка дбала про політичну стабільність і господарський розвиток, настав «золотий вік» у друкуванні, науках, літературі.

У 1588 році Англія випередила Іспанію в пануванні на морях. Філіп II скерував до британських берегів 130 вітрильників іспанського флоту, що мав славу *Непереможної армади*. Але англійці за рахунок корабельного податку заздалегідь обладнали 190 бойових суден (галеонів), які були меншими і рухливішими, ніж іспанські. У розгромі Непереможної армади відзначився капітан Френсіс Дрейк. Іспанці вважали його піратом, а Єлизавета I посвятила Дрейка в рицарі і зробила депутатом парламенту. Він збагатив державну казну загалом на 600 тисяч фунтів стерлінгів, бо віддавав королеві частину здобичі з грабунку кораблів (був королівським корсаром, капером). Це два щорічних бюджети королівства. Перемігши флот іспанців, Англія стала «володаркою морів» і змогла активно торгувати з Османською імперією, Московією, Персією, Індією, Китаєм, Японією. Маючи гарантовані ринки збуту і можливість доставки товарів до покупців у колоніях, Англія нарощувала виробництво товарів і ставала «майстернею світу».

Машина часу

«Англія напередодні революції».

Щоб дізнатися детальніше про цю сторінку світової історії, ознайомтеся з інформацією за покликанням <https://cutt.ly/BexRicgY> чи QR-кодом. Прочитайте

додаткову інформацію, розгляньте мапу та ілюстрації і дайте відповіді на запитання.

1. Які процеси в господарському і політичному розвитку Англії в XVI – першій половині XVII ст. могли свідчити про наближення революції?
2. Визначте економічні, політичні та релігійні причини Англійської революції.

На півночі острова Велика Британія розташоване королівство Шотландія, де правила династія Стюартів. Двоюродна сестра Єлизавети I **Марія Стюарт** розпочала війну за англійську корону, однак програла та була страчена. І все ж, коли в 1603 р. королева-діва померла, лондонський двір прийняв сина Марії Якова VI (Якова I). Він, опираючись на стару знать і англіканську церкву, зміцнював абсолютизм. **Яків I** тричі розпускав парламент, заявляючи, що той існує лише доти, поки в короля є на те добра воля. Його наступник, **Карл I**, захищав англіканців, переслідував радикальніших пуритан (послідовників кальвінізму в XVI–XVII столітті в Англії), посягаючи на їхні права. Пуритани ж закликали короля і шляхту жити скромніше. Карл I розпустив парламент, коли той оголосив нові податки незаконними, й одноосібно правив 11 років. Сусідня Шотландія залишалася католицькою, тож шотландці повстали, коли Карл I спробував обмежити їхню незалежність і замінити католицьке богослужіння англіканським. Потребуючи грошей для приборкання бунтівників, король скликав депутатів, яких через три тижні відсторонив, не отримавши бажаних рішень. Цей парламент назвали Коротким. Тим часом повстанці наблизилися до кордону з Англією. Незабаром зібрався новий, «Довгий» парламент, який працював аж 13 років. Палата громад одразу висловила невдоволення «зłodіяннями» королівського двору, що спричинило кризу. Отож **початок роботи «Довгого» парламенту започаткував Англійську революцію (1640–1660).**

У 1642 р. Карл I зажадав, щоб йому видали ватажків палати громад. Ті у відповідь зібрали військо, тож король оголосив їм війну і в першій битві переміг. Тоді **Олівер Кромвель**, дворянин, представник «Довгого» парламенту, укомплектував парламентську армію *нового зразка*, в якій панували релігійний фанатизм, воєнний дух, суворі дисципліна. У червні 1645 р. в битві біля села Нейзбі ця армія здолала королівську. Карла I заарештували, звинуватили в державній зраді і 30 січня 1649 р. стратили. **19 травня 1649 р.** парламент проголосив Англію **республікою**. Проти виступили Ірландія з Шотландією. Їх приборкав той самий Олівер Кромвель. Десятки тисяч

повстанців скарали чи заслали до Америки як рабів. Вплив армії на політику зростав, як і авторитет їхнього командувача. Громадянська війна між роялістами (прихильниками короля) та парламентом закінчилася перемогою парламенту. У 1653 р. військові, нові дворяни та буржуазія встановили **диктатуру** (жорстке правління) — **протекторат**, проголосивши Олівера Кромвеля **лордом-протектором** (захисником) республіки. Відтоді він, по суті, одноосібно правив Англією, Шотландією та Ірландією. По смерті його заступив син Річард, який невдовзі зрікся влади (як і син іншого революціонера-переможця — Юрій Хмельницький).

У квітні 1660 р. парламент відновив на території Англії, Шотландії та Ірландії монархію, раніше скасовану навесні 1649 року. Новим королем усіх трьох держав став Карл II Стюарт. Так відбулася **Реставрація Стюартів**, яку вважають завершенням Англіїської революції, але події стрімко розгорталися до логічного завершення. Король Карл II, прагнучи абсолютної влади, чотири рази розпускав парламент. Його брат, Яків II Стюарт, теж розігнав депутатів і вирішив відновити в Англії католицизм. 1688 року він видав «Декларацію про віротерпимість», яка відкрила католикам доступ до вищих державних посад. Назріла чергова критична ситуація. У червні 1688 року у 55-річного Якова II народився син. Поява спадкоємця католицької династії стала поштовхом до дій протестантів. Вони закликали на допомогу штатгальтера Нідерландів, зятя Якова II, Вільгельма III Оранського. Наприкінці 1688 р. його флот причалив до британського берега. На одному з вітрильників майорів англійський стяг із написом «За протестантизм і вільний парламент!». Розпочалася «Славна революція» (1688–1689). Якову II, який програв, дозволили залишити межі Англії. На початку 1689 року **Вільгельм Оранський** з дружиною Марією стали королем і королевою Англії, Ірландії, а згодом і Шотландії. Новий монарх, хоч і неохоче, але погодився на обмеження королівського статусу. У жовтні 1689 р. з'явився **Білль про права** — акт, що регулював повноваження між парламентом і королями, які втрачали певні привілеї. Без згоди депутатів вони не могли стягувати податки, утримувати армію в мирний час, видавати нові закони, скасовувати чинні. Так в Англії встановилася **парламентська монархія**, що збереглася донині. Вона відкрила для цієї країни шлях «до порядку відкритого доступу» (із підпорядкуванням еліти верховенству закону та суспільним контролем за державою).

«Англіїський Геркулес: Олівер Кромвель розганяє «довгий» парламент», карикатура, автор невідомий, 1653 р.

Машина часу

«Події та особливості Англіїської революції».

Щоб дізнатися детальніше про цю сторінку світової історії, ознайомтеся з інформацією за покликанням <https://cutt.ly/pexRiBMv> чи QR-кодом. Прочитайте додаткову інформацію, розгляньте схему, що наприкінці параграфа, ілюстрації і дайте відповіді на запитання.

1. Хто такі роялісти і круглоголові? 2. Які особливості армії нового зразка зробили її успішною? 3. Чому виникли розбіжності серед прихильників парламенту? 4. До яких заходів вдавався Олівер Кромвель, ставши лордом-протектором? 5. Чому, на вашу думку, стала можливою реставрація Стюартів?

Англія у XVI–XVII ст.: від абсолютної монархії до парламентської

1. Що таке англіканство? 2. Чому Англію називали «майстернею світу» і «повелителькою морів»? 3. Визначте ключові підсумки Англіїської революції 1640–1660 рр. та «Славної революції» 1688–1689 рр.

Корисна гра:
«Революція в Нідерландах та Англіїська революція»
<https://cutt.ly/reLYDJJh>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі. 2. За матеріалом підпараграфа 32-33.3 створіть лінію часу основних подій розвитку Англії в XVI–XVII ст. 3. Укладіть перелік діячів революції в Нідерландах та Англіїської революції. Про одного з них (на вибір) підготуйте історичний портрет. 4. Що в додатковій інформації про революцію в Нідерландах та Англіїську революцію вас вразило найбільше? Яку інформацію вважаєте найважливішою? 5. «Логічна схема». Створіть логічну схему «Соціальні та національні революції XVII століття». 6. «Діаграма Венна». Порівняйте причини та результати революції в Нідерландах та Англіїської революції. Визначте спільні та відмінні риси.

§ 34–35. Початки Козацької революції в Україні (1648–1653 рр.)

Згадайте...

- що таке революція;
- які результати мали революції в Англії та Нідерландах;
- хто такий Богдан Хмельницький.

Як ви розумієте... — поняття «національна революція», «золотий спокій»?

Чи знаєте ви, що...

- Богдан Хмельницький як військовий писар у козацькій делегації зустрічався у Варшаві у вересні 1644 року з послом Франції графом де Брежі для обговорення питання участі козаків у Тридцятилітній війні;
- Зборівський мир був першим офіційним документом, що зафіксував появу козацької автономії: текст договору надрукувала німецька, англійська та французька преса, а портрет Богдана Хмельницького невдовзі з'явився в альбомі-реєстрі тогочасних європейських правителів?

34–35.1. Передумови Козацької революції

Річ Посполита в XVII ст. перебувала на вершині своєї могутності. Торгівля і міста, сільське господарство активно розвивалися, шляхта почувалася надзвичайно впевнено. Утім, світова кон'юнктура на середину XVII ст. погіршилася, ще й розпочався пік похолодання «малого льодовикового періоду». Це було випробуванням для будь-якої країни, бо за холодом йшли голод, епідемії і соціальні бунти.

«Золотий спокій», що настав після придушення козацьких виступів наприкінці 1630-х років, приховував чимало небезпек. Серед них — **ігнорування козацьких прав**.

Козаки показали себе надійними оборонцями степового кордону, активними учасниками війн проти Османської імперії. Водночас, боячись політичного впливу козацтва, польський уряд почав тиснути на запорожців. Ухвалена сеймом «Ординація реєстрового Війська Запорозького...» 1638 р. обмежила кількість реєстровців до 6 тис. Усіх інших примушували вертатися до роботи в маєтках шляхти. Повернення до залежного стану не означало, що козаки забували, як володіти зброєю.

Поширення фільварків мало відчутний ефект для розвитку господарства. Однак для українських селян це обернулося посиленням **визиску — панщини**. Знатні нерідко утискали навіть своїх колег — магнати та їх управителі забирали майно у дрібних шляхтичів, грабуючи і навіть калічачи їх. Шукати справедливості було годі, оскільки шляхетські та королівський суди ставали на бік сильнішого. За таких умов ображені як представники військового стану могли або затаїти своє невдоволення, або приєднатися до коза-

ків. Погіршувалося також становище **православних городян**. У багатьох містах участь у міському управлінні для них була недоступною, здебільшого їх не приймали в ремісничі цехи. Існували утиски й у **релігійному житті**. Ухвалення Берестейської унії не дало потрібного результату. Чимало православних ієрархів не підтримали цю ідею, а коли за допомогою козаків Петра Сагайдачного православну митрополію відродили в Києві, протидія католикам стала відчутнішою. Тож українці зазнавали правового, релігійного, культурного та господарського тиску з боку польських урядовців і шляхти.

На прикордонні, яке стало епіцентром виступу, закінчувалися терміни слобід, а спроби створення фільварків викликали гостру реакцію селян. До загострення вже й міжнаціональних відносин вела поява землеволодіння польських магнатів, які успадковували землі від своїх руських родичів — князів. Залишалось невирішеним релігійне питання у відносинах між православними та уніатами. Король Владислав IV, який планував війну з турками, дав дозвіл козацькій старшині готуватися до війни, чим успішно й скористалися козаки.

1. Визначте передумови та причини Козацької революції.
2. Чи відповідав інтересам козаків реєстр у кількості 6 тисяч?
3. Поміркуйте, чи можна було уникнути початку Козацької революції. Відповідь аргументуйте.

34–35.2. Початок Козацької революції. Богдан Хмельницький

Богдан Хмельницький походив з української православної шляхти. Він навчався в одній із київських шкіл, далі закінчив Львівський єзуїтський колегіум. Служив двом видатним коронним гетьманам — Станіславу Жолкевському і Станіславу Конецпольському. У Цецьорській битві в Молдові 1620 р. потрапив до турецького полону, як і С. Конецпольський. Згодом той взяв Хмельницького на війну зі шведами 1626–1629 рр. (отже, майбутній козацький гетьман отримав досвід фронтів 30-літньої війни), в 1638 р. зробив писарем у війську реєстровців. Але 1646 р. гетьман Конецпольський помер, а з його сином у Хмельницького взаємини не склалися.

Привід до початку Козацької революції, як на ті часи, був звичайний (і, що важливо, зрозумілий тоді кожному). Чигиринський підстароста Даніель Чаплинський хотів відібрати в Богдана Хмельницького **хутір Суботів**. Коли опонента не було, підстароста наказав

Портрет Б. Хмельницького. Вільгельм Гондіус, XVII ст.

побити сина Хмельницького, а хутір — спалити. Усі довколишні землі Д. Чаплинський оголосив своїми. Пошуки справедливості не принесли результатів: місцевий суд і варшавський сейм відмовили Б. Хмельницькому, а польський король Владислав IV Ваза вказав, що не має впливу на шляхетське правосуддя. За таких обставин захистити свою честь можна було лише шаблею.

Польські урядовці знали про підготовку до збройної боротьби. Б. Хмельницького ув'язнили, однак за сприяння офіцерів-ветеранів як козацького, так і коронного військ йому вдалося звільнитися. Разом із сином Тимошем (Тимофієм) та кількома десятками козаків Б. Хмельницький прибув на Запорозжя. Тут перебувала сторожа з реєстровців — підвітна польській залозі в Кодяку. Б. Хмельницький зайняв місцину по сусідству, дочекався прибуття підкріплень і захопив Січ, без бою. У січні 1648 р. його обрали гетьманом. Ця подія символізувала початок Козацької революції.

Б. Хмельницький добре знав про силу польської коронної армії, тому одразу почав формувати козацьке військо. Окрім повстанців-добровольців, до нього перейшла частина реєстровців. У своїх універсалах гетьман закликав приєднуватися до козаків. Важливим союзником стало Кримське ханство. Вже в лютому-березні 1648 р. у Бахчисараї укладено договір із ханом Ісламом-Гіреєм III. Козаки, які були досвідченими піхотинцями, потребували швидкої і маневреної кавалерії — кримські татари найкраще виконали б таку роль. Підготовка до війни не залишилася непоміченою польським урядом, який спорядив військо для припинення бунту. Війна стала неминучою.

Хан Іслам-Гірей III.
Гравюра XVII ст.

Український історик Віктор Бrehуненко в інтерв'ю «Повстання, яке змінило історію: 370-річчя Хмельниччини» характеризує передумови Козацької революції.

<https://cutt.ly/YeLKx0NM>

На основі тексту рубрики та матеріалу підпараграфів 32–33.1; 34–35.2 укладіть логічну схему «Передумови Козацької революції».

«...Особисті проблеми Богдана Хмельницького стали лише приводом, а не причиною. Магнатська сваволя, яка тут була, зачепила багатьох. Тогочасна еліта — князі, пани, шляхта — перестали повноцінно виконувати функцію української еліти... Козацька проблема була надзвичайно гостра. Козаки були поставлені перед дилемою: або повстання, яке може принести перемогу, або виникають такі умови, що козацтво не зможе існувати. Ніхто не звертає увагу на те, що князь Ярема Вишневецький у березні 1648 року вибив у короля Владислава IV універсал на Хортицю і обидва береги Дніпра. Тобто, у самому серці запорозьких земель вже з'явилася його власність... Це була верхівка магнатської сваволі, коли нічого не працювало. Богдан Хмельницький взяв у короля універсал-

підтвердження на Суботів, але це не допомогло йому поновити власність... Атмосфера була страшно наелектризована. Усі розуміли: якщо не змінити ситуацію кардинально, то козакам прийде «швах». Так само, як і дрібній шляхті, яка вже втратила вплив, а невдовзі могла втратити і свої маєтки під свавіллям магнатів. Під козацьким прапором вона могла щось здобути, а якщо нічого не робити — ризикувала втратити свою власність... Магнатська сваволя зачепила абсолютно всіх. І проти цього під козацьким прапором об'єдналися як дрібна шляхта, яка шукала збереження колишнього статус-кво, так і селяни. У більшості селян закінчувалися роки, коли вони не платили податки, так звані заповідні роки. Їм треба було вже платити податки, відробляти панщину. Ну, хто б хотів це робити, коли поруч були козаки й можна було продовжити свій колишній стан?.. Якби уявити, що Хмельницький особисто не постраждав би від сваволі, то все одно українська національно-визвольна війна в середині XVII століття була б, знайшовся б інший привід».

1. Поміркуйте, чому конфлікт Б. Хмельницького та Д. Чаплинського не зміг залагодити король Речі Посполитої. Чому приватна проблема Хмельницького викликала широкий суспільний резонанс та знайшла підтримку серед населення України?

2. Схарактеризуйте підготовку Богдана Хмельницького до військового протистояння. 3. Чому, на вашу думку, союзником козаків стало Кримське ханство?

34–35.3. Бойові дії 1648–1649 років. Зборівський мирний договір

Польське військо під проводом Миколая Потоцького рушило на Запорозжя. Б. Хмельницький, однак, вирішив зустрічати супротивника в чистому полі. 5–6 травня 1648 р. біля річки Жовті Води козаки з татарами розбили передовий польський загін, очолюваний сином коронного гетьмана. Допомога повстанцям від кримського хана виявилася несподіванкою для М. Потоцького. Він став відступати. Але козаки перерізали йому шлях у дуже незручному для коронного війська місці. 16 травня 1648 р. біля Корсуня козацьке військо вдруге розбило супротивників: М. Потоцький потрапив у полон, 20-тисячне коронне військо було розбите. Влада Б. Хмельницького швидко розрослася на все Лівобережжя й охопила частину Правобережжя, де встановлювалися козацькі устрій і право. В управлінні та військових походах гетьману допомагали вірні і не менш талановиті воєначальники: Іван Богун, Максим Кривоніс, Іван Виговський, Антон Жданович, Данило Нечай та інші. Становище поляків ускладнилося, коли старий король помер, а вибори нового переросли у велику суперечку. За таких обставин було оголошено посполите рушення (загальний військовий похід шляхти), який мав розбити козацьке військо. Розпочаті переговори не дали бажаних результатів — польська сторона відмовлялась іти на поступки.

Воєнні дії поновилися, й 11–13 вересня 1648 р. під Пилявцями Б. Хмельницький вкотре продемонстрував свій талант полководця.

Козацьке військо і невеликий корпус татарської кінноти (хан з основними силами татар не встиг на це бойовище) витримало перший наступ поляків. Коли поляки зрозуміли, що далі їм доведеться битися в обороні (проти козаків, до яких вже підходило основне кримсько-татарське військо) на незручному місці — вони обрали втечу.

1. Визначте за картою, де розташовувався хутір Суботів. 2. Простежте маршрут козацького війська в 1648 році. 3. Де відбулися основні події 1649 року? 4. Спробуйте укласти розповідь, послугуючись легендою карти. 5. Опишіть межі Війська Запорозького. 6. Придумайте назву карти.

Захопивши обоз із гарматами, козаки рушили на Галичину. Щоправда, похід супроводжували численні труднощі. Осінні дощі розмили дороги, серед козаків поширилась епідемія чуми, припасів і зброї не вистачало. Громади Львова і Замостя відкупилися від козацького війська. До того ж, посланці нового короля Яна II Казимира пропонували мир, обіцяючи надалі надати козакам усі необхідні привілеї. Лякаючи поляків походом на Варшаву, Б. Хмельницький досяг свого: король обіцяв амністію повсталим, повернення привілеїв козацтву та вільний вихід у Чорне море. **23 грудня 1648 р.** Б. Хмельницький прибув до Києва, де його урочисто зустрічали українська громада і православне духовництво.

Польська шляхта не могла змиритися з успіхами козаків. У 1649 р. воєнні дії поновилися, але вже у травні 1649 р. основна частина шляхетського війська опинилася в облозі у Збаражі. Його рятувати йшов сам король з посполитим рушенням, але Хмельницький з

кримським ханом **5–6 серпня біля Зборова** перехопили і ледь не розгромили це войнство. Після цього почалися переговори.

Щоправда, 2-й фронт війни з боку Великого князівства Литовського для козаків-повстанців того року був нещасливий. Майже 10-тисячне військо великого литовського гетьмана князя Януша Радзивілла вдарило на Київ. **21 липня 1649 р.** біля містечка **Лоїв** цю загрозу зупинили козаки київського полковника Михайла-Станіслава Кричевського. У битві козаки спочатку мали перевагу, але несподівана атака загону, що в обхід вийшов у тил козацькому війську, віддала перемогу литовцям (поранений київський полковник потрапив у полон, де і помер).

За результатами війни **8 серпня 1649 р.** укладено **Зборівський договір**, яким уперше офіційно було визнано козацьку державу. Під владу гетьмана Б. Хмельницького перейшли землі **Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств**. Усі права та привілеї козацького війська підтверджувалися, однак реєстр обмежили числом у 40 тис. козаків. На гетьманських землях польський уряд зобов'язувався призначати лише тих управлінців, що були православними.

Мовою історичного джерела

Зі Зборівського договору 1649 року.

1. Ознайомтеся з фрагментами договору.
2. Визначте основні вимоги козаків до короля Речі Посполитої.
3. Поміркуйте, чому Зборівську угоду вважають документальним підтвердженням утворення козацької держави? 4. Чому, на вашу думку, ця подія активно обговорювалася на сторінках європейської преси?

<https://cutt.ly/4eBCqbul>

1. Назвіть основні військові кампанії 1648–1649 років. 2. Схарактеризуйте проміжний результат Козацької революції на 1649 р. 3. Яке історичне значення мав факт укладення Зборівського миру?

34–35.4. Війна 1650–1651 рр. Білоцерківський мирний договір

Річ Посполита відреагувала на посилення козацьких позицій у регіоні. Проти гетьмана скерували нове коронне військо, очолюване Миколаєм Потоцьким та Мартином Калиновським. Вже взимку 1651 р. біля м. **Красне** на Брацлавщині полякам удалося ціною великих жертв розбити козацький корпус Данила Нечая (сам полковник поліг у битві). Однак далі просунутися вони не змогли. Біля **Вінниці** полковник Іван Богун разом із козаками розбив військо противника, і всі зусилля М. Потоцького виявилися марними.

Щоправда, уже влітку 1651 р. польська армія знову була готова до бою. Під керівництвом короля Яна II Казимира величезне військо рушило на Волинь. Протиставити йому Б. Хмельницький міг козацьке

війнство, до якого доєдналися селянські загони і кримськотатарська кіннота. Вирішальна битва розпочалася біля Берестечка (і місце це вибрала саме польська сторона, до того ж, король на вербував достатньо німецької піхоти, яка ліквідувала козацьку перевагу в цьому роді військ). Місцевість для козаків не була найкращою: з одного боку поле бою оточував ліс, а з іншого — болото. За таких умов татарським кіннотникам було складно маневрувати, відтягуючи сили поляків, і бій перетворився в лобове зіткнення воюючих армій, у якому шальки терезів могли зрушити в будь-який бік.

1. Розгляньте карту, ознайомтеся з її легендою, придумайте назву карти.
2. Скористайтесь цією картою, працюючи з наступним підпараграфом.

Берестецька битва тривала з 18 до 30 червня 1651 р. У певний момент кримськотатарські війська почали відхід. Власне, козаки, яких Хмельницький послав прикрити татар від вогнепального обстрілу, відступили в ліс першими. Б. Хмельницький кинувся до табору союзників рятувати становище, але хан вже не міг повернути до бою своїх знесилених вояків. Сам Хмельницький вирішив, що ко-

зацький укріплений табір може протриматися довго, а він поки збере резерви і спробує йому допомогти ззовні. Залишившись у меншості, козаки до 30 червня стримували сили противників, після чого під керівництвом полковника І. Богуна почали відхід. Битва під Берестечком стала поразкою, але козаки зберегли свої сили. Біля Білої Церкви армії зішлись знову. Причому Хмельницький постійно маневрував і не дав втягти себе в бій на польських умовах.

Битва під Берестечком 1651 р., рельєф в абатстві Сен-Жермен-де-Пре в Парижі

Небезпека посилилася, коли на Київ вирушила нова литовська армія коронного гетьмана Януша Радзивілла, яка в липні 1651 р. без бою захопила Київ. Коли ж козаки вирушили на допомогу городянам, литовське військо відступило. Польська армія також була виснажена хворобами і браком провіанту. **18 вересня 1651 р.** укладено **Білоцерківський мирний договір**. Козаки зберегли свою владу і привілеї, але лише на землях Київського воєводства. Реєстр було скорочено до 20 тис. воїнів, решта поверталися до своїх панів. Шляхтичі повертали собі владу на Чернігівщині та Брацлавщині. Гетьману забороняли мати дипломатичні відносини з іноземними країнами, він підпорядковувався польському королю та польському коронному гетьману. Б. Хмельницький зберігав за собою гетьманську булаву, але після його смерті нового гетьмана мав призначити польський король. Щоправда, сейм не ухвалив цієї угоди, оскільки один із литовських шляхтичів висловив «вето». Б. Хмельницький вважав це достатніми підставами, щоб не коритися польській владі.

Вір, але перевір

У розвідці французького письменника XIX століття Проспера Меріме «Богдан Хмельницький» так описано реакцію козаків на умови Білоцерківського договору: «Шоковані нововведеннями, розгнівані уступками, під якими стояв підпис їхніх ватажків, козаки глухо загомоніли, селяни кричали про зраду, проклинали Хмельницького і польських комісарів. Вони стали жбурляти каміння, розбили вікна, пролунало кілька мушкетних пострілів... До бунтівників зійшов Хмельницький у супроводі почту полковників. Ішов попереду, тримаючи булаву. В натовпі запанувало замішання, йому звільнили дорогу. Хмельницький кинувся в саму гущу, лупцюючи булавою направо й наліво, а Виговський ішов за ним, вигукуючи: «Повага послам, послух

полковникам!» ... Жодна рука не знялася на патріарха України, лише намагались уникнути його ударів. За якусь мить натовп звільнив площу перед фортецею і розійшовся.»

Поміркуйте, які пункти Білоцерківської угоди могли викликати таке невдоволення. Порівняйте умови Зборівського та Білоцерківського договорів. Прослухати аудіокнигу «Богдан Хмельницький» Проспера Меріме можна за покликанням <https://cutt.ly/JeLKT4IR> або QR-кодом.

Поміркуйте, чому постать Богдана Хмельницького була цікава для дослідження європейським авторам. Які факти із життя гетьмана вас найбільше вразили?

1. Назвіть основні військові кампанії 1650–1651 років.
2. Схарактеризуйте проміжний результат Козацької революції на 1651 р.
3. Яке історичне значення мав факт укладення Білоцерківського миру?

34–35.5. Молдовські походи козаків 1650–1653 рр.

Для протидії Речі Посполитій Б. Хмельницький прагнув залучити інші православні країни. Насамперед ішлося про Молдовське князівство, господар (правитель) якого Василь Лупул підтримував польського короля. Ще в 1650 р. козацько-татарське військо вирушило в похід проти господаря і у вересні здобуло столицю — м. Ясси. В. Лупул змушений був прийняти союз із Військом Запорозьким, який мав би скріпити шлюб Тимоша Хмельницького з донькою господаря Розандою. Інша донька В. Лупула була у шлюбі з литовським гетьманом Я. Радзивілом, тому такий династичний союз міг допомогти схилити на свій бік литовську знать.

Тиміш Хмельницький, портрет XVII ст.

Щоправда, молдовський господар не був щирим у своїх намірах. Після важкої битви біля Берестечка він розірвав угоду. Щоби примусити В. Лупула дотриматись обіцяного, влітку 1652 р. Б. Хмельницький разом із сином Тимошем на чолі майже 35-тисячного козацько-татарського війська рушили на Ясси. Польські війська спробували завадити цьому. Польний гетьман М. Калиновський біля гори Батіг поблизу Ладжилина заступив їм шлях, звівши великий укріплений табір (бо чекав підкріплення). Б. Хмельницький, однак, швидко побачив слабину в діях супротивника: табір був більшим, ніж могли обороняти польські війська. Упродовж 22–23 травня 1652 р. козацькі і кримськотатарські сили атакували табір з усіх сторін одночасно, увірвавшись усередину. У бою загинуло близько 10 тис. поляків, зокрема і М. Калиновський (Хмельницький викупував у татар полонених шляхтичів і страчував їх як помсту за жорстоко страчених козацьких полонених під Берестечком 1651 р.). Україн-

сько-молдовський союз було відновлено, Т. Хмельницький обвінчався із Розандою Лупул.

Щоправда, дипломати Речі Посполитої почали розхитувати владу В. Лупула. Навесні 1653 р. його скинули із престолу. Б. Хмельницький відправив свого старшого сина разом із козацькими загонами на допомогу. Повернення до влади В. Лупула обернулося для Т. Хмельницького фатально. Господар Молдови втягнув його у невдалу війну із Волощиною, внаслідок якої вона приєдналася до союзу з Річчю Посполитою. В. Лупул знову втратив владу 1653 р., а Тиміш загинув під час облоги Сучави.

1. Визначте мету молдовських походів козаків.
2. Назвіть основні військові кампанії 1652–1653 років.
3. Поміркуйте, чому під час Козацької революції Хмельницький організував закордонний похід. Відповідь аргументуйте.

Мовою історичного джерела

Літопис Самійла Величка про обрання Б. Хмельницького запорозьким гетьманом.

Яке значення, на вашу думку, мало вручення Б. Хмельницькому військових клейнодів?

<https://cutt.ly/KeZPupsI>

Корисна гра:

«Початки Козацької революції в Україні»

<https://cutt.ly/JeLKUJdT>

Працюємо разом

Вправа «Хронологічна». Конституція Варшавського сейму 22 листопада 1649 року ратифікувала вимоги Б. Хмельницького, надіслані королю в таборі під Зборовим. Огляньте цей документ. Пригадайте значення римських цифр та визначте рік видання стародруку, що зберіг текст угоди.

<https://cutt.ly/QeBCrbrx>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Встановіть основні причини та наслідки війни за незалежність.
3. Складіть перелік особистих якостей Богдана Хмельницького, які допомогли йому стати лідером Козацької революції.
4. Створіть лінію часу / інфографіку / хронологічну таблицю (на вибір) подій Козацької революції 1648–1654 років.
5. Вправа «Сподвижники гетьмана». Укладіть логічну схему життя та діяльності одного з воєначальників козацького війська (на вибір).
6. Вправа «Картосхема». Створіть схему ключових битв війська Б. Хмельницького, що відбулися в 1648–1653 роках. Укладіть коротку характеристику однієї з битв за планом: назва битви; хронологічні рамки події; сторони, що брали участь у битві; місце сутички; хід битви; результат.

§ 36–37. Козацькі війни 1653–1657 рр. Наслідки Козацької революції

Згадайте...

- що таке національна революція;
- які результати мали військові дії козаків у 1648–1653 рр.;
- умови Зборівського та Білоцерківського договорів.

Як ви розумієте... — поняття «автономія», «Козацька революція»?

Чи знаєте ви, що...

- у серпні 1655 року біля Кам'янець-Подільської фортеці таємно укладено угоду між козаками та Швецією, за якою передбачалося проведення наступу до меж Західної України та включення звільнених територій до складу козацької держави;
- переможну для козаків битву під Городком на Львівщині 1655 року провів миргородський полковник Григорій Лісницький; у результаті цієї військової операції козакам вдалося поширити свою владу на всю Західну Україну, а для її утримання на ці території передислоковано корпус полковника Данила Виговського, брата генерального писаря Івана Виговського?

36–37.1. Військові кампанії 1653 року

Польські сили продовжували наступ. У лютому 1653 р. відбувся невдалий польський похід на Брацлавщину (загрозу зупинили козаки під проводом полковника І. Богуна). Б. Хмельницький відповів новим походом, до якого він залучив близько 30 тис. козаків та 12–13 тис. кримських татар. Щоправда, звістка про загибель Тимоша у Сучаві, брак продовольства та грабунки, вчинені союзниками, зумовили виступ козаків проти гетьмана. Похід було зірвано, що одразу ж позначилося на бойовому запалі поляків.

«Жванецький замок», художник
Наполеон Орда, 1876 р.

Нова польська армія на чолі із королем Яном II Казимиром рушила на Поділля й восени отаборилася біля **Жванецького замку** поряд із Хотинем. Разом із найманцями та слугами табір обороняло близько 60 тис. осіб (без припасів і зимового одягу). Козаки і кримські татари мали до 70 тис. війська. Б. Хмельницький швидко оцінив скрутне становище, в якому опинився польський монарх. Козаки розбили всі польські роз'їзди, які підвозили продовольство і фураж. Становище обложених було критичним — унаслідок голоду та хвороб боєздатною залишилася чи не половина війська. Гетьман був упевнений, що за таких обставин супротивники капітулюють, а тому уникав вирішальної битви, дбаючи про життя своїх козаків.

Щоправда, польський король зумів домовитися з ханом. Король обіцяв надсилати у Крим щорічні дари (данину). До того ж, хан отримав королівську згоду на те, аби кримські татари забирали в ясир українських селян. Козакам було обіцяно скасування Білоцерківської угоди 1651 р. і повернення до кращих умов Зборівського миру 1649 р. (але це означало втрату козацького Поділля). Без татарської кінноти продовжувати облогу не було сенсу. Б. Хмельницький, однак, заявив, що договір польського короля із кримським ханом його ні до чого не зобов'язує.

Козацька держава опинилася в непростому становищі. Військові руйнування підточували її ізсередини — за різними підрахунками, внаслідок війн, епідемії, міграцій, грабунків та голоду кількість населення скоротилася чи не на третину. Цілі регіони на Правобережжі були спустошені. Уряд Речі Посполитої не збирався зупинитися на досягнутому, тож Б. Хмельницький почав шукати надійного сильного союзника, що зможе надати дієву допомогу проти поляків.

1. Визначте результати військових кампаній 1653 року. 2. Чи відповідала інтересам козаків угода між владою Речі Посполитої та Кримського ханства? 3. Поміркуйте, чому королю Яну II Казимиру важливо було укласти мир з Кримським ханством. Відповідь аргументуйте.

36–37.2. Війни 1654–1657 рр. Переяславські умови

Активним союзником козаків на початку Революції був лише кримський хан Іслам-Гірей III. Однак, його влаштовувало Військо Запорозьке, підлегле польському королю (наприклад, у форматі Зборівської угоди 1649 р.). Але козаки по кількох роках війни вже не дуже вірили в мир з поляками. Повстала Україна готова була змінити підданство. І тут існувало лише два варіанти — захист проти Речі Посполитої могли надати московський цар і турецький султан. Статус васала Османської імперії (на такому становищі були, наприклад, православні Волощина та Молдова) цілком задовольняв Б. Хмельницького. У 1651 р. навіть відбувалися конкретні переговори, однак гетьмана турбувала зайнятість армії турків на іншому фронті — вона тоді воювала проти Венеційської республіки, тому османські сили концентрувалися в Середземномор'ї. Для протидії польському королю султан міг запропонувати військо кримського хана, а цього видавалося уже замало.

Альтернативою став союзний договір із Московським царством. **На Переяславській раді 8 січня 1654 р.** гетьман і частина старшини присягнули московському царю Олексію Михайловичу. Очільник московського посольства заявив, що цар збереже всі привілеї козацького стану, але присягати на тому відмовився. Мовляв, цар-самодержець жалує своїх підданих, але вони не вправі вимагати чогось у нього. Частина козацької старшини (полковники Петро

Дорошенко, Іван Богун, Михайло Ханенко та інші), деякі полки та окремі міста відмовилися присягати царю на таких умовах без гарантій. Православне духовенство на чолі із митрополитом Сильвестром Косовим також цього не зробило.

Утім, у березні 1654 р. українські посланці в Москві узгодили «Березневі статті». Цар обіцяв військовий союз і дотримання прав та вольностей Війська Запорозького. Кількість реєстрового козацтва встановлювалася у 60 тис. вояків. Козаки зберігали право обирати гетьмана. Б. Хмельницький не міг мати дипломатичних відносин з Річчю Посполитою та Османською імперією без відома царя.

1. Розгляньте карту. Придумайте для неї назву. 2. Складіть розповідь про бойові дії в українських землях, послуговуючись легендою карти.

Кримський хан, який був категорично проти зближення України з Московією, оголосив про мир із Річчю Посполитою. Восени 1654 р. польсько-кримськотатарське військо рушило углиб козацьких земель, тоді як частина козаків із московськими воєводами вирушили в білоруські землі. Гетьман із 40-тисячною козацько-московською армією зустрів нападників біля Охматова на Уманщині. 19–21 січня 1655 р. відбулася вирішальна битва. Через страшенні морози козаки назвали її Дрижипільською. Вона не виявила переможця, і обидві сторони, зазнавши великих втрат, відмовилися від продовження бойових дій. А далі у війні з'явився новий гравець — шведи. Навесні

1655 р. коронні війська було розбито козацько-російським військом біля Городка (на Львівщині). Після перемоги козацького війська 1655 р. хан уклав нову угоду з Україною.

У 1656 р. московський цар уклав договір із Річчю Посполитою, відомий як Віленське перемир'я. Це означало відмову царя від своїх зобов'язань перед Україною (спільна війна проти Речі Посполитої), тому Хмельницький почав шукати нових союзників для війни. Ними стали Швеція та Трансильванія. Московити боялися посилення шведів, які захопили чималу частину польських земель (влаштували Речі Посполитій «шведський потоп»). А ось Б. Хмельницький шведам зрадив і готовий був узяти участь у розділі Речі Посполитої. У червні 1657 р. козацький корпус під проводом наказного гетьмана Антона Ждановича допоміг угорцям-трансильванцям і шведам захопити Варшаву. Проте вступ у війну на польському боці Австрійської імперії і підмога від кримців зупинили цей успіх. До того ж 27 липня 1657 р. помер Б. Хмельницький. Булаву він передав своєму останньому живому сину Юрію.

Реалії російсько-української війни, що розпочалась у 2014 році, зумовлюють болісну реакцію на союзницькі відносини Богдана Хмельницького та московитів. Пропонуємо вам проаналізувати тези українського історика, дослідника Козаччини Віктора Горобця «370-річчя Переяславської ради — історія у полоні політичних міфів та інтерпретацій».

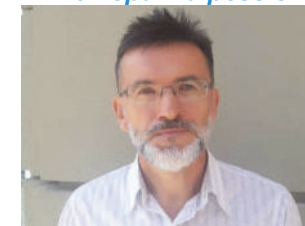
<https://cutt.ly/DeLLWzKX>

Ознайомтеся з текстом та запишіть власні судження про причини та результати союзу гетьмана з Москвою.

«...До речі, ми не повинні дивитися на події середини XVII століття з позиції людини початку XXI століття. Для нас «протекція» звучить якось не надто милозвучно. Утім, якщо говорити про реалії ранньомодерної Європи, яка переходила, але ще не перейшла, від Середньовіччя до Нового часу, — то існувало декілька вертикалей, коли є султан і його васали, є імператор і залежні від нього королі, герцоги, графи і так далі. На той час це нормальна ситуація. І перебувати під протекцією якогось монарха не було якоюсь ознакою слабкості, а радше ознакою сили, належності до певної системи політично-військової. І можна буде швидше домовитися з тим же польським королем, якщо будеш під протекцією якогось потужного правителя. Тому Богдан Хмельницький упродовж свого перебування при владі вів переговори про протекцію не лише з московським царем чи з турецьким султаном. Велися переговори зі шведською монархією, з представниками імператора Священної Римської імперії. Тобто різні були варіації. Не все зводилося лише до московського вектора...

Справді, коли ми говоримо про зустріч Хмельницького з московською владною структурою, то це була зустріч двох різних світів. Козацька старшина переважно більшістю походила зі шляхти Речі Посполитої. Вони були виховані в політичній культурі, яка передбачала: коли король набуває владу, то присягає підданам, що буде дотримуватися їхніх прав.

Історична розвідка

У Московському царстві була зовсім інша система. Це була деспотія. Там не було прийнято, щоб монарх брав на себе зобов'язання дотримуватися прав своїх підданих. Але якщо говорити про ті обриси, які постають із документів, які Хмельницький подав як проект угоди з московським царем, то вони не передбачали входження України у державне «тіло» Московської держави. Мова йшла про визнання протекції царя, але при тому всі ті порядки і моделі соціально-політичного розвитку, які існували в козацькій Україні, генетично пов'язані з демократією Речі Посполитої, мали зберегтися».

1. Визначте причини укладення військового союзу між Богданом Хмельницьким та Московським царством у 1654 році. 2. Схарактеризуйте перебіг військових дій у 1654–1657 роках. 3. Назвіть держави-союзниці козаків у 1656–1657 роках.

36–37.3. Наслідки Хмельниччини

Козацькі території уперше означили Зборівським договором у 1649 р. Належали до них три воєводства — Київське, Брацлавське, Чернігівське. Ці землі межували з трьома великими країнами — з Річчю Посполитою, до якої Військо Запорозьке формально належало на початку революції, з Московським царством та з країнами-васалами Османської імперії. До того ж козацькі землі не мали важкопрístupних природних меж, які б робили просування ворогів повільнішим, не мали доступу до моря, та й головна річкова артерія (річка Дніпро) не була повністю в українських руках. Б. Хмельницький добре відчував цю «тісноту», намагався розширити кордони, зокрема, через прилучення Поділля, Волині, Галичини й Холмщини (ще після перших перемог він встановлював межі свого впливу «по Львів, по Холм і Галич») та білоруського Подніпров'я по Могилів. У період кримсько-козацького союзу з'явилися можливості для мирного господарювання на Півдні України, у запорозьких степах. Пробирав гетьман повертати під свій контроль і втікачів з Гетьманщини, які почали активно розбудовувати Слобожанщину. Всі ці землі мали велику кількість населення, заможні міста й торгові шляхи до Балтійського і Чорного морів, вкрай важливі для розвитку козацької держави. Реалізувати цей задум Б. Хмельницький не зумів, але ідеї про єдність України-Руси було заявлено знову на політичній арені.

Унаслідок революції утвердилися особиста свобода селян, відбулося перетворення козацтва в привілейований стан суспільства, зміцніло становище православної церкви. Б. Хмельницький прагнув зробити козацтво більш згуртованим. До реєстру приймали показану родову шляхту, якщо вона погоджувалася на новий устрій. Однак на практиці соціальний устрій зазнав рішучих змін. Масове революційне показання українців 1648 р. призводило до того, що кільком відсоткам шляхти опонували десятки відсотків показаних городян і селян. Монархічні симпатії населення (зви-

чайні для того часу) призначалися вже не лише далекому королю чи царю, а й ближчому гетьманові. Відновилися впливи православного духовенства, що мало відтепер надійного союзника.

Подальший політичний розвиток мав як внутрішньодержавні, так і зовнішньополітичні орієнтири. Особливе значення відіграв козацько-татарський союз, який наступні козацькі інтелектуали сприйматимуть як політичний заповіт Б. Хмельницького. Урядники Речі Посполитої охоче оголошували цей союз державною зрадою, але вже в 1650-х рр. вони ж «перехопили» цього союзника козаків. Активність і незалежність козацької дипломатії — важливий здобуток революційних подій, що сколихнули тогочасну Східну Європу.

Вір, але перевір

Український історик Віктор Брехуненко висловлює думку, що після Переяславських статей Б. Хмельницький «намагався урівноважити цей союз: протекцію шведського короля, турецького султана і польського короля. Він хотів створити систему поліпделгості України. Коли кожен із сусідів, які між собою гризуться, стає протектором України. Тоді кожен з них не дає іншому з'їсти Україну». Ознайомитися з листами гетьмана Б. Хмельницького до шведського короля можна за покликанням <https://cutt.ly/neLLPJi1> або за QR-кодом.

1. Проаналізуйте один із листів та поміркуйте, які частини тексту свідчать про союзницькі відносини козаків зі Швецією. 2. Які результати для Козацької революції мала співпраця козаків зі Шведським королівством?

1. На які території козакам вдалося поширити владу під час революції? 2. Схарактеризуйте соціальні зміни, зумовлені військовими подіями 1648–1657 років. 3. Визначте основні здобутки та досягнення Козацької революції.

Корисна гра:

«Козацькі війни 1653–1657 рр.»

<https://cutt.ly/meLLFimf>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі. 2. Назвіть міжнародних союзників Б. Хмельницького під час Козацької революції. 3. Складіть перелік основних труднощів, із якими зіткнулися лідери козаків під час революції. 4. Створіть лінію часу / інфографіку / хронологічну таблицю (на вибір) подій Козацької революції 1654–1657 років. 5. Вправа «Ментальна мапа». Укладіть логічну схему основних результатів Козацької революції. 6. Вправа «Картосхема». Створіть схему ключових битв війська Б. Хмельницького, що відбулися в 1654–1657 роках. Укладіть коротку характеристику однієї з битв за планом: а) назва битви; б) хронологічні рамки події; в) сторони, що брали участь у битві; г) місце сутички; ґ) хід битви; д) результат.

§ 38–39. Гетьманщина — козацька держава

Згадайте...

- основні події Козацької революції;
- лідерів Козацької революції 1648–1657 років.

Як ви розумієте...

- поняття «Гетьманщина», «гетьман», «старшина», «Вольності Війська Запорозького», «полковий устрій»?

Чи знаєте ви, що...

- козацька держава Гетьманщина була знищена в 1764 році Катериною II, а знищити українську окремішність у судочинстві, землеволодінні вдалося через 50 років;
- центр Київського полку розташовувався в місті Козелець, деякий час центром Стародубського полку був Новгород-Сіверський; Миргородського — Сорочинці, Лубенського — Ромни, Переяславського — Вороньки; частина території Стародубського полку зараз перебуває у складі Росії?

38–39.1. Яким був політико-адміністративний устрій Гетьманщини?

Укладання мирних договорів із Річчю Посполитою дало змогу козакам розбудовувати свою державність. Офіційно козацьку державу називали **Військо Запорозьке**, однак дослідники також використовують назву **Гетьманщина**, оскільки звільнені території підпорядковувалися гетьманській владі (зі столицею в Чигирині, потім ще Гадячі, Батурині, Глухові). За формою правління це була **республіка**. За традицією, найвищим державним органом визнавалася **Генеральна військова рада**, участь у роботі якої могли брати всі козаки, а також представники інших суспільних станів (духовенство, городяни, шляхтичі). Щоправда, бурхливі збори величезної кількості людей було складно проводити, тому генеральні військові ради скликалися рідко. На таких зібраннях обирали **гетьмана**. Гетьман мав у руках усю вищу військову, адміністративну та судову влади. Він організовував господарське життя, проводив дипломатичні переговори, у час війни командував військом. Гетьману належало право видавати **універсали** — накази і розпорядження, що були обов'язкові для виконання.

Важливе місце в управлінні посідала **старшинська рада**, до якої входили гетьман, генеральна старшина, полковники, окремі представники міст і духовенства. Тут обговорювали військово-дипломатичні, адміністративні, господарські проблеми. До складу **генеральної старшини** належали генеральний писар, генеральний суддя, генеральний обозний (відповідав за матеріальне забезпечення війська), генеральний підскарбій (наглядав за скарбницею), генеральний осавул, генеральний хорунжий, генеральний бунчужний.

Картина «Богдан Хмельницький з полками» (адміністративні та військові області, зображені у вигляді булав-перначів), оригінал втрачено, XVIII ст.

На території Гетьманщини існував **полково-сотенний адміністративний устрій**. Кількість полків, очолюваних полковниками, могла змінюватися (наприклад, від 16 у 1649 р. до 18 у 1654 р.). Полковники в межах своїх полків мали владу, подібну до гетьманської, управляли разом із полковою старшинською радою. Зазвичай, полковника обирали голосуванням, але також на посаду могли призначити за наказом гетьмана (коли щодо кандидатури не було заперечень). Так само урядували і призначалися сотники. Полки і сотні одночасно були військовими одиницями, тому під час війни полковники та сотники перебували на чолі підрозділів козацького війська, набраних із відповідних територій.

Запорозька Січ була окремою адміністративною територією, де управляли Січова рада разом із кошовим отаманом.

1. Доведіть, що козацька держава Гетьманщина за формою правління була республікою.
2. Охарактеризуйте основні функції козацьких урядів (гетьмана, генеральної старшини).
3. Порівняйте адміністративний устрій Гетьманщини та Речі Посполитої.

38–39.2. Соціально-економічний розвиток Гетьманщини

Козацька революція мала відчутний вплив на суспільне життя. Магнати, католицька шляхта і духовенство повинні були залишити землі Гетьманщини. У Війську Запорозькому ліквідовувалися фільварки та особиста залежність селян (з'явилася думка, що українець не може бути кріпаком). Звільнені території переходили в підпорядкування держави Військо Запорозьке, в управління полків, сотень, у підпорядкування гетьманові. А земля ставала власністю селян, городян, козаків, української шляхти і православної церкви. Гетьманські універсали захищали право приватної власності, заборонялися грабунки й свавілля в містах. Під особливим захистом перебувала православна церква, підтримка якої вважалася «інвестицією» в духовний розвиток і опору суспільства. Стара станова система судочинства (гродські, земські і підкоморські суди) скасовувалася. Замість цього створювалися Генеральний військовий суд, полкові та сотенні суди, де розглядалися справи як шляхти, так і козаків,

городян і селян. Водночас справи духовенства надалі розглядали у церковних судах, у містах із магдебурзьким правом продовжували діяти суди магістратів.

Населення Гетьманщини займалося хліборобством, тваринництвом та ремеслами. Вирощували насамперед жито, пшеницю, городні культури, овес, ячмінь. Розводили овець, свиней, волів, коней. Ремісники ж задовольняли попит місцевого населення (виготовлення побутових речей, тканин, сільськогосподарського реманенту тощо), окремі майстерні працювали із військовими замовленнями, виготовляючи для козацького війська шаблі, гарматні ядра, порох. Важливою була торгівля. На ярмарки прибували волоські, турецькі, угорські купці. Кримські татари продавали коней, овець, сухофрукти, купуючи натомість хутра і лляні вироби. Козацький уряд та Б. Хмельницький добре розуміли значення міжнародної торгівлі для фінансів Війська Запорозького. Саме тому намагалися унормувати торгівлю в Чорному морі, а просування козацького впливу на північ (наприклад, володіння портом у Старому Бихові, що в сучасній Білорусі) наближало торговців до Балтійського регіону (особливо важливими для українців були порти Риги і Кенігсбергу). У XVIII ст. відновилося траса перегону волів до Сілезії, у Вроцлав.

В обігу були різні монети. Усіма фінансами розпоряджався гетьман, якому допомагав у цьому генеральний підскарбій. Старі податки ліквідовувалися, натомість козацький уряд запроваджував нові збори (спочатку — з очевидної усім потреби, на ведення війни). Податки, зібрані з населення, торгові мита, доходи від промислів та від користування землею давали змогу накопичити солідні суми, хоча компенсувати всі військові видатки ними було складно.

1. Визначте ключові зміни в соціальній структурі Гетьманщини. 2. Схарактеризуйте економічне життя населення козацької держави. 3. Поміркуйте, чи можна вважати козаків привілейованим станом Гетьманщини.

38–39.3. Гетьманщина на дипломатичній мапі за Б. Хмельницького

Від самого початку Б. Хмельницький присвятив велику увагу зовнішньополітичній роботі. Сила козацького війська була великою, однак держави довкола (Річ Посполита, Московське царство й Османська імперія) значно переважали Гетьманщину як за кількістю армії, так і за можливостями її відновлення. Щоби протидіяти цьому, гетьман намагався балансувати між інтересами цих держав, граючи на тих суперечностях, що існували між ними. Річ Посполита залишалася непримиреним суперником для Б. Хмельницького, тож для боротьби з нею він використовував підтримку Кримського ханства, васала Османської імперії (власне, це була обопільно вигідна

співпраця, яку сучасники окреслювали як «побратимство»). Зважаючи на важливість релігійного чинника та давні контакти з козацтвом Дону, домовленості з православною Московією в реаліях 1654 р. також не видавалися настільки руйнівними (їх фатальність стане зрозумілою пізніше).

ДИПЛОМАТИЧНІ ВІДНОСИНИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Католицькі країни здебільшого підтримували Річ Посполиту. Папський престол засудив козацький виступ і спроби примирення з боку польського уряду. Габсбурги дозволяли полякам набирати найманців зі своїх володінь (натомість Б. Хмельницький вербував сербів, румунів, греків). Із Гетьманщиною в 1650 р. намагалися встановити контакти представники Венеційської республіки. Їх цікавив спільний виступ проти турецьких сил, на що Б. Хмельницький в умовах незавершеної війни з Річчю Посполитою погодитися не міг.

Позитивний відгук Козацька революція мала в середовищі протестантських країн. Зокрема, співчутливий інтерес мали англійці, які пильно стежили за подіями через своїх агентів-інформаторів (чи листувалися особисто О. Кромвель і Б. Хмельницький — не доведено). Велися переговори із Бранденбурзько-Пруською державою (яка скористалася Козацькою революцією, аби й собі здобути незалежність від Речі Посполитої), а також зі Швецією та її союзницею — Трансильванією. У 1655 р., коли більшість польського війська перебувала

в українських землях, шведська армія завдала Речі Посполитій болючого удару в приморських регіонах на Балтиці. Б. Хмельницький підтримував зв'язки зі шведською стороною до своєї смерті в 1657 р.

«Покров Богородиці»
із зображенням
Б. Хмельницького, XVII ст.

«Смерть Богдана Хмельницького»,
художник Тарас Шевченко, 1836–1837 рр.

Таку гетьманську тактику сьогодні розуміють як **полівасалітет** — підтримку союзницьких контактів із різними країнами включно із визнанням формального підпорядкування. Серед її позитивів — можливість швидко використовувати наявні політичні суперечності на свою користь. Однак такі «ігри» потребували великого досвіду та обережності, чого не мали наступники Б. Хмельницького. «Підданство» одразу кільком державам давало іноземцям змогу впливати на Гетьманщину, чим вони доволі успішно скористалися.

Мовою історичного джерела

Інструкція Богдана Хмельницького послам до Юрія Ракоція від 29 липня 1656 року: «...Виклад і зміст посольства вельможних послів Івана Ковалівського, генерального осавула військ, та Івана Груші від нас, Богдана Хмельницького, гетьмана з військом Запорозьким його царської милості, до найяснішого князя Трансильванії.

1. ...Що ж стосується бажання найяснішого князя встановити згоду, то ми не заперечуємо, тільки щоб вона була не без користі для царської величності і без шкоди для шведської сторони. Що ж до царської величності, то з нею поляки мають розпочати переговори і скласти умову у Вільні дня 10 серпня. Ми також слідкуємо з увагою, які будуть результати цієї комбінації, але щоб вона була без шкоди шведському королеві. Сам найясніший король [Швеції] може засвідчити, що і тепер не зазнає [і це мав та не зазнавав] від нас ніяких образ і що ми не бажаємо йому нічого злого, бо проти нас також не було ніяких ворожих заходів».

1. Проаналізуйте зміст документа та визначте основну мету козацького посольства до Трансильванії. 2. Яка міжнародна ситуація склалася в Європі в 1656 році? 3. Чи міг Б. Хмельницький використати міжнародну ситуацію на користь Козацької революції?

Мовою історичного джерела

3 Універсалу Б. Хмельницького про підтвердження прав шляхти Пінського повіту (1657 р.): «...якби хтось з ненависті до них ... хотів вчинити їм шкоду, вторгнувшись в їх краї з військом і плондруючи вогнем і мечем їх маєтності, обіцяємо підтримувати, допомагати і навіть усім військом захищати від ворогів, що наступають на них, хоч би наших близьких, які не слухали б нашої поради і не припинили б цього. А щодо обрядів римської віри, з якою вони приєднуються до нас, то ми всі — Військо Запорозьке і наші нащадки — не перешкоджатимемо їм і не примушуватимемо жодного з них силою до православної грецької віри. Ми також не повинні знищувати і скасовувати давніх і нових фондів на костіоли (католицькі храми), якщо вони утворилися не зі здирства церковних маєтностей і покривдження православних».

Чи задовольняли ці вимоги гетьмана інтереси козаків?

1. Встановіть коло держав, що належали до сфери дипломатичних інтересів Богдана Хмельницького. 2. Схарактеризуйте основні напрямки міжнародних відносин Гетьманщини. 3. Укладіть перелік міжнародних угод Богдана Хмельницького. Визначте спільні та відмінні риси.

Працюємо разом

Вправа «Порівнюємо». У парах чи групах створіть інформаційний плакат «Гетьманщина — козацька держава».

Корисна гра:

«Гетьманщина — козацька держава»

<https://cutt.ly/qeLLJpdo>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі. 2. Назвіть держави, з якими Б. Хмельницький підтримував дипломатичні відносини. Із якими з них козаки укладали союзні угоди? 3. Складіть розгорнутий план відповіді на тему: «Економічний розвиток Гетьманщини». 4. Створіть ментальну мапу «Політичний устрій Гетьманщини». 5. **Вправа «Документи».** Із додаткових джерел дізнайтесь інформацію про основні види документів, які підписував Б. Хмельницький. 6. **Вправа «Займи позицію».** Чи погоджуєтесь ви з оцінкою діяльності Б. Хмельницького від українського історика Віктора Брехуненка: «Людині з нічого вдалося відновити українську державність у формі гетьманщини, добитися міжнародного визнання цієї держави і себе як правителя та залишити по собі незалежну державу в рамках тогочасних уявлень про незалежність. При тому, що всі сусіди: Османська імперія, Річ Посполита і Московія, не були зацікавлені в тому, щоб на карті світу була ця держава»? Обґрунтуйте свою відповідь.

§ 40–42. Доба Руїни в українських землях

Згадайте...

- основні результати Козацької революції;
- особливості розвитку Гетьманщини.

Як ви розумієте... — поняття «Руїна», «Правобережна Гетьманщина», «Лівобережна Гетьманщина»?

Чи знаєте ви, що...

- частина дослідників стверджує, що Богдан Хмельницький мав намір створити в Україні власну монархічну династію; одруження сина Тимоша з Розандою Лупул мало забезпечити спорідненість з монаршим домом молдовських господарів та статус «рівного серед рівних» серед європейських правителів;
- гетьман Петро Дорошенко походив із давньої козацької родини, його дід Михайло теж був гетьманом козаків у 20-х роках XVII ст.; Петро Дорошенко знав латинську та польську мови, багато читав; був полковником у війську Б. Хмельницького, активним учасником військових кампаній козаків у війні з Москвою 1658–1659 років; вів переговори з урядами Речі Посполитої, Швеції?

40–42.1. Гетьманщина за Івана Виговського. Гадяцька угода

Невдовзі після смерті Б. Хмельницького його сина Юрія усунули від влади, оскільки чимало старшини протиставили встановленню спадковості. Найвпливовішим виявився генеральний писар **Іван Виговський (1608 – 1664)**. На старшинській раді в Чигирині у вересні 1657 р. його обрали «тимчасовим» гетьманом — до повноліття Юрія Хмельницького. У жовтні 1657 р. у Корсуні козацька рада обрала І. Виговського «повним» гетьманом. Він продовжував дипломатичну політику свого попередника. Вдавшись до деяких поступок Московії (згода на проведення загального перепису для встановлення податків та перебування царських воєвод із залогами в кількох великих містах), І. Виговський продовжував шукати опори також у Швеції, Трансильванії, Кримському ханстві. Царський уряд активно провокував внутрішні незгоди в козацькому середовищі та підтримував антигетьманське повстання на чолі із кошовим отаманом запорожців Яковом Барабашем і полтавським полковником Мартином Пушкарем. Обидва вони пробували знайти підтримку в Московії. Іншою їх опорою став свіжопокозачений простолуд, а через погане озброєння повстанців глузливо назвали «дейнеками» (з татарської — палки-киї). Гетьман використав проти заколотників чужинців — найманців і кримських татар. Улітку 1658 р. Виговський відтіснив опонентів до Полтави. Пушкар думав дочекатися московської допомоги, але дейнеки без припасів сказали, що терпіти голод не будуть, й змусили ватажка до генеральної битви. І програли. Але дехто втік до

московитів і продовжував сподіватися на реванш із їхньою поміччю. Ці події розпочали період внутрішніх козацьких війн, який історики назвали **Руїною**.

І. Виговський та його оточення (зокрема, Юрій Немирич), знаючи про підступи московитів, намагалися надалі підтримувати контакти з Річчю Посполитою, яка була в союзі із Кримським ханством. **16 вересня 1658 р.** біля міста **Гадяч** ухвалено нову українсько-польську угоду. Українські землі в кордонах Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств під назвою **Руське князівство** входили до складу Речі Посполитої **нарівні** з Коронаю Польською і Великим князівством Литовським. Гетьмана обирали довічно, його затверджував король з-поміж чотирьох кандидатів від козацької старшини. Козацький реєстр скорочували до 30 тис. воїнів (тобто наполовину), але щороку по 100 козаків від кожного полку могли отримувати шляхетство. Церковну унію скасовували, а православні ієрархи отримували місця в сенаті Речі Посполитої. Передбачалося також заснувати українські гімназії, школи, друкарні і навіть університет. Утім, польський сейм став торгуватися і, зрештою, затвердив Гадяцьку угоду в урізаному варіанті. Сам Виговський був розчарований, а його опоненти скористалися шансом і перейшли в наступ.

Розгляньте карту, знайдіть у легенді події, про які йшлося в тексті параграфа. Покажіть їх на карті. Запропонуйте свою назву карти.

Печатка Великого
гетьманського
князівства Русі Івана
Виговського

Одразу ж проти законного гетьмана вирушило московське військо, його підтримала частина лівобережних полковників. На початку квітня 1659 р. князь О. Трубецький вивів 100-тисячну московську армію під **Конотоп**. Місто обороняло 4 тис. козаків на чолі з Г. Гуляницьким. І. Виговський зібрав вірні козацькі сили, трохи поляків та чимало кримських татар. Вирішальна **битва відбулася 8–9 липня 1659 р.** Козакам вдалося розділити сили московитів і частину їх оточити: у великій битві загинуло щонайменше 30 тис. кращих московських кіннотників. Немало також полягло під стінами Конотопа. Московський цар навіть покинув Москву, боячись, що козаки знову опиняться під стінами міста. Однак І. Виговський, вигравши битву, не зміг виграти війну. Гетьмана покинули ханські війська, оскільки в той самий час вінницький полковник Іван Сірко разом із запорожцями вдерся до Криму. Невдоволена козацька старшина згуртувалася довкола Ю. Хмельницького. **21 вересня 1659 р.** його обрали гетьманом. І. Виговський утік на підконтрольні Польщі терени, але взаємини з поляками в нього були складні: усі знали, що йому не надали обіцяної допомоги.

Працюємо разом

Вправа «Мовою історичного джерела. Гадяцька угода». У парах або групах визначте основні умови Гадяцької угоди. Поміркуйте, чому жодна зі сторін так і не втілила її в життя. <https://cutt.ly/teLLLtRV>

1. Схарактеризуйте гетьманування Івана Виговського. 2. Проаналізуйте основні результати укладення Гадяцької угоди. Чому цей документ неоднозначно сприйняли козаки? 3. Визначте історичне значення Конотопської битви. 4. Розгляньте візуальні матеріали і схему, що стосуються гетьманів, про яких ідеться в параграфі. Як, на вашу думку, запропоновані марки, монети, пам'ятники сприяють збереженню історичної пам'яті?

<https://cutt.ly/MeZPuFgD>

40–42.2. Гетьманування Юрія Хмельницького. Поділ Гетьманщини

Гетьман Ю. Хмельницький вирішив відновити союз із Московським царством. Але на нових доопрацьованих умовах, які б унеможливили звертання до Москви через його голову (як робили Барабаш і Пушкар за Виговського). Однак царські дипломати скористалися тим, що оригінал Переяславської угоди 1654 р. залишився у вигнаного Виговського, і змусили українську сторону прийняти

жорсткіші умови, показавши Ю. Хмельницькому підробку договору з його батьком. Ці (другі) **Переяславські статті 1659 р.** встановлювали, що гетьмана затверджували в Москві. Гетьман не міг усувати генеральну старшину та полковників самостійно, а лише за згодою царя (старшина та полковники присягали саме йому). Козаки мали залишити білоруські землі, царські воєводи із залогами, крім Києва, могли базуватися також в інших містах: Чернігові, Умані, Ніжині. Невдоволення цими умовами призвело до того, що в новій військовій кампанії проти поляків Ю. Хмельницький діяв неохоче. І коли московити з лівобережцями Т. Цицюри потрапили в оточення польсько-татарських сил у битві 1660 р. біля **Чуднова**, козацький гетьман не став їх рятувати, а спробував домовитися зі стороною, що перемагає.

Ю. Хмельницький уклав із поляками новий договір (Слободиченський) на основі Гадяцького трактату. Але далі треба було очистити козацьку Україну від московських гарнізонів та доморослих прихильників царя на Лівобережжі (які розуміли, що конфронтація з Москвою перетворює їх на вічну фронтову зону). Серед останніх опинився і родич гетьмана Яким Сомко з Переяслава, який виявився досить талановитим полководцем. Ю. Хмельницький залучив тепер союзних кримців і спробував повернути собі владу на Лівобережжі. Однак, попри часткові успіхи, його сил виявилось недостатньо (татари-кіннотники — слабка поміч при штурмах фортець, а польська армія була зайнята на інших фронтах). Утім, спробу московитів перенести бойові дії на Правобережжя чигиринський гетьман з кримською допомогою відбив. Але, зневірившись у можливості об'єднати під своєю булавою всі українські землі, він зрікся гетьманства в 1662 р. й постригся у ченці.

І тут обидва претенденти на лояльність України — король і цар — припускаються однакової помилки. Вони підтримують не найавторитетніших (Івана Виговського і Якіма Сомка), а зручних. Тож у 1663 р. на Правобережжі на козацькій раді в Чигирині обрали **Павла Тетерю** (1663–1665), а на Лівобережжі, на «Чорній раді» в Ніжині — **Івана Брюховецького** (1663–1668). І. Брюховецький, як вважають, інтригував проти Я. Сомка, який відстоював збереження статусу козацької держави на умовах Березневих статей, виступав за недопущення втручання московських воєвод у внутрішні справи козацької держави. Тому Я. Сомка московська влада не підтримала. Обидва гетьмани покладалися більше на «чужих», ніж на «своїх». Тому 1664 р. Україна стала ареною бою військових машин Речі Посполитої і Московського царства. Король особисто очолив похід на Лівобережжя і далі на Москву. Але, як і Ю. Хмельницькому, йому не вдалося дати раду фортецям з міцними гарнізонами. Натомість І. Виговський планував, як тільки поляки зав'язнуть на Московщині, підняти повстання на Правобережжі, розраховуючи на допомогу татар і турків. Поляки дізналися про ці наміри і встигли захопити та

стратити його без суду і слідства. Але повстання все одно почалося. Польській армії прийшлося полишити наступ на Москву і відступати за Дніпро. На українське Лівобережжя вона вже не поверталася.

1. Ознайомтеся з легендою карти та складіть невелику розповідь про події 1659–1668 рр. на теренах України. 2. Запропонуйте свою назву карти.

П. Тетеря залишився вірним королю і мусив тікати під захист поляків. У Чигирині спочатку обрали гетьманом Степана Опару, який, утім, не зміг домовитися з єдиним можливим на той час союзником — кримцями. Татари зробили ставку на онука гетьмана Михайла Дорошенка, який 1628 р. голову склав як союзник кримського хана. Отже, в 1665 р. новим гетьманом став **Петро Дорошенко** (1665–1676).

Тимчасом І. Брюховецький гадав, що за допомогою московської армії в нього є шанс відбити і Правобережжя, він захопив Канів і пробував розвивати наступ. Не дивно, що у внутрішній політиці він всіляко задобрював царя. У 1663 р. підписав із представниками царського уряду Батуринські статті, в яких була прописана умова про безоплатне забезпечення продовольством розташованих в українських землях московських гарнізонів, вимога про перепис населення (для організації збору податків) та певні торгові обмеження. Розвиваючи успіх, московський уряд примусив гетьмана І. Брюховецького ухвалити і **Московські статті 1665 р.** За ними, українські землі й міста оголошувалися володіннями московського царя. Усе інше українське населення, окрім козаків, мало платити податки до

царської скарбниці (за це відповідали московські воєводи, які отримували й інші права). Вибори гетьмана відбувалися у присутності московських посланців, а клейноди гетьману мав вручити цар. Скасовувалося церковне самоуправління, Київська митрополія мала перейти у підпорядкування Московського патріархату (це сталося згодом, у 1687 році).

Але Річ Посполита та Московське царство, через виснаження сил, схилилися до порозуміння між собою. Вони готові були поділити Україну по Дніпру (**Андрусівське перемир'я 1667 р.** передбачало, що Правобережжя, без Києва, залишиться за Польщею, а Лівобережжя і Київ — за Москвою; Запорозька Січ як антитатарський форпост визнаватиме владу обох держав). Отже, обидва гетьмани — правобережний Дорошенко і лівобережний Брюховецький — були поставлені перед фактом, що ані поляки, ані росіяни не дадуть їм об'єднати Козацьку Україну. І обидва таки подумали про Стамбул.

1. Порівняйте зміст домовленостей Хмельницького-батька та Хмельницького-сина із Москвою. Визначте спільні й відмінні пункти. 2. З'ясуйте, які фактори спричинили поділ Гетьманщини на Лівобережну та Правобережну. Чому кожен із гетьманів намагався поширити свою владу на два береги Дніпра? 3. Поміркуйте, чому цей період української історії називають Руїною.

40–42.3. Гетьманщина за П. Дорошенка. Османська протекція

Гетьманування П. Дорошенка починалося в доволі складних умовах. Єдиним союзником його були татари. І він спробував повторити з ними успіхи Хмельниччини. Спочатку витіснив поляків з Поділля (волинсько-житомирське Полісся аж по Білу Церкву шляхта тримала міцніше). А далі загнав у пастку цілу польську армію під Підгайцями на Львівщині. На жаль, його успіх зірвали «свої» — запорожці з І. Сірком на чолі зробили погоджену з польським командуванням диверсію на Крим. Це налаштувало кримське військо під Підгайцями проти козаків. І вони змусили Дорошенка укласти **Підгаєцький договір 1667 р.**, який повертав Гетьманщину до складу Речі Посполитої. Гетьман звернувся до Московського царства по допомогу, але цар не бажав порушувати перемир'я. До того ж, у Московії лютувало повстання під проводом Степана Разіна, до якого долучилися донські козаки і навіть частина українців Слобожанщини (зокрема Острогозький полк).

У лютому 1668 р. І. Брюховецький, розчарований московською політикою, почав повстання проти Московського царства (воно поширилося і на Слобожанщину, але розгромити вдалося лише малі гарнізони московитів). Гетьман П. Дорошенко скористався цим становищем: він отримав підтримку хана й частини лівобережних полков-

ників, у червні 1668 р. перейшов Дніпро. Лівобережні козаки вбили І. Брюховецького та приєдналися до П. Дорошенка. У 1668 р. він став гетьманом усього Війська Запорозького. Залишивши на Лівобережжі наказним гетьманом Дем'яна Ігнатовича (Ігнатенка), більше відомого під прізвиськом Многогрішний, П. Дорошенко повернувся на Правобережну Україну, щоби відбити польський наступ.

1. Знайдіть на карті міста Чигирин, Глухів, Бучач, Львів, Конотоп.
2. З якими подіями періоду Руїни пов'язані ці топоніми? 3. Придумайте назву карти.

Утім, виявилось, що більшою проблемою є січовики, колишні прихильники Брюховецького. Вони оголосили гетьманом свого писаря Петра Суховія (Суховієнка) (1668–1669), який визнав зверхність Кримського ханства (ханові не подобалося, що Чигирин став спілкуватися з турками без його участі, та й нейтралізувати антикримський запорозько-калмицький союз було спокусливо). Однак у низці сутичок Дорошенко довів, що є кращим полководцем.

Тимчасом наступ московських військ призвів до втрати Чигирином контролю над Лівобережжям. Утім, там був не розгром, а компроміс. На загальній козацькій раді в Глухові в 1669 р. дорошенківця Д. Многогрішного обрали вірним царю лівобережним гетьманом. За Глухівськими статтями, його столицю перенесено майже на кордон з Московщиною — до Батурина (за Брюховецького гетьманська резиденція була в Гадячі), а в охороні гетьмана тепер перебувала тисяча московських стрільців. Все це мало унеможливити повстання, як це було за Брюховецького.

Гетьман П. Дорошенко, намагаючись уникнути війни з Кримським ханством, запропонував турецькому султану надати протекторат Гетьманщині зі збереженням внутрішньої автономії та церковного життя. Султан Мехмед IV погодився на цю пропозицію. У березні 1669 р. в Корсуні на розширеній старшинській раді ухвалили перейти під протекторат Османської імперії, затвердити П. Дорошенка гетьманом по обидва боки Дніпра.

«Молитва за Україну» (гетьмани Д. Многогрішний, І. Самойлович, І. Мазепа, П. Орлик, К. Розумовський), меморіал, м. Батурин, 2009 р.

Запорожці і частина козаків во- роже сприйняли цю ініціативу. У серпні 1669 р. частина козаків визна- ла гетьманську владу уманського полковника Михайла Ханенка (1669–1670), якого підтримала Річ Поспо- лита. М. Ханенко ухвалив Острозькі статті, які оголошували про по- вернення під владу польського коро- ля, збереження козацьких прав та во- льностей, безпеку православного ду- ховенства. Натомість Д. Многогріш- ний відновив зв'язки з П. Дорошен- ком і почав надавати йому військову допомогу, позбавивши посад багатьох промосковських старшин. На Дем'яна Ігнатовича (Ігнатенка) напи- сали донос у Москву. В 1672 р. його заарештували четверо пред- ставників козацької старшини за підтримки начальника московської залоги в Батурині. У Москві Д. Ігнатовича звинуватили в зраді та засудили до страти, яку замінили засланням у Сибір (Бурятію).

Новим володарем лівобережної булави став Іван Самойлович (1672–1687), політик, пов'язаний зі Слобожанщиною. Цей гетьман підписав **Конотопські статті 1672 р.**, які повторювали угоду у Глухові, але мали й нові обмеження. Наприклад, окрім традиційної заборони вести переговори з іноземними державами, не можна було контактувати й із гетьманом у Чигирині. Конкурував із Самойлови- чем популярний у народі запорозький кошовий І. Сірко (за що його заслали до Сибіру, але він і звідти зміг втекти).

П. Дорошенко ж дочекався на турецьку допомогу: разом з османами він розбив польське військо під Бучачем у 1672 р. Тоді ж турки захопили Кам'янець-Подільський, який став базою їх влади на Поділлі (іншою новою османською точкою опори, яка закрила вихід у море для Запорожжя, тоді вже був розбудований у 1660-х рр. Кизикермен на нижньому Дніпрі). За мирним договором, держава козаків під турецьким протекторатом утверджувалася в межах Брацлавщини та Південної Київщини.

Однак польський сейм не визнав цієї угоди. Поляки покликали на допомогу росіян. У березні 1674 р. лівобережні козаки і

московське військо захопили майже все Правобережжя. У Переяславі **17 березня 1674 р.** І. Самойловича оголосили новим **гетьманом обох берегів Дніпра**. Хоча цей успіх був тимчасовим, П. Дорошенко також почав шукати контакти із московською стороною. У 1676 р. він склав гетьманську булаву.

Проте єдність Гетьманщини не була утверджена. У жовтні 1676 р. король Ян III Собеський уклав із турецьким султаном **Журавненський мирний договір**, за яким Польща визнавала за Османською імперією Поділля, а за васальною туркам Гетьманщиною — більшу частину Правобережжя.

1. Схарактеризуйте внутрішню і зовнішню політику Петра Дорошенка. 2. Визначте, які чинники спонукали гетьмана вести переговори про протекторат Османської імперії над Гетьманщиною. 3. Поміркуйте, чи вдалося Петру Дорошенку відновити єдність Гетьманщини.

40–42.4. Правобережжя Гетьманщини в останній чверті XVII ст.: Чигиринські війни і рукотворна пустеля

Після зречення П. Дорошенка, Османська імперія спробувала шлях творення політичної маріонетки. Тим паче, що в полоні в Стамбулі тоді перебував **Юрій Хмельницький**, колишній гетьман і син першого вождя Козацької революції. У 1677 р. султан Мехмед IV оголосив його гетьманом і надав 100-тисячне турецько-татарське військо (власне, Ю. Хмельницький мав закликати козаків переходити на турецький бік).

Проте взяти стару гетьманську столицю — Чигирин — турки ані обіцянками, ані зброєю не змогли. Для козацтва, яке від початку створювалося для протидії османам, це стало свідченням невмирущої слави. І хоча в 1678 р. ще більша турецька армія таки захопила і зруйнувала місто, українці бачили причину цього в недостатній і подекуди недолугій російській допомозі (образ землі, за яку козаки билися до останнього, став стійким символом Правобережжя).

Отже, Ю. Хмельницький, попри сміливі антипольські і анти-російські заяви та заклики до відродження козащини, популярності не знайшов. Відбудувати Чигирин він не зміг і змушений був перейти до нової резиденції в подільському Немирові — у тіні турецького гарнізону в Кам'янці. Не зміг гетьман Юрась завадити і «згону» правобережців на лівий берег Дніпра, за наказом російського командування 1679 р.

Побачивши, що «козацька карта» не спрацювала, турки спробували приєднати рештки спустошеного Правобережжя до стабільнішого свого православного васала — до Молдови. У 1681 р. турецький султан передав титул козацького гетьмана молдовському господареві **Георгію III Дуці**, який поставив тут непоганого

господарника, наказного гетьмана **Яна Драгинича**. Але молдованам протидіяли польські претенденти на козацьку булаву (**Остап Гоголь**) та запорожці (**Іван Сірко**, **Семен Палій**).

1. Простежте за картою умови Бахчисарайського та Вічного договорів.
2. Яке місто стало столицею Лівобережної Гетьманщини? 3. Назвіть карту.

Однак доля Правобережжя вирішилася далеко за кордоном — під австрійським Віднем. У **1683 р.** османи здійснили свій останній великий похід у Європу. Під час **облоги Відня** на допомогу австрійцям прибув польський король Ян III Собеський із 25-тисячним військом (воно мало і підрозділ українських козаків). Стрімка атака польської важкої кавалерії вирішила долю цієї війни.

На крилах перемоги поляки опанували Правобережжя і на Поділлі загнали турків за стіни Кам'янця, якому постійно перерізали шляхи постачання. Козаки їм тут дуже допомогли. Не дивно, що король ухвалив універсал 1685 р. про надання їм вольностей, свобод і привілеїв, з дозволом заселяти терени Чигиринського, Канівського, Черкаського, Корсунського, Вінницького, Уманського і Білоцерківського полків. Місцеву адміністрацію очолював наказний гетьман, якого призначав з козаків король. Упродовж 1689–1693 рр. на цій посаді перебував Григорій Гришко, потім — Самійло Самусь, але, мабуть, найбільше вояцької слави тоді заробив білоцерківський полковник Семен Палій. Козаки, які активно воювали проти турків, одержували нові привілеї та грошові винагороди (те, що тут було по-старому, як у європейських найманців, вигідно відрізняло правобережців від лівобережців, де починала поширюватися московська примусова служба з-під палки). Однак, коли в **1699 р.** знекровлена

Османська імперія погодилася на **Карловицьке перемир'я** і Річ Посполита повернула собі Західне Поділля, потреба в козацькому війську зникла. Польський сейм ухвалив рішення про ліквідацію Гетьманщини на Правобережній Україні (власне, усю польську армію різко скоротили, але козакам від того було не легше).

Пам'ятник українським козакам у Відні

«Віденська битва», художник Франс Геффелс

1. Визначте особливості розвитку Правобережної Гетьманщини в роки другого гетьманування Ю. Хмельницького. 2. Які держави намагалися встановити контроль над територією Правобережної Гетьманщини? Кому з них вдалося досягнути успіху та чому? 3. Які фактори спричинили ліквідацію Гетьманщини на Правобережжі?

40–42.5. Лівобережна Гетьманщина в останній чверті XVII ст.: шлях до мирної автономії

Після зречення П. Дорошенка, І. Самойлович побачив для себе перспективу об'єднати козацьку Україну, спираючись на московські війська. Тому він не схвалював курс Москви на союз із Варшавою проти Стамбула (гетьман вважав війну з поляками перспективнішою). Утім, за Чигирин Самойлович бився затято, мобілізуючи всі сили Лівобережжя. Згодом, аби не дати туркам і Хмельниченку створити стійку базу на Правобережжі, він підтримав курс на добровільно-примусове переселення місцевих українців на лівий берег Дніпра. Так відбувся «Великий згін» у 1678–1679 роках.

Тимчасом внутрішній стан Лівобережної Гетьманщини покращився. Їй по-своєму вдалося зупинити нескінченну «війну» і побудувати версію «мирного» гетьманату-автономії великої держави. Експорт переорієнтували на московський ринок (тут добре купляли українську худобу, шкіряні вироби та горілку) та на балтійські порти Риги і Кенігсбергу (тут радо вітали лісові товари — поташ та смолу, а також прядиво). Основною економічною зоною стала лісова Сіверщина. Півден-

ні степові полки (Полтавщина) спеціалізувалися на кримській торгівлі (звідти везли сіль, вино, східні предмети розкоші). Центрами транзиту цінних турецьких товарів стали Ніжин (де оселилися численні купці-греки) і Путивль. Активно вкладалися Гетьманщина і в розбудову інфраструктури Слобожанщини. Зрештою, налагодили гетьманські господарники і податкову справу (вона трималася на відкупках-орендах, які не вимагали розбудованого чиновницького апарату).

Самойлович погано сприйняв **Вічний мир** між Московією та Річчю Посполитою 1686 р., яким на міжнародному рівні визнавалось узаконення поділу Гетьманщини на дві частини. До того ж він означав нову війну проти Криму і Туреччини (у союзі з Польщею і Австрією), а отже, загрозу руйнівних татарських набігів саме на прикордонну Україну. Не дивно, що коли московський похід проти Кримського ханства в 1687 р. провалився (пересування великого війська через безводний і випалений степ до Перекопа виявилось складним завданням), московити зробили крайнім саме Самойловича.

Улітку 1687 р. біля річки Коломак (притока Ворскли) з московської ініціативи відбулися вибори нового гетьмана. Булаву отримав Іван Мазепа (1687–1709), колишній дорошенківець. Новий гетьман ухвалив **Коломацькі статті**, які загалом підтверджували текст попередніх Глухівських статей. Гетьмана, однак, зобов'язали дотримуватися Вічного миру з Річчю Посполитою, тобто він не міг воювати за Правобережжя. Утім, невдовзі І. Мазепа використав момент слабкості Москви через падіння уряду царівни Софії та уклав вигідніші для України **Московські статті 1689 р.** Вони суттєво обмежили можливості російського втручання в справи гетьманської України. Відзначився гетьман і як полководець. Азовсько-дніпровські походи 1695–1698 рр. довели здатність козацької армії діяти самостійно. І здобутий 1695 р. Кизикермен (нині — Берислав на Херсонщині) визнали за реванш-відплату туркам за знищений 1678 р. Чигирин.

У внутрішній політиці Мазепа завершив мирну стабілізацію українського суспільства. 1691 р. він видав універсал, який гарантував, що землі (та пов'язані з ними повинності), шаблею і власною кров'ю взяті козаками за часів Хмельниччини, залишаться за ними навічно. Таким чином, козацтво остаточно визнавалось єдиним «паном» України. Відбив Мазепа й атаку популістів із Запорозжя, які 1692 р. на чолі із Петриком (Петром Іваненком) спробували за допомогою татар підняти нове повстання на Лівобережжі. Не те, щоб для нього зовсім не було підстав — старшина нерідко зловживала своїм становищем, але запорозькі ідеї «все взяти і переділити» теж не були конструктивними і тягли за собою повернення Руїни.

Крім того, завершення війни з Туреччиною знову дало лівобережному гетьману можливості для конкуренції з поляками за Правобережжя. Зокрема, Мазепа вміло маніпулював у своїх інтересах справою делімітації кордону з Річчю Посполитою.

1. Знайдіть на карті та назвіть центри слобідських полків, столицю Гетьманщини, території, які відійшли до Речі Посполитої за Карловицьким договором. 2. Назвіть карту.

1. Схарактеризуйте діяльність гетьмана Івана Самойловича. 2. Що таке «Великий згін»? 3. Порівняйте розвиток Правобережної та Лівобережної частин Гетьманщини.

40–42.6. Слобожанщина, Запорожжя, Ханська Україна: проекти сховків

Слобожанщина (Слобідська Україна) — пізно оформлений — остаточно лише як результат Козацької революції — український історичний регіон. У чомусь це визначило його як край «новизни» і «нового початку». Власне, «втеча» як «вибір часів революції» добре ілюструється, наприклад, і потоком емігрантів до Америки доби Англійської революції 1640–1660 рр. Цікаво, що тема зрівняння в правах з метрополією (там з Англією, тут з Гетьманщиною) була основою політичного життя як американців, так і слобожан.

До складу Слобожанщини входило п'ять територіальних полків: Сумський, Харківський, Охтирський, Острогозький (Рибинський) і Ізюмський (останній утворений пізно — лише 1685 р.). Через небезпечне сусідство татарського Муравського шляху (вів з Криму на Путивль і далі на Москву) осілі поселення тут не створювали. З опануванням Путивля московитами 1500 р., в умовах постійних

литовсько-московських війн активні стали т. зв. воровські черкаси — рухливі українці-прикордонники, які козакували-полювали на царських гінців до Криму та інших проїжджих, а також конкурували за уходи з московськими підданими. Мала значення Слобожанщина і в контексті комунікації двох козацьких військ — Запорозького і Донського (власне історичний дебют слобідського козацтва припав на славу акцію української і російської козаччини — Азовське сидіння 1637–1642 рр.).

Московія була зацікавлена в існуванні Слобожанщини — бо саме слобідські полки надійно перекрили Муравський шлях, яким кримські татари ходили на Москву (прикметно, що за доби Руїни було кілька планів козацько-татарського союзу, які передбачали переселення слобідських козаків на Гетьманщину — задля відкриття вільного проходу кримцям у напрямку царської столиці). Через це контроль за слобожанцями з боку російських влад був завжди вищий. Більша довіра до слобожан позначилася й у спробах заводити саме слобідські порядки на нових українських прикордонних смугах — першим таким проектом стало межиріччя Орелі і Самари 1688 р.

Слобожани відразу стали частиною московитської армії і не мали самостійних виправ (отже, казати, що їх земля «через шаблю здобута» такі «помічники» мали менше прав). Нерідко їх використовували і проти інших козацьких військ (українських і донського). Слобідські старшини, які рано втратили статус виборних, швидко почали отримувати і російські чини та дворянські права.

Великим здобутком слобожан була успішна колонізація українського Сходу. Ізюмська лінія 1679–1680 рр. стала новим степовим рубежем, відсунула в тил до того прикордонний Білгород.

Іншим був козацький сховок «у пустелі» — Запорожжя. Козацька революція змінила його життя. Татарсько-козацький союз утворив тут тилову зону, де з'явилися можливості для мирного господарювання. Риба (річкова і морська), сіль, мед, скотарство, митні збори з проїжджих — це вже новий ресурс запорожців, який дозволяв якомусь прожити і без війни. До того ж, із суперприбутковим чорноморським піратством, після розбудови турками в 1660-х рр. системи Кизикерменських укріплень на Дніпрі, січовикам довелося «зав'язати» (якщо не рахувати мікровідродження середини 1690-х років).

Не дивно, що Запорожжя фактично розвертається в інший бік — активно втручається в боротьбу партій за булаву в Гетьманщині, пробує прокласти собі шлях до Москви в обхід гетьманського Лівобережжя (через прикордонний і найбільш прозапорозький Полтавський полк на слобожанську Охтирку, а далі на Суджу і Курськ), після зруйнування Чигирини 1678 р. перехоплює його роль на Правобережжі.

Новим степовим союзником Запорожжя стають калмики. І удвох вони змушують Крим почуватися майже в облозі.

Не дивно, що кримський хан схопився за пропозицію втікача на Запорозжя Петрика 1692 р. підтримати проєкт антимосковської Гетьманщини. Цей уродженець Полтавського полку мав досвід роботи в гетьманському уряді. Тому добре розумівся на державному будівництві і докладно опрацював перспективи вимріяної ним вільної від рабської Москви України. Він вважав, що нова Гетьманщина спиратиметься на спадщину Київського і Чернігівського князівств і буде державою всього українського народу. Причому претендував Петрик і на землі Правобережного гетьманату (планував переселити на його спустілі терени козаків зі Слобожанщини). Не дивно, що поляки, які обговорювали Петриків проєкт щодо того, чи не допоможе він повернути українські землі під владу Речі Посполитої, зауважили, що козаки-революціонери хочуть не повернути польську владу, а самі прагнуть стати панами України.

Але, як уже йшлося, гетьман І. Мазепа виявився достатньо популярним, і лівобережна Гетьманщина залишилася йому вірною (найбільші успіхи повстанці мали хіба на прикордонній Полтавщині). Отже, довелося Петрику сховатися на землях Кримського ханства. Власне, в останні часи турецької влади на Поділлі кримський хан став тут найавторитетнішим владцем (поза стінами турецьких фортець). Довкола нього об'єдналися всі козаки, які не готові були жити під владою Польщі і Московщини. Центром цієї Ханської України були Дубоссари на Придністров'ї. Її гетьманська булава і стала надовго втішним призом Петрика.

1. Назвіть полки Слобідської України. Чому Московія була зацікавлена в них? 2. Як змінилося життя Запорозжя після Козацької революції? 3. Порівняйте взаємини запорожців і слобожан з лівобережною Гетьманщиною, Кримом і Московією.

Корисна гра:
«Доба Руїни»

<https://cutt.ly/UeLLZXyc>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі. 2. За матеріалом параграфів створіть лінію часу основних подій періоду Руїни. 3. Укладіть перелік гетьманів Правобережної та Лівобережної частин Гетьманщини. Про одного з них (на вибір) підготуйте історичний портрет. 4. Чи можна народну приказку «Де два українці, там три гетьмани» застосувати для характеристики періоду Руїни? Відповідь обґрунтуйте. 5. Вправа «Логічна схема». Створіть логічну схему «Доба Руїни». Запишіть. 6. Вправа «Діаграма Венна». Порівняйте розвиток Правобережної та Лівобережної Гетьманщин. Визначте спільні та відмінні риси.

§ 43. Війни за переділ Європи і світу

Згадайте...

- найбільші військові конфлікти в Європі доби Середньовіччя;
- найвпливовіші колоніальні імперії Нового часу;
- економічних лідерів Ранньомодерної доби.

Як ви розумієте... — поняття «Євангелічна унія», «Католицька ліга»?

Чи знаєте ви, що...

- Тридцятилітня війна стала одним із найкривавіших конфліктів в історії: тільки в Німеччині загинуло понад 5 мільйонів людей, а третина міст була зруйнована; в різних країнах Європи лютували епідемії тифу та чуми, населення страждало від цинги і дизентерії;
- українські козаки неодноразово брали участь у битвах Тридцятилітньої війни, зокрема 1631 року 2000 козаків у складі військ Валленштейна воювали у Сілезії проти військ саксонського курфюрста?

43.1. Тридцятилітня війна

Вам уже відомо про Великі географічні відкриття та їхній вплив на європейців, коли привезені з Америки коштовності давали змогу вдосконалювати і накопичувати зброю. Про утворення колоніальних імперій, коли жага влади та багатств вела до територіальних загарбань. Про Реформацію і Контрреформацію, коли релігійні суперечності поділили світ на два непримиренні табори — католиків і протестантів.

Найбільш впливовими «старими» державами вважалися Франція, Англія, Іспанія, Священна Римська імперія із центром в Австрії. Вони конкурували, але жодна не мала достатньо сил, щоб домінувати. Традиційно виникали суперечки між французькими Бурбонами й австрійськими Габсбургами. Морське протистояння Англії та Іспанії теж призводило до війн. У змагання за лідерство втрутилися новостворені Об'єднані провінції Нідерландів. Скандинавські Данія і Швеція виборювали право торгувати на півночі. Не відставала й католицька Річ Посполита, яка відігравала головну роль у Центрі й на Сході Європи. Неабияк турбувала європейців-християн мусульманська Османська імперія, що перебувала на вершині могутності. Таким чином, кожна з держав мала свої амбіції та інтереси і не бажала ними поступатися. Питання воєнного зіткнення між усіма загострилось як ніколи.

Релігія, а саме протестантизм, — ось що слугувало яблуком незгоди та водночас критерієм вибору союзників. На початку XVII ст. католики активно продовжували Контрреформацію. Могутні й багаті Іспанія, Австрія, Річ Посполита стали її рушіями. Затиснуті між

ними німецькі протестантські князі в 1608 р. створили союз — Євангелічну (Протестантську) унію і заходилися шукати підтримки тих, для кого світсько-політичне життя вже важило більше релігійного. Не одразу, але погодилася віротерпима (згадайте Нантський едикт!) Франція, яка хотіла опинитися на вищій сходинці п'єдесталу. Хоча з нею суперничала Англія, але як протестантська держава вона особливого вибору не мала. Приєднання прибічників Реформації — Нідерландів, Швеції, Данії — теж видавалось очевидним. У відповідь у 1609 р. ворожі протестантам німецькі князі згуртувалися в Католицьку лігу. Ось і все — «пазли» склалися! Від моменту формування ліги розпочався зворотний відлік війни. Залишалося чекати, коли вона вибухне.

Приводом до війни стало повстання чеських протестантів (прихильників незалежності) в 1618 р., яке переросло в найкровопролитнішу бійню Нового часу. Вона тривала, як ви вже здогадалися, тридцять років — по 1648 р. і умовно поділялася на 4 періоди.

Чеський період (1618–1624 рр.)

Новий чеський уряд позбавив імператора Священної Римської імперії влади над своєю територією. В союзі з Угорщиною чехи розбили австрійське військо і підійшли до міста Відень. Але в листопаді 1620 р. бойові підрозділи Католицької ліги перемогли чехів, і ті втратили незалежність. Із країни вигнали протестантів, землі вигнаних дворян передали католикам. А війська Католицької ліги, відчувши смак перемоги, попрямували до Північної Німеччини.

Данський період (1625–1629 рр.)

Король Данії за підтримки Нідерландів та Англії організував успішний наступ на збройні сили Католицької ліги. Правитель Священної Римської імперії Фердинанд II Габсбург укомплектував власну 100-тисячну армію найманців. Вони завдали кількох ударів данцям і німецьким протестантським князям. У результаті Данія вийшла з війни, обіцяючи дотримуватися нейтралітету.

Шведський період (1630–1635 рр.)

Проти Католицької ліги розпочала бойові дії Швеція, що конкурувала зі Священною Римською імперією в Прибалтиці. Шведська армія під командуванням короля Густава II Адольфа здолала суперників поблизу міст Лейпциг (1631 р.), Аугсбург та Лютцен (1632 р.). Однак через загибель короля шведи втратили

позиції в Північній Німеччині і зазнали поразки біля міста Нердлінген у 1634 р.

Французько-шведський період (1635–1648 рр.)

Проти Священної Римської імперії воювали Швеція та Франція. Водночас проти Іспанії виступили Франція і Нідерланди. Протиборчі сторони обопільно виснажилися.

1. Покажіть на мапі території та місця, де відбувались основні події Тридцятилітньої війни. У відповідності їх із загальноприйнятими періодами. 2. Прочитайте хронологію воєнних подій. Як ви вважаєте, яка зі сторін здобула перемогу? 3. Прочитайте відомості рубрики «Чи знаєте ви, що...», розгляньте фрагмент плану розташування військ. Як українські козаки проявили себе в Тридцятилітній війні?

Через погіршення становища у Франції та в Англії представники Євангелічної унії запропонували примирення. Не відвоювавши значної переваги, суперники з Католицької ліги погодились. У 1645–1648 рр. у вестфальських містах Мюнстер і Оснабрюк тривали виснажливі переговори.

Перша в Європі міжнародна конференція завершилася підписанням Вестфальського миру в 1648 р. Перемогли протестантські країни. Франція отримала провінції Ельзас та Лотарингію. До Швеції відійшли острів Рюген, західна частина Померанії (німецького узбережжя Балтійського моря) і герцогство Бремен. Деякі німецькі князівства теж розширили володіння. Підтвердили незалежність Швейцарія, Об'єднані провінції Нідерландів. Укріпились Англія й Данія. Почався занепад Іспанії. Змінився старий лад, що тримався на авторитетності католицької церкви та правителів Священної Римської імперії. Вони зберегли вплив хіба що в Центрально-Східній Європі, причому Німеччина залишалася роздробленою. Протестанти домоглися визнання, католиків подекуди піддавали гонінням.

«Пограбування солдатами пасажирського воза», художник Себастьян Вранкс, близько 1647 р.

З одного боку, наслідки Тридцятилітньої війни виявилися плачевними. Німецькі, чеські та північноіталійські землі, де велися бойові дії, зазнали спустошень і втрат. Загинуло 8–10 млн людей! У деяких містах кількість мешканців скоротилася в 10 разів! У Чехії з 2,5 млн населення залишилося 700 тис. Але, з другого боку, ця страшна трагедія дечому навчила європейців. Зародилася дипломатія. Утвердилася віротерпимість. Церкви і їхні духовники врешті усвідомили

неможливість збройного подолання релігійних розбіжностей. На світову арену вийшли нові держави. Війна продемонструвала, що міжнародні конфлікти зазвичай мають традиційно сталі передумови й причини. Змагання за лідерство, територіальні претензії, неприйняття протилежних поглядів завжди спричинятимуть протистояння, які закінчуватимуться людськими жертвами і матеріальними збитками. Вочевидь, суперечки найкраще вирішувати домовленостями.

Майже пів століття тримався лад, установлений Вестфальськими угодами після Тридцятилітньої війни. Однак розподіл сил у Європі змінювався: старі гравці поступалися новим, роблячи це вкрай неохоче. Тож, як ви здогадуєтеся, XVIII ст. європейці зустріли війнами.

Мовою історичного джерела

Фрагмент плану розташування військ перед битвою на Білій Горі поблизу міста Прага, 1620 р.

Угорі — протестантське військо, внизу — католицьке. У лівому нижньому кутку католицької армії зображена кіннота, позначена як «3000 козаків» («вирізка» — нижче). Мова про польських лісовників, серед яких траплялися й українці. Картограф та гравер Маттеус Меріан Старший, 1635 р.

1. Як ви вважаєте, чому конференція, де обговорювали закінчення Тридцятилітньої війни, тривала три роки? Покажіть на мапі територіальні зміни в Європі після Вестфальського миру.
2. Розкажіть про негативні наслідки Тридцятилітньої війни. За яких умов їх можна було уникнути?
3. Чого навчила європейців ця війна?

43.2. Північна війна 1700–1721 рр.

Новим великим гравцем однієї із найбільших міжнародних війн XVIII ст. стала Московська держава. Її правитель Петро I прагнув отримати вихід до Балтійського моря, щоб мати змогу самостійно торгувати з іншими країнами Європи. До цього більшість московських товарів потрапляли на європейський ринок за посередництва англійських купців. На 1700 р. Балтійське море майже повністю контролювала Швеція. Тож у Північній війні 1700–1721 рр. зійшлися коаліції, очолювані Московською державою (Данія, Норвегія, Саксонія, Пруссія та Ганновер — т. зв. Північний союз) та Швецією (Османська імперія, Річ Посполита — вона встигла повоювати за обидві сторони).

Північна війна розпочалася з нападу саксонської армії на м. Ригу, що тоді належала шведам. Незабаром у війну вступили Данія та Норвегія, що прагнули закріпитися на протоках із Балтійського моря в Північне. Однією з останніх до антишведської коаліції доєдналася Московська держава. Та 18-річний шведський король Карл XII діяв дуже активно. Він за короткий час розгромив данську армію, змусив її правителя укласти мир. Карл XII розгромив під Нарвою і війська Петра I. До кінця 1700 р. Швеція воювала вже лише проти Саксонії. Та Петро I вживав великих зусиль, щоб відновити свою армію, і невдовзі, в 1701–1704 рр., почав відвойовувати у шведів окремі прикордонні укріплення та міста на східному узбережжі Балтики — Нотебург, Ніеншанц та інші. Петро I у 1703 р. заснував тут-таки місто Санкт-Петербург, а наступного, 1704 р., його війська захопили шведські фортеці Дерпт (Тарту) та Нарва.

Успіхам Московської держави сприяло те, що Карл XII зосередив свої головні сили на території Речі Посполитої, поставив королем свого ставленика Станіслава Лещинського. У 1706 р. шведи розгорнули наступ проти московитів на території Білорусі і блокували їх біля міста Гродно. Одночасно було розгромлено саксонське військо.

Карл XII

«Полтавська битва», художник П.-Д. Мартин

Петро I

У війну було втягнуто й українських козаків. Полки під командуванням І. Мировича, Д. Апостола воювали під Гродно та біля Ляхович. Вони зазнали значних втрат, а Петро I звинуватив їх у боягузстві та паніці. Ненавчена муштрі нових європейських армій козацька піхота справді була малоефективна проти шведів. Однак Петру I потрібно було знайти винних у відсутності успіху, адже його армія зазнавала поразок, і навіть перемога під Калішем не поліпшувала становища московитів.

Навесні 1707 р. Карл XII зібрав нові війська і розгорнув активний наступ у Польщі, зайнявши такі великі міста, як Познань, Торунь, Варшава. Воєнні дії потроху пересувалися на схід. Війська Петра I знову відступали до Гродно, згодом до Мінська і навіть Смоленська. Восени 1708 р., відчуваючи нестачу продовольства та фуражу, Карл XII провів нові таємні переговори з гетьманом І. Мазепою і рушив зі своїм військом у напрямку Гетьманщини. Помітною втратою для Карла XII стало захоплення росіянами допоміжного обозу, що віз основним силам гармати, порох, ядра. Іван Мазепа зміг надати порівняно невелику допомогу шведам. Лише частина козаків устигла перейти на їхній бік. Батурин і низку інших міст Гетьманщини, де зберігалися козацькі припаси, було знищено російським корпусом О. Меншикова. Основні бої тепер велися на території України, про них окремо йтиметься в одному із наступних параграфів. 27 червня 1709 р. під Полтавою шведська армія зазнала поразки і відступила на південь — на територію Османської імперії.

Петро I на початку 1711 р. вирішив розпочати війну проти Османської імперії, де ще перебував Карл XII та козаки, очолювані П. Орликом (І. Мазепа на той час вже помер і був похований у

м. Галац). Турецький (Прутський) похід був погано спланований. Армія Петра I була оточена турками і, лише підкупивши турецького головнокомандувача, зуміла уникнути розгрому. Щоб вийти з оточення, Петро I погодився віддати туркам захоплену в 1696 р. фортецю Азов. Однак це майже не вплинуло на перебіг Північної війни.

1. Покажіть на карті території, втрачені Швецією внаслідок Північної війни. 2. Визначте територіальні зміни в Європі, що склалися в результаті боротьби за іспанську та австрійську спадщину.

Після Полтавської битви відновився Північний союз, проти Швеції знову виступили Пруссія, Саксонія та Данія. Московські війська зуміли захопити Ригу, Виборг, Ревель (Таллінн), більшу

частину південного узбережжя Балтики. У 1712–1714 рр. Московське царство захопило частину Фінляндії. Невдовзі війна перейшла на територію Швеції. Московський десант захопив острів Готланд у Балтійському морі і став загрожувати столиці Швеції — Стокгольму. Карл XII намагався створити коаліцію із протестантських держав, але загинув у 1718 р. під час облоги одного із норвезьких міст.

За умовами Ніштадського мирного договору від 30 серпня 1721 р., Швеція втрачала Карелію, східне узбережжя Балтики (Лівонію, Естляндію, Курляндію), що переходили до володінь Петра I. Також були втрачені значні володіння шведів на території Німеччини.

Наслідками Північної війни стало значне обмеження автономії Гетьманщини, фактично втрата нею ознак державності, руйнування Шведської імперії і поява нових агресивних держав — Російської імперії та Пруського королівства. Північна війна суттєво ослабила Річ Посполиту. Ворогуючі сторони вели бої на її території, намагалися поставити своїх ставлеників на польський трон. Після Північної війни Річ Посполита поступово занурювалася в політичну та економічну кризу, що завершилася трьома її поділами.

1. Як ви вважаєте, чому московитам вдалося сформувати антишведську коаліцію? 2. Розкажіть про участь українських козаків у Північній війні. Які наслідки це мало для українських земель? 3. Чого навчила європейців ця війна?

43.3. Війни за іспанську та австрійську спадщину

1. Схарактеризуйте війни за іспанську та австрійську спадщину. 2. Назвіть основні наслідки Семирічної війни. 3. Визначте політичну ситуацію в Європі на середину XVIII ст.

<https://cutt.ly/6eBCtwmL>

Корисна гра:

«Етапи Тридцятилітньої війни»

<https://cutt.ly/neLXcwJa>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі. 2. Створіть логічну схему «Фішбоун» на тему: «Тридцятилітня війна». 3. Укладіть перелік діячів воєнних кампаній Раннього Нового часу. Про одного з них (на вибір) підготуйте історичний портрет. 4. Намалюйте лінію часу, що відображає перебіг Північної війни. 5. Вправа «Ментальна мапа». Створіть ментальну мапу «Війни Нового часу за переділ Європи та світу». 6. Вправа «Інфографіка». Візуалізуйте інформацію про найбільші воєнні кампанії Ранньомодерної доби у формі інфографіки.

§ 44–45. Гетьманщина в Північній війні

Згадайте...

- імена правобережних і лівобережних гетьманів;
- міжнародні угоди, які закріплювали поділ України;
- основні події та наслідки Північної війни.

Як ви розумієте... — поняття «Конституція», «війни за переділ Європи»?

Чи знаєте ви, що...

- гетьман І. Мазепа був щедрим меценатом: на будівництво дзвіниці Софійського собору він витратив 73 тисячі золотих, а 50 тисяч золотих виділив на відбудову Софійського собору в стилі українського бароко; на будівництво муру навколо Лаври Мазепа витратив космічну на ті часи суму — 1 мільйон золотих;
- Пересопницьке Євангеліє, на якому зараз складають присягу Президенти України, Мазепа в 1701 році передав у дарунок Переяславському кафедральному собору?

44–45.1. Гетьманщина в Північній війні

Північна війна тривала з 1700 по 1721 рр. Цар Петро I пересвідчився, що союзників для продовження війни з Османською імперією він не знайде, але є чимало охочих повоювати зі Швецією. Тому Московське царство, для якого вихід на Балтику був давньою мрією, приєдналося до союзу Данії, Норвегії, Саксонії, Пруссії та Ганновера (т. зв. Північного союзу). Однак шведський король Карл XII не збирався здаватися й швидко вибивав супротивників поодиноці. Він розгромив данців, розбив під Нарвою війська Петра I, а в Речі Посполитій почав підтримувати свого ставленика С. Лещинського.

Для України війна на Балтиці стала випробуванням. Регулярна європейська армія була незручним супротивником, бо вимагала піхоти, навченої рухатися на полі бою (козаки ж звикли битися на малорухомій позиції — з опорою на табір або фортецю). Лише легка козацька кавалерія показувала добрі результати (коли вдавалося захопити супротивника невишикуванням). Тому козацьку піхоту все

«Мазепа серед добрих справ», гравер Іван Мигура, 1705 р.

більше використовують для небойових робіт (копання укріплень, перевезення вантажів, заготівлі фуражу та ін.). На тлі формування царем нової російської регулярної армії козацька служба втрачала престиж. Замайоріла перспектива ліквідації Війська Запорозького як окремої військової формації (а отже, і скасування привілеїв козаків).

1. Які полкові міста Правобережжя охопила паліїщина? 2. Які терени України були під владою І. Мазепи в 1704–1709 рр.? 3. Визначте за легендою карти, на чієму боці виступали козаки І. Мазепи в Полтавській битві. 4. Придумайте назву карти.

До слова, наочним був приклад правобережного козацтва, яке в 1699 р. сейм Речі Посполитої оголосив непотрібним. Місцевим гетьманові та полковникам наказали розпустити полки, але вони відмовилися. Упродовж 1701–1702 рр. Правобережжя (Поділля, Брацлавщину, Київщину) охопив збройний виступ, відомий як **паліїщина** (повсталих очолив полковник Семен Палій). Протидіяти йому польська влада не мала сил, адже в той час углиб країни наступали шведські війська (свою ж армію, покладаючись на саксонців короля Августа II, поляки сильно скоротили 1699 р.). Тому шляхетський уряд був не проти розв'язати проблему руками російського царя. І справді, за його наказом 1704 р. на Правобережжя зайшли козаки І. Мазепи. С. Палія, якого розглядали як конкурента у володінні гетьманською булавою, схопили та заслали до Сибіру. Фактично, Іван Мазепа став гетьманом Лівобережної та Правобережної України. Ситуація загострилася в 1707 р., коли шведський король Карл XII, який тоді вже розбив саксонську армію, розпочав активні дії в Речі

Посполитій. Замайоріла перспектива, що долю Правобережжя, а може, й Лівобережжя, вирішуватимуть шведи-переможці.

1. Як Петро I використовував ресурси Гетьманщини для ведення Північної війни? 2. Що таке «паліїщина»? Яка роль І. Мазепи в її придушенні? 3. Які плани держави-учасниці Північної війни мали щодо території Правобережної України? Чи збігалися вони з планами гетьмана І. Мазепи?

44–45.2. Союз І. Мазепи та Карла XII. Битва під Полтавою

У 1708 р. шведське військо вирушило в похід на Москву через землі Білорусі. Такий хід війни, коли Україна залишалася на узбіччі театру воєнних дій, влаштовував гетьмана Мазепу (який вже налагодив про всяк випадок контакти зі шведським королем). Але довгий марш на російську столицю був складним завданням (таке легко вдавалося лише легкокінним татарам). У шведському війську починалися проблеми з постачанням, попереду чекали осіннє бездоріжжя і холодна зима. Тому Карл XII вирішив повернути в Україну, і вже звідти, з несподіваного для росіян боку, атакувати Москву.

Гетьман Мазепа міг або врятувати царя, занапастивши Гетьманщину, або врятувати короля, зберігши Україну. Він вибрав свою батьківщину.

Різка зміна планів призвела до низки болючих втрат через те, що шведи погано орієнтувалися в новій для себе країні. Зокрема, загін, що мав вийти до Батурина, просто заблукав. Тому росіяни встигли доценту зруйнувати гетьманську столицю, зі складами харчів та військового спорядження. Та й народ не був готовий до таких рішень і дій гетьмана. Все-таки підлеглисть Москві вже стала звичною. Причому, царська влада швидко оголосила І. Мазепу зрадником і провела вибори нового контрольованого гетьмана — **Івана Скоропадського** (1708–1722). Ще й терор, який вчиняли росіяни під час нищення Батурина, багатьох залякав. Утім, Мазепа рук не складав і зміг чимало українців переконати у правоті курсу на благо України, а не на благо царя. Великим успіхом тут була підтримка запорожців, які на чолі з кошовим отаманом **Костем Гордієнком** усім військом прибули на підтримку старого гетьмана. 8 квітня 1709 р. Карл XII уклав договір з І. Мазепою та К. Гордієнком. Усі козацькі землі, які перебували у складі Московії, мали перетворитися на незалежне князівство, протекторат-захист якого забезпечувала Швеція.

Тимчасом царські війська організували низку рейдів у тил супротивника. Під час одного з них росіянам вдалося знищити Чортомлицьку Січ. Утім, і шведи з мазепинцями мали свої перемоги над окремими ворожими загонами. Обидві сторони наближалися до вирішальної битви.

«Карл XII та Іван Мазепа після Полтавської битви 1709 р.», художник Густав Седерстрем, XIX ст.

Навесні 1709 р. шведсько-козацькі сили підійшли до Полтави. Місто мало великий арсенал, який був вкрай потрібний Карлу XII, адже після втрати Батурина поповнити виснажені військові запаси було неможливо. Невдала облога міста тривала три місяці, бо шведи мали явну нестачу артилерії. До міста підійшли основні московські війська. **27 червня 1709 р.** розпочалася битва біля Полтави.

Росіяни мали кількісну перевагу і велику кількість артилерії. Однак атакували саме шведи, які вірили, що солдати мають якісну перевагу. Та цього разу військове щастя не усміхнулося шведському королю (ще й через поранення в ногу він не зміг сам керувати битвою). І тут його фактично врятував український гетьман, який зміг організувати стрімкий відступ до османських володінь. Утім, сам 70-літній Мазепа від цієї важкої поразки вже не оговтався і помер на чужині 22 серпня 1709 р. Тіло його поховали в монастирі в місті Галац (сучасна Румунія).

Мовою історичного джерела

Із промови Івана Мазепи до козацького війська у жовтні 1708 року:

«...Ми стоїмо тепер, браття, між двома проваллями, готовими нас пожерти. Воюючи між собою монархи, що зблизили театр війни до границь наших, до того розлучені один на одного, що підвладні їм народи терплять уже і ще перетерплять безодню лиха незмірного. А ми між ними є точка, або ціль всякого нещастя... Отже, зостається нам, браття, з видимих зол, які нас спіткали, вибрати менше... Я нащадків не маю і нічого не шукаю, окрім щастя тому народові, який ушанував мене гетьманською гідністю і довірив мені долю свою».

1. Яке «зло» із двох можливих запропонував обрати козакам Іван Мазепа?

2. Чи керувався він корисливими мотивами? Поясніть свої міркування.

1. Пригадайте, чи мала Гетьманщина досвід союзних відносин зі Швецією. Коли та за яких умов? 2. Поміркуйте, що спонукало І. Мазепу перейти на сторону Карла XII. 3. Яку ціну заплатила Гетьманщина за спробу вибороти незалежність?

44–45.3. Гетьманство і Конституція Пилипа Орлика

На козацькій раді **16 квітня 1710 р.** біля Бендер (містечко в сучасній Молдові) гетьманом обрали сподвижника І. Мазепи — генерального писаря **Пилипа Орлика**. Одночасно ухвалили складені П. Орликом «**Пакти й Конституції законів і вольностей Війська Запорозького**». Цей документ називають також «Бендерською конституцією», або «Конституцією Пилипа Орлика», хоча це більше була угода між старшиною та козаками, з одного боку, та гетьманом

— з другого, причому угода про «уявне світле майбутнє». Документ закріплював республіканський устрій козацької країни, владу гетьмана обмежували створенням представницької Генеральної військової ради, упорядковували процес виборності посад. Загалом, акцент робився не на вождя-гетьмана, а на народ. У цьому була сила й цінна спадщина цілого руху мазепинців — козацької старшини, що підтримувала ідеї гетьмана.

«Пилип Орлик», монета Національного банку України

Особиста печатка з гербом «Новина» гетьмана Пилипа Орлика

Утім, поразка під Полтавою не означала завершення Північної війни. Карл XII разом із П. Орликом заручилися підтримкою Османської імперії, яка в листопаді 1710 р. оголосила війну Московському царству. Насамперед планували звільнити Правобережжя. Гетьман П. Орлик разом із 5-ма тисячами козаків та потужним татарським військом у 20–30 тис. кіннотників заволодів Немировом, Брацлавом, Вінницею, взяв в облогу Білу Церкву. П. Орлика підтримали місцеві козаки на чолі із вінницьким полковником Самійлом Самусем. Однак прихід московської армії змінив ситуацію: кримські татари захопили ясир та почали відступ, П. Орлик опинився без підтримки, а С. Самусь та його козаки прийняли бій біля Богуслава, де або загинули, або, як і сам полковник, були схоплені та відправлені до Сибіру.

Петро I у 1711 р. розпочав свою кампанію — Прутський похід. Похід завершився для нього катастрофою: біля річки Прут 8–9 липня було розбите найкраще московське військо, яке «кувало» перемогу біля Полтави. Сам цар ледь врятувався, уклавши з османами **Прутський мирний договір**. За ним, українські землі пропонувалося віддати під протекторат Кримського ханства й Османської імперії. Причому цар організував 1711 р. черговий згін населення Правобережжя на лівий берег. 1712–1713 рр. орликівці із запорожцями спробували ще повернутися на Правобережжя, але їх після Адріанопольського миру 1713 р. (який повертав правобережців під владу Речі Посполитої) «зачистили» польські війська (останній пункт опору козаків — Стеблів — впав на початку 1714 р.).

Запорожці остаточно перебралися під крило кримського хана в Олешківську Січ (утім, через конкуренцію за утілля з ногайцями, вже у 1720-х рр. тут поширюються настрої про повернення під владу царя і лівобережного гетьмана). П. Орлик, який довго не погоджувався на османський протекторат (хотів і далі підпорядковуватися шведам), спробував ще пошукати дипломатичної підтримки в Європі. У червні 1714 р. П. Орлик виїхав із Бендер до Європи, агітуючи європейських володарів підтримати його країну в боротьбі з Московією. Він відвідав чимало німецьких держав, Францію, але всюди отримував відмову. Підтримували П. Орлика лише шведські дипломати та їхні польські прихильники. Однак після ухвалення Ніштадтського мирного договору у 1721 р., який закінчив Північну війну між Московією та Швецією, українська сторона втратила опору й тут. Тому П. Орлик переїхав до підконтрольних Османській імперії теренів, дочекався спроби реваншу під час її війни з Росією 1735–1739 рр., далі пробував з французькими дипломатами протиснути ідею відродження правобережного гетьманату під польською зверхністю, але помер у 1742 р.

1. Схарактеризуйте боротьбу гетьмана Пилипа Орлика за відновлення козацьких прав. 2. Визначте результати Прутського походу Петра I. 3. Поміркуйте, чому Північна війна не принесла Гетьманщині бажаних результатів.

Працюємо разом

Вправа «Текст історичного джерела». Відкрийте текст Конституції Пилипа Орлика на сайті Верховної Ради України за покликанням <https://cutt.ly/EeLXvTEW> чи QR-кодом.

У парах або групах виписіть основні положення Конституції Пилипа Орлика. Поміркуйте, у чому полягає історичне значення цього документа.

Корисна гра:

«Гетьманщина в Північній війні»

<https://cutt.ly/HeLXPX6c>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі. 2. За матеріалом параграфа 44–45 створіть лінію часу основних подій Північної війни. 3. Укладіть перелік чинників, які спонукали І. Мазепу перейти на бік Карла XII. 4. Створіть ментальну мапу «Північна війна та Україна». 5. **Вправа «Трагедія Батурина».** Створіть короткий текст для допису у соціальних мережах про долю гетьманської столиці. 6. **Вправа «Я вважаю, що...».** Чи можна вважати Пилипа Орлика амбасадором (соціально активна людина, що презентує та просуває бренд для своєї аудиторії) ідеї незалежності Гетьманщини в Європі? Відповідь аргументуйте.

§ 46. Американська революція. США

Згадайте...

- що таке колоніальні імперії;
- які держави Раннього Нового часу мали значні колоніальні володіння.

Як ви розумієте... — поняття «колонія», «метрополія», «революція», «війна за незалежність»?

Чи знаєте ви, що...

- уранці 19 квітня 1775 року близько 4 тисяч британських військових увійшли в Конкорд, де зіткнулися з невеликим загonom повстанців; ця подія, відома як бій при Лексингтоні та Конкорді, поклала початок війни за незалежність США;
- 17 березня 1776 року британці залишили Бостон морем, відбувши у Галіфакс; у Массачусетсі цю дату святкують як День евакуації;
- договір про визнання незалежності США укладено 3 вересня 1783 року в готелі Hôtel d'York; його підписали Бенджамін Франклін, Джон Адамс та Джон Грей зі сторони США та повноважний посол Девід Гартлі з боку Британії?

46.1. Передумови Американської революції

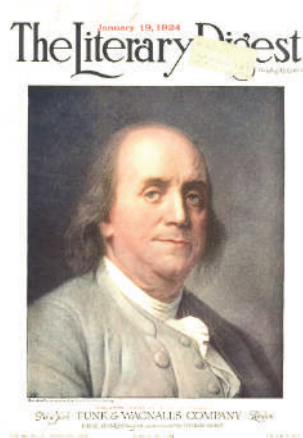
Ще від XVI ст. Англія розвідала землі Північної Америки, але освоювати їх почала лише в 1607 р., коли група переселенців заснувала місто Джеймстаун, столицю першого штату (регіону) — Вірджинія (між іншим, герой цієї історії, Джон Сміт, перед тим побував у татарському полоні, з якого повертався через Україну). У 1620 р. до американського узбережжя пристав вітрильник «Мейфлавер» («Травнева квітка»), на якому перебували сім'ї англійських пуритан. Гнані на батьківщині, вони сподівалися знайти кращу долю в Новому світі. За океан переселялися також ірландці, шотландці, нідерландці, німці, французи. На кінець XVIII ст. в заатлантичних колоніях (поселеннях) опинилися майже 4 млн європейців. А що з індіанцями? Із ними вели тривалі запеклі війни.

Кожну колонію очолював губернатор. Його призначали з метрополії. Діяли асамблеї — представницькі збори, до участі в яких не допускали тубільців та жінок. Дворяни, землевласники, підприємці, купці уживалися з лікарями, ремісниками, містянами, селянами. На дні суспільства перебували раби, яких завозили з Африки для сільськогосподарських робіт. Поряд співіснували сервенти — європейські бідняки, які потрапляли в тимчасове рабство, щоб відпрацювати певні борги чи зобов'язання.

У середині XVIII ст. англійські колонії в Північній Америці перетворилися в присілки, села, розрослися у великі заможні міста. Родючі ґрунти, поклади корисних копалин давали шанси розбагатіти. Та лондонські можновладці обмежували права колоністів, створювали

їм перешкоди в підприємстві, торгівлі. Натомість обтяжували податками, загалом сприймали переселенців як споживачів англійських товарів.

Водночас із Європи проникали ідеї Просвітництва та росло прагнення до незалежності. Такі думки поширював Бенджамін Франклін (1706 – 1790) — прихильник свобод, прав людини, віротерпимості, ворог рабства та противник британської колоніальної політики. Останньою краплею терпіння для американців виявився гербовий збір — додаткова плата за будь-які документи, торгову угоду чи навіть газету. Протест вибухнув у місті Бостон. У 1773 р. кілька відчайдухів, роздратованих британським нахабством, проникли на комерційний корабель та викинули у воду привезений чай, бо на нього наклали несправедливе мито. Подія отримала назву «Бостонське чаювання» і призвела до війни за незалежність.

«Бенджамін Франклін», художник Джозеф Дуплессі, 1785 р., обкладинка часопису «Літературний дайджест», 19 січня 1924 р.

1. Схарактеризуйте суспільне життя англійських колоній Північної Америки. 2. Які обмеження з боку метрополії відчували на собі мешканці колоній? 3. Поміркуйте, чому «Бостонське чаювання» стало приводом до початку революційних подій.

46.2. Війна за незалежність США

Восени 1774 р. в місті Філадельфія представники 12 з 13 британських колоній скликали перший Континентальний конгрес для координації опору. Конгресмени підтвердили підвладність короні, але водночас заявили, що не потерплять зазіхань на свої життя й волю. Стало відомо, що метрополія скерувала додаткові кораблі із солдатами для приборкання непокірних. І тоді, на другому Континентальному конгресі (1775 р.) створили незалежний уряд та обрали головнокомандувачем Джорджа Вашингтона (1732 – 1799). Він укомплектував боездатну армію, яка успішно протистояла нападникам. Події, що розгорталися, американці вважали війною за визволення, а британці сприймали як революцію.

4 липня 1776 р. проголошено Декларацію про незалежність — документ, згідно з яким 13 колоній у Північній Америці ставали вільними Сполученими Штатами Америки (США), вийшовши з підданства Великої Британії. Чималу частину важливого тексту написав прихильник ідей Просвітництва Томас Джефферсон (1743 –

1826), який став третім президентом США. «Моя батьківщина там, де є свобода!» — сказав він, проголошуючи основний принцип побудови держави. Отже, ви розумієте, чому саме 4 липня американці святкують день народження своєї країни. Декларація, щоправда, в останній момент зазнала виправлення — деякі депутати наполягли, щоб вилучити слова про скасування рабства.

«Знищення чаю у Бостонській гавані», літографія 1846 р.

Картина Джона Трамбулла «Підписання Декларації незалежності»

«Паризький мир», художник Бенджамін Вест, 1783 р.

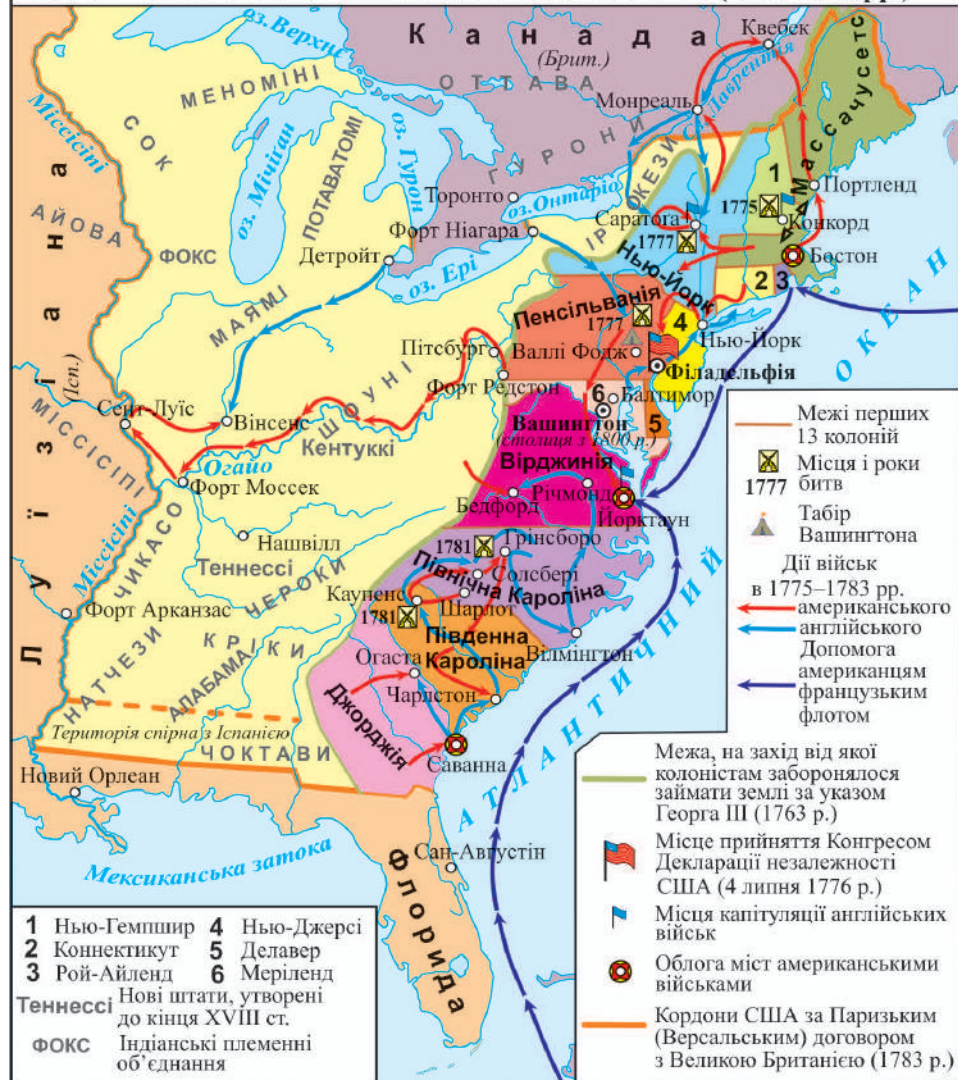
Проголошення незалежності, однак, не зупинило війну. Британці захоплювали місто за містом. Армія Джорджа Вашингтона терпіла поразки. Повсталим потрібен був союзник. Таку роль погодилася зіграти Франція, флот якої перекрив постачання продуктів і зброї своїм одвічним суперникам. Долучилися також іспанці й нідерландці. Американський головнокомандувач пообіцяв, що кожен його солдат отримає земельну ділянку після закінчення бойових дій. Тож охочих переїхати за

Атлантичний океан і повоювати за винагороду побільшало. У жовтні 1781 р. колонії здобули вирішальну перемогу в битві поблизу міста Йорктаун. Щоправда, за межами штатів ще два роки велися сутички між англійцями та французами. 3 вересня 1783 р. у місті Париж лондонський двір погодився на мир, яким визнав незалежність північноамериканської держави. Від її імені договір підписував також Джон Адамс, який згодом став другим президентом США.

1. Чому в США День незалежності святкують 4 липня? 2. Які гуманістичні принципи відображає Декларація про незалежність? 3. Події 1775–1783 років ви вважаєте революцією чи війною за незалежність? Відповідь аргументуйте.

ВІЙНА ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ АНГЛІЙСЬКИХ КОЛОНІЙ В АМЕРИЦІ. УТВОРЕННЯ СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ (1775–1783 рр.)

1. За допомогою історичної мапи прослідкуйте хід воєнних дій Війни за незалежність. 2. Визначте місця та роки основних битв. 3. Установіть кордон США за Паризьким договором. Порівняйте його із сучасними кордонами США.

Мовою історичного джерела

Витяг із Декларації незалежності.

1. Відшукайте в документі тези на підтримку ідеї відокремлення колоній від метрополії. 2. Що мали на увазі автори декларації, коли писали, що всіх людей створено рівними? 3. У чому, на вашу думку, полягає основне значення декларації?

<https://cutt.ly/DeBXzcy4>

46.3. Наслідки Американської революції. Політичний устрій США

Серед штатів, що вели війну за Незалежність, не існувало єдиного бачення майбутнього. Частина прагнула утворення єдиної країни, інші — союзу незалежних держав. У результаті, новоутворена держава США визначилась як федерація, тобто союз штатів із широкими повноваженнями місцевої влади. Це рішення зафіксовано в Конституції 1787 року, автором якої став Бенджамін Франклін. За Конституцією, законодавчим органом влади став двопалатний Конгрес (Палата представників та Сенат). Із кожного штату до Конгресу обирали по дві особи, а кількість обраних до Палати представників залежала від чисельності населення штату. Окремо сформовано виконавчий орган (уряд) та введено посаду президента. У 1789 р. першим президентом США став Джордж Вашингтон.

Томас Джефферсон

Джордж Вашингтон

«Підписання Конституції Сполучених Штатів» (Джордж Вашингтон, Бенджамін Франклін і Олександр Гамільтон — зліва направо на передньому плані), художник Говард Чендлер Крісті, 1940 р.

У 1791 році до Конституції внесли поправки — Білль про права. Цей документ гарантував свободу віросповідання, зборів та друку, недоторканість особи та майна, дозвіл на володіння зброєю. Ці зміни зберегли свою чинність і в наші дні. На жаль, представники південних штатів виступили проти заборони рабства. Працю африканських рабів використовували на плантаціях (величезних сільськогосподарських угіддях) південних штатів. Тамтешні землевласники отримували надто великі прибутки, від яких не хотіли відмовлятися.

Більшість населення США сповідувала протестантизм. Парафіянам різних протестантських церков притаманні ощадливість та сумлінне ставлення до праці. У період Раннього Нового часу США розвивались як одна з найдемократичніших держав.

Титульний бік
Державної печатки
США із зображенням
Великого герба

1. Схарактеризуйте політичний устрій молодій держави. 2. Які правові норми дозволяють характеризувати американське суспільство Нового часу як демократичне? 3. Поміркуйте, чому поряд з прогресивними нормами Конституція США зберегла рабство.

Працюємо разом

 Вправа «Хто є хто на доларах США?». Об'єднайтеся в пари чи групи. Розподіліть між собою зображення купюр. За допомогою онлайн-застосунків дізнайтеся, портрети яких осіб розміщено на доларах США, якими є їхні заслуги. Детальніше розглянути купюри можна, скориставшись QR-кодом чи покликанням <https://cutt.ly/7eBXxyAn>.

Корисна гра:
«Американська революція»
<https://cutt.ly/8eLL2Zlp>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі. 2. Встановіть основні причини та наслідки війни за незалежність США. 3. Складіть перелік діячів Американської революції. 4. Створіть інфографіку війни за незалежність США. 5. **Вправа «Мапа життя».** Укладіть логічну схему життя та діяльності одного з діячів Американської революції (на вибір). 6. **Вправа «Займи позицію».** Чи погоджуєтесь ви з думкою Т. Джефферсона про творців американської Конституції: «Вони створили засоби, щоб утримати лад у домі...»? Відповідь аргументуйте.

Розділ 5

ОСВІЧЕНИЙ АБСОЛЮТИЗМ ТА ЗАРОДЖЕННЯ МОДЕРНОГО СУСПІЛЬСТВА

§ 47. Просвітництво

Згадайте...

- що таке гуманізм;
- який вплив мали ідеї гуманізму на розвиток Європи.

Як ви розумієте... — поняття «Просвітництва», «енциклопедисти»?

Чи знаєте ви, що...

- французький просвітник Д. Дідро започаткував і підготував до друку найбільше довідкове видання XVIII ст. — «Енциклопедію, або Тлумачний словник наук, мистецтв і ремесел»; над його укладанням працювали Ж. Л. д'Аламбер, Ж.-Ж. Руссо, Ф. М. Вольтер, П. А. Гольбах, Е. Б. Кондільяка та інші просвітники; перше видання Енциклопедії 1751–1772 рр. містило 17 томів тексту і 11 томів ілюстрацій;
- Жан-Жак Руссо вважав, що держава може виникнути лише в результаті договору рівних і вільних людей; мислитель розрізняв такі форми державного правління, як демократія, аристократія, монархія?

47.1. Просвітництво. Ідеологи Просвітництва. Уявлення про прогрес

Просвітництво. Друга половина XVII – XVIII ст. увійшла в історію як доба Просвітництва (від поєднання слів «світло» і «освіта», «освіченість»), коли релігійний світогляд був потіснений-замінений науковим, і утвердилася віра в силу знань і суспільного прогресу.

Це була доба після кризи середини XVII ст. з його холодом, голодом, епідеміями і бунтами. Отже, відчуття неефективності досвіду старого традиційного суспільства стало повсюдним. Посилання на «так було завжди» працювати перестало. Люди вже не схилилися перед «авторитетами» і вимагали наочного експерименту, який будь-хто може поставити і пересвідчитися в результаті.

Причому це вже час масової школи, завдяки якій суспільство повірило, що вихованням можна змінити ледь не кожного. Винахідник стає новим «героєм часу», новини науки читають як найцікавіші сенсації. Загалом, віра в те, що природу і людину легко змінити завдяки технічним винаходам, є і силою, і пасткою Просвітництва (бо спроба поекспериментувати над людьми як над піддослідними мишами призвела до численних трагедій).

Просвітництво — у другій половині XVII – XVIII ст. в деяких країнах — «доба розуму», період формування світогляду та поведінки, що базуються на цінностях інтелекту, свободи, рівності.

Ідеологи Просвітництва. Просвітники спочатку діяли в протестантських державах, бо там вміння читати (передусім Біблію) стало

нормою-вимогою для кожного. Але хто ж зупиняється на одній книжці! Найвідомішими вченими епохи Просвітництва стали Джон Локк, Френсіс Бекон, Томас Гоббс, Ісаак Ньютон, Адам Сміт (Англія); Вольтер, Дені Дідро, Шарль Луї де Монтеск'є, Жан-Жак Руссо (Франція), Готфрід-Вільгельм Лейбніц, Йоганн Гердер, Іммануїл Кант (Німеччина), Бенедикт Спіноза (Нідерланди). На наукове лідерство претендували держави-політичні гегемони Європи. Отже, демонструвати здобутки науки стало престижно. Наприклад, в амбітній Франції під керівництвом Дені Дідро та Жана д'Аламбера підготували і видали том за томом 35-томну «Енциклопедію, або Тлумачний словник наук, мистецтв і ремесел». Вона вміщувала більшість знань, накопичених людьми того часу. Д. Дідро стверджував: «Люди перестають думати тоді, коли перестають читати».

Джон Локк

Шарль Луї де Монтеск'є

Києво-Могилянська академія, гравюра XVIII ст.

В Україні центром поширення ідей Просвітництва була Києво-Могилянська академія, серед випускників якої відомі діячі Феофан Прокопович, Григорій Полетика, Григорій Сковорода. Втім, у галузі математичних, природничих наук та в технічному винахідництві перші помітні успіхи прийшли аж у XIX ст.

Уявлення про прогрес. Змін зазнало і ставлення до часу. Раніше мислителі ідеалізували давнину і вірили в циклічність розвитку. Звідси уявлення про те, що з кожним днем ми віддаляємося від «золотої доби» минулого людства та очікування Апокаліпсису. Просвітителі натомість запропонували ідею історичного **прогресу** — *рух уперед, напрямом розвитку від нижчого до вищого, поступ-успіх*. Вони твердили, що людське суспільство постійно вдосконалюється, покращує свої наукові знання, технології, методи управління суспільством, покращує норми поведінки, мораль. Отже, майбутнє людства для просвітника — світле.

Віра в просвітництво спонукала людство до освіти і накопичення все нових і нових знань. Прогресивний розвиток науки, техніки, політичних систем триває. Щоправда, зараз мислителі вважають, що **прогрес** іноді може змінюватися **регресом** — *рухом назад, занепадом, змінами в гірший бік*. А винаходи і нові технології можуть слугувати не лише на благо людини, але й на шкоду.

Історик Віктор Горобець і філософ та есеїст Віталій Пономарьов в інтерв'ю для «Радіо Свобода» від 2004 року «Країна Інкогніта: Григорій Полетика» про діяльність українського просвітителя Григорія Полетики.

Ознайомтесь із характеристиками діяльності українського просвітителя Григорія Полетики. На основі текстів визначте, чи можна вважати Г. Полетику одним із найактивніших прихильників ідеї збереження української державності. Власну думку аргументуйте.

«Син бунчукового товариша, Григорій Полетика народився близько 1725 року у Ромнах на Сумщині. У виданому йому по завершенню навчання у Києво-Могилянській академії атестаті зазначалося, що латинську та німецьку мови він «сам досконало з похвалою своєю та користю для слухачів його викладати може».

1746 року Полетика переїхав до Санкт-Петербурга і навчався там в Академічній гімназії. Згодом працював перекладачем в Академії наук і Синоді та головним інспектором Морського шляхетського кадетського корпусу. У 1767 році шляхта Лубенського полку обрала Полетику до Комісії з розробки проекту «Нового уложенія» законів Російської імперії. Своім виборцям він пообіцяв «керуватися любов'ю до Вітчизни та прямим пошуком вашої всієї користі».

На засіданнях Комісії та в підготовлених ним документах Полетика обстоював засади автономії Гетьманщини і права козацької старшини. 1773 року він вийшов у відставку, повернувся до України й оселився в селі Юдинові на Стародубщині, де володів значними маєтностями з майже трьома тисячами селян. Свої перші наукові праці Полетика опублікував у Петербурзі 1757 року. Він досліджував історію освіти та права в Україні, перекладав Арістотеля, Епіктета, Ксенофонта, а 1763 року видав «Словник на шести мовах: російській, грецькій, латинській, німецькій, французькій та англійській».

Віталій Пономарьов, філософ, есеїст. <https://cutt.ly/weLXX47a>

«За моїм глибоким переконанням, саме от таке поєднання великого і світлого розуму з патріотичними почуттями — це той баланс, який дозволяє говорити про Полетику як одну із найбільш непересічних особистостей української історії цього часу і говорити про нього як справді про якийсь взірць, до якого варто було прагнути. Він стає такою культовою фігурою української історії і в XIX ст., і вже потім у XX ст.»

Віктор Горобець, доктор історичних наук, дослідник середньовічної та ранньомодерної історії України. <https://cutt.ly/weLXX47a>

1. Що таке Просвітництво? 2. Які основні ідеї об'єднували просвітителів? 3. Порівняйте погляди просвітителів на людину і суспільство з поглядами епохи Середньовіччя. Чи актуальні ідеї Просвітництва в сучасному світі?

Історична розвідка

Портрет Григорія Полетики в журналі «Київська старовина», 1891 р.

Портрет Григорія Полетики в журналі «Київська старовина», 1891 р.

47.2. Ідеї розподілу влади, громадянського суспільства та правової держави

1. Як просвітники уявляли ідеальну державу? 2. Порівняйте погляди Дж. Локка та Ш. Монтеск'є. 3. Які українські мислителі поділяли ідеї просвітителів? <https://cutt.ly/leB3XxQ4>

47.3. Впливи Просвітництва. Григорій Сковорода

Прочитайте інформацію про впливи Просвітництва в політичній, соціальній, науковій сферах, скориставшись QR-кодом чи покликанням <https://cutt.ly/1eZOES4W>. Дайте відповіді на запитання.

1. Поміркуйте, чому XVIII століття називають «добом розуму». 2. Як ідеї Просвітництва вплинули на розуміння прав людини та розвиток демократії? 3. Які наукові відкриття були зроблені в епоху Просвітництва?

Машина часу

«Григорій Сковорода». <https://cutt.ly/weZOEgHk>

Щоб дізнатися докладніше про життєвий шлях та погляди Григорія Сковороди, українського філософа, богослова, поета і композитора, ознайомтеся з інформацією рубрики і дайте відповіді на запитання.

1. Де народився Григорій Сковорода і в якій родині виріс? 2. У якому віці Сковорода вступив до Києво-Могилянської академії, і хто йому допоміг це зробити? 3. Які країни відвідав Григорій Сковорода у складі «Токайської комісії»? 4. Чому Сковорода кілька разів залишав і повертався до викладацької діяльності в Харківському колегіумі? 5. Які основні філософські праці написав Григорій Сковорода під час своїх мандрів? 6. Як Сковорода пояснював взаємозв'язок між трьома світами, які він виділяв у своїй філософії? 7. Що, на думку Сковороди, є основою людського щастя, і як це пов'язано зі «сродною працею»? 8. Як Григорій Сковорода описував природні здібності людей та роль Бога в їх розвитку?

Фонтан «Нерівна всім рівність», який намалював власноруч Григорій Сковорода, та зображення цього фонтану поруч із портретом філософа на аверсі банкноти Нацбанку України номіналом 500 гривень

Вір, але перевір Таємні організації. Масони

Просвітники проповідували повагу до людської гідності, гуманізм, індивідуалізм. Вони спочатку діяли як одинаки, але пізніше об'єднувалися в товариства за інтересами. Часто такі товариства були таємними. На початку XVIII ст. в Англії виникли перші товариства, або «братства» просвітників, організовані за взірцем середньовічних ремісничих цехів. Їхні учасники називали себе «вільними каменярами», або «вільними мулярами» — англійською мовою це звучало як «масони». Свої організації — ложі — масони з часом поширили по цілому світу. Виняткова таємничість та конспірація, а також причетність до них окремих монархів робила масонські ложі доволі впливовими. Відомими учасниками цих товариств були політики, громадські та культурні діячі: Бенджамін Франклін, Джордж Вашингтон, Вольтер, Моцарт, Кирило та Олексій Розумовські, Іван Котляревський та багато інших. Вони намагалися просвітити, навчити народи, покращити їхнє життя.

Однак не всі просвітники були масонами і не всі масони були просвітниками. Наприклад, в Англії надзвичайно активно розвивався рух просвітників-філантропів («людинолюбців»). Вони друкували статті і виступали в парламенті з критикою алкоголізму, злочинності, ініціювали створення притулків для жебраків і дітей-сиріт, активно боролися з работоргівлею і навіть вимагали покращення умов утримання в'язнів у тюрмах. Лідером філантропів тривалий час був Джон Говард. У 1790 р. він прибув до м. Херсон і активно боровся з епідемією чуми, рятуючи українських селян та міщан. Його заходи були успішними, і епідемію вдалося зупинити, хоча сам Говард заразився і помер.

Корисна гра:
«Просвітництво»
<https://cutt.ly/2eLXMJPx>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Визначте основні здобутки епохи Просвітництва. Які з них ви вважаєте найбільш важливими для сучасного суспільства?
3. Складіть перелік діячів епохи Просвітництва.
4. Складіть схему, яка б відображала одну з ідей просвітників про державу (на вибір). Сформулюйте власну думку про ідеальну державу епохи Просвітництва.
5. Вправа «Мапа життя». Укладіть логічну схему життя та діяльності одного з діячів Просвітництва (на вибір).
6. Вправа «Діалог». Напишіть короткий діалог між двома діячами епохи Просвітництва на актуальну тогочасну тему.

§ 48. Бароко та класицизм

Згадайте...

- особливості романського та готичного стилів у середньовічній архітектурі;
- діячів, літературні та мистецькі твори Ренесансу.

Як ви розумієте... — поняття «мистецькі стилі», «антична культура», «бароко», «класицизм»?

Чи знаєте ви, що...

- стиль бароко зародився в Італії, тут він проіснував майже 250 років; однією з перших барокових споруд стала церква Іль-Джезу в Римі, а в Україні — церква Стрітіння Господнього у Львові архітектора Джованні Баттіста?

Собор ордену єзуїтів
у Римі, інтер'єр

48.1. Мистецький стиль бароко

Наприкінці XVI – середині XVIII ст. у літературі, мистецтві, архітектурі Європи утвердився і домінував стиль бароко (італійською «перлина неправильної форми»). Головні його риси — пишність, вишуканість, прагнення до величчя і бажання насолодитися життям, природою, мистецтвом.

Бароко було тісно пов'язане з церковною та абсолютистською культурою. Виникло бароко в Італії і доволі швидко поширилося в усій Європі і до середини XVII ст. стало домінувати в будівництві палаців, паркових ансамблів. Після тривалих війн та епідемій монархи намагалися зводити величні палаци і собори, що символізували силу їхньої влади. В архітектурі бароко виражалось у просторовому розмаху та плавності споруд, поєднанні криволінійних форм, злитті об'ємів у динамічну масу, взаємодії внутрішнього та зовнішнього оформлення будівель. Часто у бароко трапляються складні, багаторушні куполи. Барокові споруди зазвичай прикрашали багатою ліпниною, позолотою, розкішними орнаментами, скульптурами. На відміну від готичних скульптур, барокові утверджували життєлюбність. Здебільшого поряд із центральними спорудами зводили споруди-супутники — дзвіниці, альтанки, галереї, павільйони, тераси, фонтани та ін.

Одними з перших у стилі бароко було споруджено будівлі на замовлення Папи Римського — Собор Святого Петра та Апостольський Бельведерський палац. Згодом архітектура бароко поширилася в інших країнах — Франції, Англії, Іспанії, Швеції, німецьких державах, Речі Посполитій тощо.

Собор Святого Петра у Ватикані

Рельєфи на надгробку родини Вальє, скульптор Джованні Бонацца, Венеція

Скульптуру використовували для оздоблення фасадів і фронтонів будівель, внутрішнього інтер'єру, фонтанів. Зазвичай барокові скульптури зображали сцени з античної міфології, біблійних сюжетів. Вони були сповнені алегорій, апелювали до вічних тем життя, смерті, страждання, пристрасті тощо. Починають з'являтися і домінувати скульптури з мармуру та інших порід каменю. Відомими скульпторами цього періоду були Джованні Бонацца, Джованні Баттіста Фоджині, Лоренцо Берніні, Георг Доннер та багато інших.

Бароковий живопис примітний динамізмом композицій, пишністю форм та барв, аристократичністю сюжетів. Кращими зразками стали роботи нідерландського художника Пітера Пауля Рубенса, італійського митця Мікеланджело де Караваджо. Рубенс тривалий час мешкав в Італії, а коли повернувся у Нідерланди, своїми картинами вплинув на формування фламандської школи живопису. Її представниками були художники Антоніс ван Дейк, Якоб Йорданс та ін. В Іспанії у стилі бароко творив Дієго Веласкес.

«Автопортрет із сином Альбертом», художник Пітер Рубенс

«Прядильниці», художник Дієго Веласкес

«Автопортрет із соняшниками», художник Антоніс ван Дейк

У бароковій музиці переважав **поліфонізм** — одночасне звучання кількох різних мелодій. Яскравими її представниками були Йоганн Себастьян Бах та Георг Гендель.

Основні барокові сюжети в літературі — теми швидкоплинності життя, постійне нагадування про смерть і заклик насолоджуватися прекрасними митями існування. Письменники подавали сюжети крізь призму ілюзії, сну. Їх наповнювали символами, метафорами, протиставленнями, сатирою. У творах часто перепліталися трагічне і комічне, піднесене та вульгарне, жахливе і кумедне, християнське та язичницьке. Це відображалось не лише в сюжетах, а й інколи в назвах творів — «Блаженна мука», «Найсолодша отрута», «Життя — це сон», «Світ — це театр». Особливо популярними були п'єси (П. Кальдерон, А. Гріфіус), галантно-героїчні та сатиричні романи (Ш. Сорель, П. Скаррон). Їхні сюжети часто переносили читачів у давнє минуле, вигадану ідеальну країну Аркадію. Іноді головний герой таких творів виступав трікстером — спритником, шахраєм. Особливо яскраво такий сюжет простежується в комедії Карло Гольдоні «Слуга двох панів» про спритного слугу Труфальдіно із Бергамо. Він примудрився найнятися до двох господарів і отримував тривалий час від обох платню, а коли обман викрили — господарі йому пробачили.

Мовою історичного джерела

Англійський поет Донн Джон
Священні сонети. 19-й сонет «Щоб мучить мене...».
Які ідеї періоду Бароко відобразив автор у сонеті?
Які почуття та емоції викликав у вас цей твір?

<https://cutt.ly/zeB31ESn>

1. Визначте особливості стилю бароко. 2. Назвіть найвизначніші, на вашу думку, твори бароко в архітектурі, живописі, скульптурі. 3. Які теми переважали в бароковій літературі?

Машина часу

<https://cutt.ly/FeB30VRL>

«Бароко — перший наднаціональний „великий стиль”».

1. Поміркуйте, чому ідеї мистецтва бароко актуальні сьогодні. 2. У чому, на думку композитора Є. Петриченка, полягає унікальність цього стилю?

STEM-завдання «Шекспір».

Розвиваємо мовну компетентність.

Літературознавці вважають, що творам англійського поета і драматурга В. Шекспіра притаманні риси бароко. Він є автором 37 п'єс, 2 поем, а також 154 сонетів.

Об'єднайтесь у пари чи групи. Оберіть один із крилатих висловів героїв Шекспірових п'єс:

- "To be, or not to be: that is the question".
- "All the world's a stage", and all the men and women merely players".
- "Romeo, Romeo! Wherefore art thou Romeo?"
- "Tomorrow, and tomorrow, and tomorrow, Creeps in this pretty pace from day to day, To the last syllable of recorded time..."

– "Friends, Romans, countrymen, lend me your ears; I come to bury Caesar, not to praise him. The evil that men do lives after them, The good is oft interred with their bones..."

Виконайте завдання: 1. Перекладіть вислів українською мовою (у разі потреби скористайтесь онлайн-застосунком). 2. Визначте, з якого він твору, кому з героїв належить, у яких життєвих ситуаціях ми його вживаємо. 3. Введіть обраний афоризм як промпт для генерування зображень на основі штучного інтелекту.

Капели у Версалі,
архітектор
Р. де Кот, 1643–1715 рр.

циліндри, куби. Одним із перших архітекторів класицизму став Андера Палладіо.

Колнада Лувру, Париж

Головний фасад Chiswick House, Лондон

У класичній художній літературі все просто і схематично. Гріховність і праведність розділені чітко. Мужній герой — мужній до кінця, закохана жінка любить до смерті, скупий скупиться. Відомими представниками класицизму були П'єр Корнель, Жан-Батій Мольєр, Жан Расін. У їхніх творах перемагає розум, обов'язок, готовність

48.2. Класицизм

Класицизм (від латинського слова «взірцевий», «зразковий») прийшов на зміну бароко в другій половині XVII ст. і тривав до XIX ст., співіснуючи з бароко та іншими стилями. Він примітний рівноваженістю, гармонійною пропорційністю, замкнутістю композицій, симетрією. Класицизм символізував прагнення людини до простоти у змісті та формі.

Класицизм сприймали як нове відродження античності. У ньому були закладені раціоналізм і упорядкованість. Прихильники класицизму орієнтувалися на античну спадщину в різних видах мистецтва. В архітектурі використовували колони, портики, карнизи за майже повної відсутності декору. Для оздоблення споруд використовували прості геометричні фігури — прямокутники,

жертвувати. Прикладами романів у стилі класицизму стали «Робінзон Крузо» Даниеля Дефо, «Мандри Гуллівера» Джонатана Свіфта. У них зображено прагнення людини до справедливого, розумного суспільства, а також труднощі життєвого вибору.

Жан де Лафонтен своїми віршованими байками висміював вади суспільства, зображав людські слабкості, ідеалізував людей праці, повчав читачів. Розум возвеличувався і в художніх творах, через які виховували почуття громадянського обов'язку. П'єр Огюстен де Бомарше висміював вади французького суспільства у драматичних творах, найвідомішим з яких є «Весілля Фігаро». Значно серйознішою була п'єса німецького драматурга Фрідріха Шиллера «Підступність і кохання». Вона пропагувала патріотизм, жертовність.

Ідеї класицизму в музиці особливо активно впроваджували в Австрії композитори Франц Йозеф Гайдн, Вольфганг Амадей Моцарт. Їх розвивав Людвіг ван Бетховен, прославляючи розум, возвеличуючи добро і справедливість. Суттєвими мінусами класицизму стали повторюваність, використання стереотипних, шаблонних рішень.

Мовою історичного джерела

Із п'єси Фрідріха Шиллера «Підступність і кохання»:

«...Але тоді... коли впадуть бар'єри нерівності, коли злетить з нас ненависне лущиння суспільного стану, коли люди будуть тільки людьми... коли прийде Господь, коштовності і пишні титули подешевшають, а серця в ціні піднімуться».

Поміркуйте, як головна героїня твору Луїза уявляє справедливість.

1. Визначте особливості класицизму. 2. Які риси класицизму в архітектурі? 3. Назвіть маркери, за якими, на вашу думку, можна віднести літературний чи музичний твір до стилю класицизм.

Корисна гра:
«Бароко та класицизм»
<https://cutt.ly/ZelCRMin>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі. 2. Визначте основні здобутки періодів бароко та класицизму. 3. Складіть перелік діячів культури бароко та класицизму. 4. Створіть діаграму Венна «Бароко та класицизм». 5. Вправа «Мапа життя». Укладіть логічну схему життя та діяльності одного з діячів культури бароко та класицизму (на вибір). 6. Вправа «Онлайн-екскурсія». Огляньте Собор Святого Петра у Ватикані за покликанням <https://cutt.ly/SelCYNtq> або QR-кодом. У разі потреби скористайтесь онлайн-застосунком для перекладу. Віднайдіть характерні для стилю бароко ознаки.

§ 49–50. Бароко і класицизм в Україні

Згадайте...

- ознаки бароко та класицизму як мистецьких стилів;
- видатних представників бароко і класицизму.

Як ви розумієте... — поняття «українське бароко», «козацьке бароко»?

Чи знаєте ви, що...

- автором двох рукописних книг барокової поезії «Зегар з полузегарком» (1690) і «Млеко од овці пастиру належное» (1691) є Іван Величковський; його твори — це фігурні або курйозні вірші (акровірш, у якому зашифроване ім'я автора; вірш-рак, який читається і в зворотному напрямку; вірш, уписаний у геометричну фігуру);
- український архітектор Іван Григорович-Барський навчався в Києво-Могилянській академії, розробив та побудував міський водогін, частиною якого був фонтан з павільйоном-ротондою, та Покровську церкву в Києві, церкву Миколи Набережного в Козельці, собор Різдва Богородиці, будинок полкової канцелярії, а також Спасо-Преображенський собор Красногірського монастиря в Золотоноші; у 2011 році Національний банк України випустив пам'ятну срібну монету «Родина Григоровичів-Барських» у серії «Славетні роди України»?

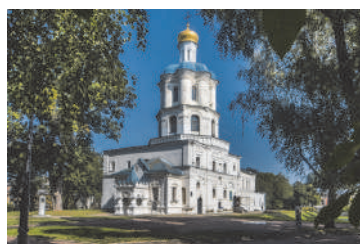

49–50.1. Бароко в Україні

Українське (або козацьке, мазепинське) бароко було поширене здебільшого на території Гетьманщини і Слобожанщини в XVII—XVIII ст. Йому притаманне поєднання європейського бароко та місцевих традицій (власне, й в інших країнах цей стиль легко пристосовувався до смаків загалу). Українське бароко відрізнялося від західноєвропейського спрощеними формами та стриманішими орнаментами. Найактивніше його використовували в архітектурі українських міст — Києва, Чернігова, Глухова, Батурина, Полтави. Водночас бароко поширювалося й на українських землях, що входили до складу Речі Посполитої. Тут переважали європейські впливи. Найбільше їх можна простежити в архітектурі Львова, Кам'янця, Бучача, Вишнівця, Ізяслава, Городенки, Жовкви, Олеська, Підгірців, Чорткова та інших воєводських і повітових міст.

Будинок бурси в м. Новгород-Сіверський

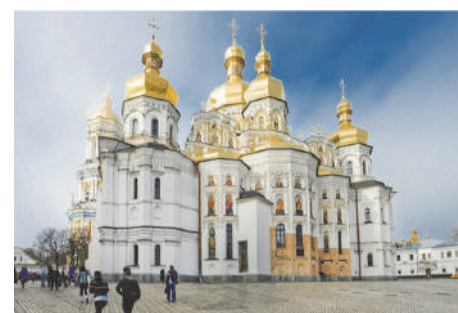

Чернігівський колегіум

Відомі українські архітектори цієї доби — Іван Григорович-Барський, Степан Ковнір, Іван Зарудний. Споруджували будівлі також за проектами іноземних архітекторів (Павла Гіжицького, Бернарда Меретина, Бартоломео Растреллі, Мартіна Урбаніка та ін.). В окремих випадках над будівництвом однієї споруди працювали одразу кілька архітекторів, як наприклад, над домініканським собором (працювали по черзі щонайменше 5 архітекторів) та собором Святого Юра у Львові (три архітектори). Спорудження деяких храмів могло тривати десятиліттями. Вони зазнавали руйнувань унаслідок війн, пожеж, згодом перебудовувалися, зазнавали нових архітектурних впливів. У результаті могло відбуватися змішування різних стилів — ренесанс, бароко, рококо та ін.

Підгорецький замок і парковий комплекс, поєднання ренесансу і бароко, архітектор Гійом Левасер де Боплан

Успенський собор Києво-Печерської лаври, на початку XVIII ст. перебудований у стилі бароко

Маріїнський палац у Києві

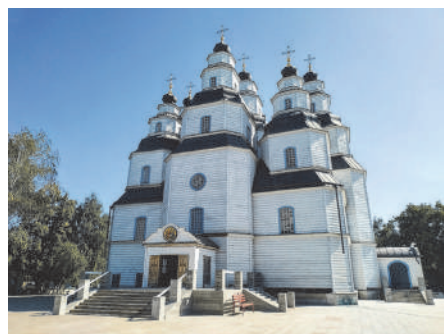
У будівлях українського бароко помітне прагнення до зовнішнього блиску, до розвиненої архітектурної декорації — фронтонів, ліпних орнаментів. У них використовували колони, напівколони, пілястри архітектурних орденів. Серед барокових споруд в Україні є не лише собори, церкви, монастирі, дзвіниці, але й будівлі навчальних закладів, палаци, палацово-садові комплекси, будівлі урядових інституцій.

Домініканський собор, м. Львів

Собор Святого Юра, м. Львів

Дерев'яний бароковий Троїцький собор, архітектор Яків Погребняк, 1772–1781 рр., м. Самар

Брама Заборовського в комплексі Софійського собору, архітектор Йоган-Готтфрід Шедель, м. Київ

Катерининська церква, м. Чернігів, 1715 р.

Велика дзвіниця Києво-Печерської лаври

Собор Різдва Богородиці, м. Козелець

Основними замовниками спорудження виступали церковні ієрархи (наприклад, митрополит Петро Могила), на території Гетьманщини — українські гетьмани (Іван Виговський, Іван Мазепа, Іван Скоропадський, Данило Апостол, Кирило Розумовський та ін.), представники козацької старшини (Безбородьки, Гамалії, Галагани, Гоголі, Кочубеї, Лизогуби, Маркевичі та ін.), а в Галичині, на Волині

та Поділлі — магнати (Михайло-Сервацій Вишневецький, Микола-Василь Потоцький, Михайло-Казимир Радзивілл, Барбара Сангушко та ін.), церковні братства.

Декор надгробкової каплиці Адама Єроніма Сенявського, скульптор Ян Пфістер, 1640 р., м. Бережани

Придорожній пам'ятник Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії, скульптор Йоган-Георг Пінзель, м. Бучач

Георгіївська церква Видубицького монастиря, м. Київ

Барокову скульптуру активно використовували переважно на українських теренах, що в XVII–XVIII ст. перебували у складі Речі Посполитої. Одним із найвідоміших скульпторів цього напрямку був Йоган-Георг Пінзель. Його скульптури з каменю та дерева. Ці шедеври прикрашають храми Львова, Бучача та ін. міст. Цікавими є скульптури та оздоблення храмів, які виконав Ян Пфістер. Він використовував гіпс, мармур, алебастр, дерево та застосовував різні технічні прийоми — різьблення, кування, розпис.

Скульптура «Святий Юрій Змієборець» на фасаді однойменного собору, скульптор Йоган-Георг Пінзель, м. Львів

Фрагмент декору дзвіниці Софії Київської

Марка України «Андріївська церква, XVIII ст., Київ»

Живописні твори українського бароко насичені композиціями і декором. Це здебільшого ікони та портрети. Персонажі на них зображені в дорогому одязі з елементами українських національних

мотивів. Відомі художники-іконописці бароко в Галичині — Іван Руткович, Йов Кондзелевич, Йоаким Борисевич, Павло Гіжицький. Гравюрами, мідьоритами та дереворитами прославився гравер Ілля зі Львова. Він ілюстрував численні видання, що друкувалися Львівським церковним братством. На території Гетьманщини писали ікони Захарій Голубовський, Олімпій Галик, Петро Рогуля та інші представники Лаврської іконописної школи. Відомим гравером Гетьманщини був Іван Щирський.

«Києво-Могилянська академія та її спудеї», гравер Іван Щирський

«Ян III Собеський під Віднем», художник Юрій Шимонович-Семигиновський

Титульна рамка «Требника Петра Могили» (1646), дереворит, гравер Ілля

Ікона Архангела Михаїла з Богородчанського іконостасу, художник Йов Кондзелевич

Фрагменти Жовківського іконостасу, Національний музей у Львові, художник Іван Руткович

Охтирська ікона Пресвятої Богородиці, художник Петро Рогуля

Європейську славу здобув художник зі Львова Юрій-Елевтерії Шимонович-Семигиновський. Він тривалий час навчався у кращих італійських художників, а після повернення в Галичину став придворним малярем короля Яна III Собеського. Він також малював алегоричні картини, розписував іконостаси храмів.

Портрет митрополита Дмитра Туптала, художник Олімпій Галик

Українська барокова література розвивалася в період від кінця XVI до кінця XVIII ст. Її представники — відомі письменники-полемісти Мелетій Смотрицький, Кирило Транквіліон-Савроvecький, Петро Могила, Іван Величковський. Вони писали релігійні проповіді, духовні пісні та вірші, панегірики, епіграми. Доволі поширеними були «віршові іграшки» — твори, в яких можна було із початкових літер кожного рядка скласти зашифроване слово, або ж текст у яких читався однаково зліва направо і навпаки. Життя святих писали Дмитро Туптало, Петро Могила.

У другій половині XVIII ст. помітний вплив на розвиток української барокової літератури зробив Григорій Сковорода. Його твори належать до різних жанрів: байки, вірші, притчі, псалми, пісні, твори на морально-етичні та філософські теми. Найвідомішими його творами є «Сад божественних пісень», «Байки Харківські».

Для барокового театру створювали переважно великодні та різдвяні п'єси, твори на сюжети з української історії. На ярмарках часто виконували жартівливі інтермедії. Завдяки бароко в Україні відбулося відділення світської культури від духовної.

У сфері професійної музики центральне місце й надалі належало церковному співу. Але домінувати став **партесний спів** — різновид багатоголосного (найчастіше чотириголосного) хорового виконання *a capella* за окремими голосами-партіями (партесами). Тогочасні диригенти-керівники не лише обов'язково самі співали під час виконання твору, а й знали напам'ять усі партії, бо партитур просто не існувало. Оскільки в православній літургічній традиції інструментів категорично не використовували, хорові концерти стали тим унікальним жанром, що замінив українцям симфонію.

Ті сотні композицій української партесної музики стилю бароко, які дійшли до нас, — твори анонімні. Вони, за чернечою традицією, є свідченням самозреченої праці творців «на славу Богу». Але наприкінці XVIII ст. розквітає талант професійних українських композиторів. Ними стали **Микола Дилецький**, **Артем Ведель**, **Максим Березовський**, **Дмитро Бортнянський** та інші. До нас дійшли їхні рукописні збірники літургійної музики — ірмологіони, монодії, ірмоси, розспіви та канти.

Із твору Григорія Сковороди «Розмова, названа Алфавіт, чи Буквар миру»:

«Бог схожий на багатий фонтан, що наповнює різні посудини за їхньою вмістністю. А над фонтаном ось такий напис: «Нерівність всім рівність». Ллються з різних трубок різні струмені в різні посудини, що стоять довкола фонтана. Менша посудина має менше, але вона однакова з більшою тим, що так само повна».

Сковорода Г. Буквар миру. Харків, 2022. С. 88.

У чому, на думку Сковороди, полягає рівність людей у суспільстві? Чи актуальні ці думки українського філософа доби Відродження в наш час?

Машина часу

«Музей Григорія Сковороди».

1. Як ви розумієте допис на платформі «Музей майбутнього»: «Тепер цей музей — без часу і простору. Музей, що втратив форму, але не втратив змісту. Музей, що збереже твої ідеї, труди і мрії, погляди й настанови. Тепер будь-хто зможе прогулятися твоїми стежками будь-коли та будь-де. Ти мріяв про те, що кожен і кожна займатимуться сродною працею, до якої лежить душа»? 2. Чому важливо зберегти історичні пам'ятки, навіть в онлайн-форматі? 3. Як ви розумієте вислів Сковороди «сродна праця»?

<https://cutt.ly/FeB30VRL>

1. Визначте особливості українського бароко. 2. Які риси цього стилю в архітектурі, скульптурі та живописі? 3. Назвіть українських авторів барокової літератури та музики.

49–50.2. Поширення класицизму в українських землях

Поширення класицизму на українських теренах має свої особливості. Важливо врахувати, що наші землі перебували у складі іноземних держав. Також класицизм в Україні переплітається з іншими стилями і регіональними традиціями. Це зумовило різноманітні інтерпретації цього стилю в українській культурі. До того ж в архітектурі, скульптурі, живописі, музиці класицизм в українських землях поширився з деяким запізненням — у першій половині XIX ст.

Палац родини Тарновських у Качанівці Чернігівської області

Палац гетьмана Кирила Розумовського (1728 – 1803) в Батурині

Палац Сангушків у Ізяславі, художник Наполеон Орда, 1872 р.

Палац князів Вишневецьких, с-ще Вишнівець Тернопільської області

У стилі класицизму споруджено Круглу площу в Полтаві, палаци Кочубеїв у Диканьці, Кирила Розумовського в Батурині, садиби Тарновських у Качанівці, Чечелів у Самчиках, Воскресенську церкву в Батурині. З класицизмом також пов'язано формування найбільших ландшафтних парків — садиби в Качанівці та Олександрії, парк у Білій Церкві.

Перехід до класицизму в живописі відбувся наприкінці XVIII ст., хоча на території України ще довго відчувалися традиції барокового малярства. Риси класицизму простежуються в роботах уродженця Глухова Антона Лосенка, особливо на античну тематику (наприклад, сюжет картини «Прощання Гектора з Андромахою», 1773 рік).

У жанрі портрета працювали Дмитро Левицький і Володимир Боровиковський. У Женевському музеї зберігається портрет французького енциклопедиста Дідро пензля Д. Левицького. Культурні зміни другої половини XVIII століття вплинули і на творчість Володимира Боровиковського. Він народився в родині іконописця з Миргорода Луки Боровика. Батько навчив сина мистецтва іконопису. Ікони Володимира Боровиковського зберігаються в Київському національному музеї. Згодом художник працював у портретному живописі. Відомою картиною маляра став портрет полтавського бургомістра екзапорожця Павла Руденка.

«Прощання Гектора з Андромахою», художник Антон Лосенко, 1773 р.

«Портрет Дідро», художник Дмитро Левицький, 1773 р.

«Портрет полтавського бургомістра Павла Руденка», художник В. Боровиковський, 1778 р.

На відміну від інших національних літератур, класицизм в Україні виник і розвивався без протистояння з бароковою літературою. У другій половині XVIII століття, коли Україна стає російською провінцією та втрачає свої національні літературні й культурні центри (як-от Києво-Могилянську академію), бароко поступово зникає. Український класицизм, ознаменував перехід до єдиної літературної мови. Наявні в українському класицизмі жанри — травестія, байка, комедія, народне оповідання — вимагали використання народної мови. Деякі риси класицизму помітні в трагікомедії «Володимир» Феофана Прокоповича, поезії Івана Некрашевича, шкільних «пітиках» XVIII ст., поемі «Енеїда» Івана Котляревського.

Марка України
«Іван Котляревський»

Мовою історичного джерела

Іван Котляревський «Енеїда» (фрагмент).

Поміркуйте, які цінності українських козаків перейняли герої поеми І. Котляревського «Енеїда» Низ та Евріал.

<https://cutt.ly/seB39phJ>

1. Визначте особливості розвитку класицизму на території України. 2. Які архітектурні споруди в українських землях зведені в стилі класицизму? 3. Визначте риси літературних творів, написаних відповідно до норм класицизму.

Корисна гра:

«Митці українського бароко та класицизму»

<https://cutt.ly/VeZOISPX>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі. 2. Визначте основні здобутки періодів бароко та класицизму на території України. 3. Складіть перелік діячів культури українського бароко та класицизму. 4. Створіть діаграму Венна «Бароко та класицизм». 5. Вправа «Мапа життя». Укладіть логічну схему життя та діяльності одного з українських діячів культури бароко та класицизму (на вибір). 6. Вправа «Онлайн-екскурсія». Огляньте експозицію віртуального музею «Під зорею Пінзеля. 3D-вимір» за покликанням <https://cutt.ly/CeZOOFV0> або за QR-кодом. Чи погоджуєтеся ви з тезою «Пінзель — український Мікеланджело»? Обґрунтуйте свою думку.

§ 51–52. Освічений абсолютизм

Згадайте...

- що таке абсолютизм;
- які держави Раннього Нового часу були абсолютними монархіями.

Як ви розумієте... — поняття «Просвітництво», «освічений абсолютизм»?

Чи знаєте ви, що...

- молодша донька австрійської імператриці Марії-Терезії Марія-Антуанетта вийшла заміж за короля Франції Луї XVI, але під час революції у Франції королівську родину стратили на гільйотині;
- майбутній імператор Пруссії Фрідріх II Великий у юнацтві захоплювався мистецтвом та літературою, через що посварився зі своїм батьком Фрідріхом I, спробував втекти до Англії та навіть був ув'язнений за дезертирство?

51–52.1. Що називають політикою освіченого абсолютизму?

У XVIII ст. французькі просвітники Вольтер, Ш. Монтеск'є та Ж.-Ж. Руссо запропонували ідею організації «ідеальної держави» (держави-механізму). Такою мала бути монархія, де певні права та обов'язки є і в монарха, і в його підданих. Просвітники вірили в те, що завдяки розуму можна побудувати таку державу і вона ґрунтуватиметься на істині та справедливості. Основною причиною недосконалості держав попередніх епох вони вважали неосвіченість, природну недосконалість народу, низький рівень його культури. Монархи, на думку просвітників, повинні поширювати освіту серед населення, вчити його «правильно (раціонально) жити», покращувати умови життя і закони. Усі зміни, реформи мали б відбуватися з волі монарха (короля чи імператора) за правилом: піклуючись про підданих, усе вирішувати без їхньої участі.

Такі ідеї стали основою політики **освіченого абсолютизму**, за якої монарх брав на себе певні зобов'язання перед народом. При цьому монархи посилювали свою владу за допомогою адміністративних і управлінських реформ, контролю за фінансами та судами. Вони переозброювали армії, підтримували науку. Здобутки науки мали покращувати проведення всіх інших реформ, а освіта мала виховувати слухняних чиновників. «Правильне життя» чи «правильна поведінка» підданих передбачала вірне служіння монархії. Суттєво звужувалася роль церкви та релігії в житті держав. Натомість зростала роль законів. Перед законами всі ставали рівними. У міжнародних відносинах поширилася практика балансу, коаліцій і компромісів п'яти великих держав — Англії, Франції, Пруссії, Австро-Угорщини і Росії.

Освічений абсолютизм — політика правителів низки європейських держав (Іспанії, Португалії, Данії, Швеції, Священної Римської імперії, Пруссії, Австрії, Росії), яку в другій половині XVIII ст. здійснювали під впливом ідей Просвітництва; полягала в оновленні, осучасненні суспільного устрою, законодавства, господарства, судочинства, церкви й культури.

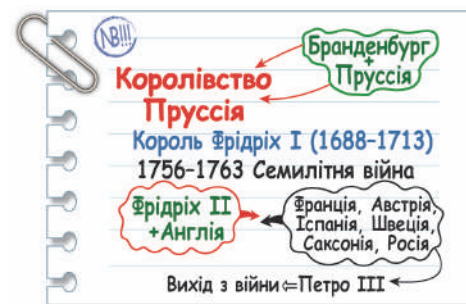

1. Які ідеї Просвітництва стали основою політики освіченого абсолютизму? 2. Чим освічений абсолютизм відрізнявся від абсолютизму попередніх років? 3. Які реформи проводили монархи для реалізації політики освіченого абсолютизму?

51–52.2. Освічений абсолютизм у Пруссії

У Пруссії освічений абсолютизм впроваджував **Фрідріх II Великий** (1740 — 1786). Посівши прусський трон, він доволі швидко здобув стійку репутацію «короля-філософа». Свої плани Фрідріх II виклав у трактаті «Анти-Макиавеллі», надрукованому у 1740 р. Вольтером. Він вважав, що монарх повинен дбати про здоров'я і процвітання підданих. Але свої обов'язки король Пруссії розумів дещо особливо. Насамперед йшлося про те, щоб збільшити розміри своїх володінь і кількість підданих. У 1740 р. Фрідріх II захопив в Австрії Сілезію, один із найбільш економічно розвинутих регіонів Центральної Європи. Надалі він розширив свої володіння за рахунок інших німецьких держав, територій Речі Посполитої.

Батько залишив Фрідріху II у спадок велику армію, на утримання якої йшло понад 80% бюджету країни (про Пруссію жартували, що це армія, яка має державу). Фрідріх II продовжував посилювати військо, подвоїв його чисельність до кінця правління, озброїв новою артилерією. Це потребувало великих коштів. Тому Фрідріх II усіляко намагався в дусі протекціонізму та меркантилізму підтримувати прусську промисловість, сприяв внутрішній торгівлі. Він модернізував державну службу, залучаючи до неї безземельних вихідців зі шляхти (юнкерів). Також Фрідріх II проводив політику віротерпимості, залучаючи до країни переселенців, що втікали від релігійних гонінь у Франції, Іспанії, інших державах. Чеські ткачі, вчителі-єзуїти, французькі гугеноти-ремісники, єврейські купці і банкіри — для всіх них знайшлося місце і робота в Пруссії. Французькі економісти допомогли Фрідріху II реформувати податкову систему. Було запроваджено непрямі податки на продаж окремих товарів — солі, тютюну тощо. На торгівлю іншими — наприклад кавою — запровадили державну монополію. Ці заходи, а також грошові реформи, такі як зменшення вмісту дорогоцінних металів у монетах, запровадження паперових банкнот, дозволяли до певної міри наповнити державний бюджет.

Пруського короля цікавили проекти осушування боліт, збільшення родючості земель, прокладання судноплавних каналів для перевезення продовольства. Фрідріх II гордився тим, що поширював серед селян нові культури, зокрема картоплю. Багато дій Фрідріха II мали прогресивне значення. Він скасував цензуру, заборонив тортури в ході судового слідства, гарантував недоторканність майна підданих, започаткував уніфікацію законів. Водночас Пруссія за Фрідріха II залишалась абсолютистською, милітаризованою державою із недемократичними порядками.

«Фрідріх II, король Пруссії», художник Шарль-Амедей-Філіп ван Лоо, 1763(9) р.

1. Схарактеризуйте найважливіші реформи Фрідріха II. 2. Поміркуйте, чому понад 80% бюджету Пруссії скеровувалось на утримання армії. Чи можна назвати Пруське королівство милітаризованою державою? Чому? 3. Скористайтеся схемою та додатковими джерелами інформації, щоб укласти повідомлення про вплив Семилітньої війни на становище європейських країн.

51–52.3. Освічений абсолютизм в Австрійській імперії

Одними з перших політику освіченого абсолютизму проводили в Австрії Марія-Терезія (1740–1780) та її син Йосиф II (1780–1790). Насамперед вони здійснили адміністративні, судові та військові реформи. У рамках адміністративних змін було створено Державну раду — уряд країни. Провінціями стали управляти цісарські намісники із числа австрійської знаті. Вони зосереджували у своїх руках адміністративну, податкову, судову, військову та поліцейську владу. Роль місцевих сеймів була обмежена.

У 1743 р. було проведено судову реформу — скасовано окремі шляхетські, магнатські та інші станові суди. Запровадили єдину судову систему по всій країні. Обмежили право поміщиків судити та карати власних селян-кріпаків. Найвища судова влада в імперії належала імператору. У 1769 р. було видано кримінальний кодекс

Марії-Терезії (Кодекс Терезіана). Тепер у різних провінціях за одні й ті самі злочини запроваджували однакові покарання.

Участь у війні за австрійську спадщину та Семилітній війні змусила Марію-Терезію створити *регулярну армію*, яку формували завдяки рекрутським наборам та загальній військовій повинності для шляхти (дворян). Чисельність армії зросла до 150 тисяч солдатів у мирний час і могла бути збільшена до 300 тисяч на час війни. На державних мануфактурах для них готували одяг та взуття єдиного взірця, забезпечували уніфікованою вогнепальною зброєю. Армія мала сприяти онімеченню солдатів — більшість офіцерів були австрійці, команди давалися німецькою мовою. В імперії створювалася мережа офіцерських шкіл.

Для утримання великого війська потрібні були значні кошти. Тому Марія-Терезія та Йосиф II провели переписи населення, земель імперії і за їх результатами *уніфікували податки та мита* (Терезіанський кадастр, Йосифінська метрика). Податки мусили платити не лише селяни та жителі міст, а й шляхта та церква. Марія-Терезія запровадила в 1762 р. поряд зі срібними та золотими монетами паперові гроші. Для підтримки фінансової стабільності було утворено *Віденський банк*. Уніфіковувалися системи мір, ваг по всій імперії. Це, з одного боку, суттєво спрощувало внутрішню торгівлю в імперії, а з другого — перетворювало провінції на внутрішні колонії. У 1769 р. Марія-Терезія здійснила *кодифікацію законів* Австрійської держави, позбавивши низку земель, насамперед Чехію та Угорщину, автономних прав.

«Марія-Терезія з родиною»,
художник Мартін ван Мейтенс
Молодий, 1754 р.

«Йосиф II оре поле біля села Славіковіце
в Південній Моравії», гравюра,
автор невідомий, 1769 р.

Марія-Терезія та її син Йосиф II обмежили право Папи Римського призначати єпископів у їхній державі без згоди монарха. Гроші, зібрані церквою в Австрійській імперії, мали бути витрачені на церковні потреби в цій же державі. Марія-Терезія та Йосиф II

послідовно закривали монастирі. Їх чисельність зменшилася до початку XIX ст. майже на тисячу. Монастирські землі та інші володіння переходили в державну власність. Також припинили діяльність ордену єзуїтів.

Священники отримували статус державних чиновників. Вони мали опікуватися бідними, організовувати початкові школи при храмах для дітей 6–12 років, реєструвати шлюби, народження дітей, смерті. Священники відповідали за виховання патріотизму та мораль парафіян. Для підготовки священників було створено мережу духовних семінарій. Однією з них став «Барбареум» — навчальний заклад при церкві святої Варвари у Відні, який готував греко-католицьких священників для Галичини, Буковини та Закарпаття. Та освічених священників ще довго не вистачало. Через це не вдалося охопити всіх дітей імперії навіть початковими школами. Щоб виправити ситуацію, Йосиф II розпорядився створити мережу світських учительських семінарій, де готували вчителів. Створювали також спеціальні школи та академії для певних професій — агрономів, ветеринарів, інженерів, лікарів. Активно розвивався Віденський університет.

13 жовтня 1781 р. Йосиф II оголосив *патент (указ) про віротерпимість*, яким надавав громадянські права не лише католикам, а й православним, греко-католикам, лютеранам, кальвіністам і юдеям. Та ще більші наслідки мав патент від 1 листопада 1781 р. *про вірнопідданих селян* у Чехії, яким скасовувалася панщина. Її поміщики мали замінити на грошовий чинш. Згодом дію цього патенту поширили на інші провінції імперії. Ця реформа влаштовувала далеко не всіх селян і зовсім не влаштовувала землевласників. Йосиф II також заохочував викуп селянами своїх наділів. Він започаткував німецьку колонізацію провінцій — німецькі селяни отримували землю і створювали свої взірцеві поселення в Чехії, Галичині, Буковині, Трансильванії та інших провінціях і мали бути прикладом правильного ведення сільського господарства. У ході цих реформ впроваджувалося вирощування картоплі, тютюну, деяких інших сільсько-господарських культур, орієнтованих на ринок.

Однак дії Марії-Терезії та Йосифа II супроводжувалися посиленням бюрократії, впровадженням німецької мови у всі сфери життя та суворою регламентацією (було детально розписано, як мають відбуватися церковні обряди, як правильно селяни повинні обробляти землю, коли сіяти, збирати врожай, як треба будувати житло, і навіть який одяг вони мають носити та коли одружуватися). Наприклад, щоб «уберегти населення від неробства і лінощів», у 1753 р. селян примусово залучали до прядіння взимку. А з 1765 р. ця повинність поширювалася навіть на дітей.

Дії Марії-Терезії та Йосифа II наптовхувалися на опір католицької церкви, німецької аристократії, спричинили повстання селян в

Угорщині та Трансильванії. А загалом політика освіченого абсолютизму в Австрії мала як позитивні, так і негативні наслідки й сприяла централізації імперії, посиленню в ній влади імператора.

1. Які зміни відбулися в адміністративному устрої імперії за час правління Марії-Терезії та Йосифа II? 2. Поміркуйте, як реформи Марії-Терезії вплинули на економіку Австрійської імперії. 3. Чи вважаєте ви Марію-Терезію та Йосифа II прогресивними політиками Нового часу?

51-52.4. Російська імперія —

«освічене самодержавство».

Ідея «добре впорядкованої держави»

У Росії освічений абсолютизм втілювала в життя Катерина II (1762–1796). Вона була вихована в Німеччині і від свого батька перейняла ідею «добре впорядкованої держави» (її ще називають «поліційною державою» за фокус на регламентації). Основною метою програм Катерини II було створення унітарної абсолютистської держави з необмеженою владою монарха.

Мапа смуги осілості,
автор Олексій Мустафін

Катерина II заохочувала переселення до імперії німецьких, сербських, болгарських, грецьких переселенців і водночас запровадила **смугу осілості для євреїв**, що обмежувало їхні права. Національні особливості хоча й визнавали, та розглядали їх лише як показник різних рівнів розвитку. Катерина II вважала, що з адміністративною інтеграцією регіональні та національні відмінності поступово зникнуть. Імператриця управляла країною, опираючись на російських дворян. Її заходи були спрямовані на централізацію державного управління та уніфікацію законодавства. Було створено спеціальну комісію для кодифікації законів.

Паралельно сформували вищий орган виконавчої влади — Кабінет Міністрів, яким безпосередньо керувала імператриця.

Смуга осілості — обмежена територія компактного проживання євреїв у Російській імперії.

«Європейські лідери зі змішаними почуттями спостерігають за кроками Катерини II», французька карикатура «Імперський крок», автор невідомий, 1792 р.

«Катерина II на прогулянці в Царськосільському парку», художник Володимир Боровиковський, 1794 р.

Було проведено реформу місцевого управління. Всю країну поділили на 50 губерній, кожна з яких складалася з 10–15 повітів із населенням до 30 тисяч осіб. Губерніями керували губернатори, які мали всю повноту фінансової, адміністративної, судової влади на місцях (хоча на прикордонні головну роль відігравали генерал-губернатори, які контролювали кілька губерній). Були обмежені або й ліквідовані місцеві органи самоврядування. Так, в Україні в 1764 р. було ліквідовано Гетьманщину, а в 1775 р. — Запорозьку Січ.

У 1763 р. церковні землі було передано державі. Більшість із них згодом роздали дворянам. Для дворян Катерина II видала в 1785 р. жалувану грамоту. Вони відтепер могли не йти на державну адміністративну чи військову службу, якщо того не бажали. Дворяни могли володіти землею та кріпаками. В Україні даровані жалуваною грамотою можливості для частини козацтва вписатися до дворянства мали ознаки підкупу еліти. Поруч із запровадженням кріпацтва 1783 р., це руйнувало єдність «козацького народу» та уявлення (часів після Козацької революції), що всі українці — це вільні люди, і між ними не може бути кріпаків.

Катерина II також проводила політику протекціонізму і меркантилізму, підтримувала державну монополію на продаж солі, шовку, тютюну, алкоголю. Імператриця в 1768 р. зініціювала створення першого російського банку і випуск паперових грошей. Вона намагалася покращити умови для зовнішньої торгівлі.

Однак прибутки не встигали за витратами імператриці. За роки її правління кількість чиновників зросла у два рази, російська армія

зросла також удвічі (до 320 тисяч солдатів), а флот — у 15 разів. Великі кошти витрачали на учасників перевороту, які свого часу допомогли Катерині II захопити владу, на утримання Академії наук, будівництво нових палаців, прикраси та одяг імператриці, розваги імператорського двору, на піар-окозамилювання («потьомкінські села») тощо.

Грошовий дефіцит намагалися зменшити за рахунок додаткового друку паперових грошей, які поступово знецінювалися, а також позик грошей в англійських банкірів. Такі дії спричинили підвищення цін (вартість хліба в 1762–1796 рр. зросла більш як у вісім разів), зростання податків, розорення населення. Закономірним результатом цього стала велика Селянська війна під проводом Оме-ляна Пугачова 1773–1775 рр.

Освічений абсолютизм імператриці фокусувався на модернізації давніх практик (тому жартували, що її старий віз, що вправно підганяється батогом, в якийсь момент ненадовго й обігнав новий і ще недосконалий англійський паротяг). Катерина II підтримувала екстенсивний напрямок розвитку економіки — освоєння нових земель, посилення закріпачення селян, обмеження прав російських міщан, національних меншин. Російська імперія за часів Катерини II посилювалась як унітарна, деспотична країна із корумпованими чиновниками та поліцейським і поміщицьким свавіллям.

1. Розкрийте суть ідеї «добре впорядкованої держави». 2. Які реформи для реалізації цієї ідеї в Російській імперії здійснила Катерина II? 3. Чи мали українці можливість зберегти національну автономію в Російській імперії за правління Катерини II?

Корисна гра:

«Освічений абсолютизм»
<https://cutt.ly/NeZOAbph>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі. 2. Створіть логічну схему «фішбоун» на тему: «Політика освіченого абсолютизму». 3. Назвіть правителів, що здійснювали політику освіченого абсолютизму. Про одного з них (на вибір) підготуйте історичний портрет. 4. Запропонуйте теми для обговорення на історичному блозі від імені сучасників епохи освіченого абсолютизму. 5. Вправа «Порівняльна таблиця». Створіть порівняльну таблицю реформ двох монархів (на вибір). 6. Вправа «Парламентські слухання». Зінтерпретуйте засідання парламенту, на якому обговорять реформи «освічених» монархів. Висловіть думки прихильників і противників реформ.

§ 53. Інкorporація Української козацької держави до Російської імперії

Згадайте...

- як міжнародні події Раннього Нового часу впливали на становище українських земель;
- чи вдалось Українській козацькій державі подолати кризу епохи Руїни.

Як ви розумієте... — поняття «автономія», «інкорпорація»?

Чи знаєте ви, що...

- Іван Скоропадський після обрання гетьманом звернувся до Петра I з проханням підтвердити традиційні права і вільності Гетьманщини, але цар відмовився, посилавшись на воєнні обставини; замість двосторонніх Статей Петро I видав «Рішительний» указ 1709 р.;
- рід Скоропадських вважається одним із найстаріших в українській історії, майбутній гетьман народився в Умані, у сім'ї козацької старшини?

53.1. Загальна характеристика інкорпорації Української козацької держави до Російської імперії та її етапи

Інкorporація (від лат. incorporatio — включення до складу) — безпосереднє приєднання, включення до свого складу чого-небудь; інкорпорація території — включення до складу держави інших територій шляхом будь-яких зовнішньополітичних дій.

Автономія (державна) (грецькою — самоуправління, незалежність) — особливий статус національно-територіальних утворень, що існують у межах тієї чи іншої держави і функціонують на засадах широкого внутрішнього самоврядування, яке, за характером здійснення влади, має ознаки окремої суверенної держави.

Північна війна загострила і без того непрості відносини між Московською державою та Гетьманщиною. Петро I прагнув обмежити козацьку автономію. Іван Мазепа намагався цьому опиратися, але після його переходу на сторону Карла XII, долю Української козацької держави вирішував саме цар, який взявся за ліквідацію гетьманського устрою. З огляду на те, що тривала ще війна зі Швецією та назрівала війна з Османською імперією, діяти лише терором він не міг. Тому московські війська жорстоко розправлялися із прихильниками Івана Мазепи та мешканцями Батурина, старшинами-мазепинцями і запорожцями, водночас намагаючись запобігти переходу решти козаків на сторону шведів. Для цього зберігалася видимість політичної стабільності Гетьманщини. Але зміни все ж відбувалися. Гетьманську столицю перенесли до Глухова,

що був лише за 10 км від кордону з Московією. У цьому місті 6 листопада 1708 р. гетьманом обрали **Івана Скоропадського**. Вибори були формальними і відбувалися за присутності московських військ. Довіри до нового гетьмана Петро I не мав, тож не погоджувався підписати статті нової угоди між Гетьманщиною і Москвою, на зразок тих, що їх підписували з попередніми гетьманами з часів Богдана Хмельницького.

Важкою була й політична атмосфера. Панували терор і репресії. Московія заохочувала написання доносів на гетьмана та його уряд, слідувала за діями козацької старшини. Вона намагалася всілякими засобами ліквідувати українську державність, нівелювати будь-яку окремішність українських земель від імперії. Щоправда, через різні обставини московським правителям це вдалося лише після тривалої боротьби, що розтягнулася **на понад 70 років**. Доволі умовно цей час можна поділити на кілька етапів.

Етапи інкорпорації Гетьманщини до Російської імперії	
1) гетьманування Івана Скоропадського	1709–1722 рр.
2) правління Першої Малоросійської колегії	1722–1727 рр.
3) відновлення гетьманства і гетьманування Данила Апостола	1727–1734 рр.
4) правління гетьманського уряду	1734–1750 рр.
5) чергове відновлення гетьманства і гетьманування Кирила Розумовського	1750–1764 рр.
6) правління Другої Малоросійської колегії, остаточна ліквідація української козацької автономії	1764–1786 рр.

1. Схарактеризуйте становище Української козацької держави на початку XVIII століття. 2. Які методи використовувала царська влада для інкорпорації українських земель? 3. Назвіть основні етапи процесу включення Української козацької держави до Російської імперії.

53.2. Політичний та економічний розвиток Гетьманщини після Полтавської битви

Ситуація в Гетьманщині відчутно погіршилася після Полтавської битви 27 червня 1709 р., коли Петро I вже не вважав за потрібне приховувати свої наміри щодо України. На території Гетьманщини постійно перебувало 10 московських драгунських полків. Їх мали утримувати за рахунок місцевого населення (фактично козацькі полки ставали «донорами» забезпечення російської регулярної армії). Козацьку артилерію вивезли до Московської держави. Московські генерали втручалися у внутрішні справи Гетьманщини, командували

козацькими полками в обхід гетьмана, за яким постійно наглядав московський резидент. Усі свої дії Іван Скоропадський змушений був з ним узгоджувати. Генеральну старшину вже не обирали, а призначали на посади розпорядженнями московської влади. Нерідко призначали іноземців.

У Гетьманщині арештовували родичів прихильників Мазепи, конфісковували їхні маєтки. Награбоване роздавали московським вельможам. Власне тоді в Гетьманщину повернулося крупне землеволодіння, причому гетьман Скоропадський, аби продемонструвати рівність із російськими генералами, мусив і собі дбати про більші маєтності. Одним із найбільших землевласників Гетьманщини став фаворит Петра I Олександр Меншиков, який навіть претендував на посаду гетьмана. Козаків та селян із Гетьманщини примусово відправляли на копання волго-донського та ладозького каналів та, як і раніше, будівництво нової столиці — Санкт-Петербурга. Московська влада обмежувала торгівлю Гетьманщини із Запорожжям (спійманого на переході кордону січовика чекав Сибір), Правобережною Україною, посилювала податки на українські гутняні та селітряні промисли (виробництво скла та пороху). Московські купці отримали значний контроль над експортом різних товарів із Гетьманщини. Новою торговою групою тут стали і російські старообрядці (вони доволі масово мігрували на Стародубщину і Чернігівщину). Все це відбувалося в умовах, коли Гетьманщина була спустошена в ході війни, потерпала від східноєвропейської епідемії чуми. У результаті, соціально-економічна і демографічна ситуація в краї суттєво погіршилася. Гетьманщина перетворювалася на московську колонію.

«Іван Скоропадський»,
художник Степан
Землюков, XIX ст.

Мовою історичного джерела

Із листа князя Голіцина до канцлера Головікіна: «...Задля нашої безпеки в Україні треба насамперед посіяти незгоду між полковниками і гетьманом. Не треба виконувати прохань гетьмана. Коли народ побачить, що гетьман уже не має такої влади, як Мазепа, то, сподіваюсь, буде приходити з доносами».

Поміркуйте, чому московська влада намагалась спровокувати соціальну нестабільність в українському суспільстві.

1. Назвіть ознаки посилення наступу Московщини на козацьку державу. 2. Як змінилося соціальне становище населення Гетьманщини на початку XVIII століття? 3. Назвіть риси економічного розвитку Гетьманщини після Полтавської битви.

53.3. Обмеження прав українського духовництва.

Зміни у книгодрукуванні та освіті

Із 1686 р. Київська митрополія, що раніше належала до Константинопольського патріархату, потрапила у відання московського патріарха. Відтоді її права всіляко обмежувалися. Спочатку митрополитів київських обирали на місцевих соборах і формально затверджували в Москві, але вони при цьому зберігали свої права та авторитет. Та після Полтавської битви київського митрополита Йосафата Кроковського, який раніше тісно співпрацював з Іваном Мазепою, особливо в питаннях розбудови храмів, заслали в м. Твер. У 1718 р. його заарештували й вивезли до Санкт-Петербурга, де він і помер після чергового допиту. Отож фактично за останні 10 років життя Йосафата Кроковського в Києві не було митрополита. А після його смерті ще 4 роки російська влада не дозволяла обрати нового духовника. Лише 1722 р. Петро I призначив київського архієпископа. Ним став Варлаам Ванатович. Так Київську митрополію було перетворено на єпархію, а Київ втратив статус одного із центрів православ'я. Таким центром в імперії Петра I могла бути лише Москва.

Утисків зазнавало українське книгодрукування та шкільництво. У 1709 р. Петро I видав указ про цензурування всіх українських книг (через це рукописна книга в Україні, порівняно з Європою, побутувала значно довше). Цим російська влада намагалася зменшити сферу використання української мови, а також ліквідувати розбіжності в обрядах та догматичних нормах між російським та українським духовництвом. Було зменшено кількість студентів Києво-Могилянської академії з 2000 до 161. Частина її викладачів (Дмитро Туптало, Стефан Яворський, Феофан Прокопович та інші) вимушено переїхали до Москви. Сам заклад із передового європейського освітнього центру перетворився на духовну семінарію. Втрачалася традиція підготовки учителів для братських шкіл Гетьманщини. Фінансування українського шкільництва, яке раніше здійснювалося за підтримки Івана Мазепи, суттєво зменшилося.

Деяко раніше, зважаючи на гоніння, яких зазнавало українське духовництво Гетьманщини, та антиукраїнську політику Московського патріархату, від Київської митрополії до греко-католицької церкви відійшли Перемишльська, Львівська та Луцька єпархії.

У 1718 р. було спалено книгозбірню Києво-Печерської лаври, а ще за два роки, у 1720 р. було знову заборонено друкувати книги українською мовою, зокрема граматику для шкіл Гетьманщини.

Київські ченці в 1720 р. склали петицію до Синодальної комісії про відновлення прав і привілеїв Київської митрополії, але їхнє прохання було відхилено. Позбавлення Української церкви автономних прав було пов'язане із загальною імперською політикою Російської держави стосовно України.

«Іван Скоропадський», колекційна монета з набору «Козацькі клейноди» номіналом 10 гривень, 2021 р.

«Кирило Розумовський», срібна пам'ятна монета номіналом 10 гривень, 2003 р.

Історична розвідка

За 200 червінців і три сороки соболів.

<https://cutt.ly/teZORLG8>

Ознайомтесь із фрагментами інтерв'ю української історикині Ірини Преловської «1686 рік: як Київська митрополія опинилася в Московському патріархаті?». Визначте, за яких обставин відбувся перехід Київської митрополії під владу Московського патріарха. Чи погоджуєтесь ви з твердженням авторки про вирішальну роль гетьмана І. Самойловича у вирішенні церковних питань? Поясніть чому. Які політичні дивіденди міг отримати І. Самойлович від зміни статусу Київської митрополії?

1. Як змінилося становище Київської митрополії після її підпорядкування московському патріархові? 2. Поміркуйте, чому під утиски та обмеження потрапило українське книгодрукування. 3. З якою метою царська влада заохочувала переїзд українських викладачів та науковців до Московії?

Корисна гра:

«Етапи інкорпорації»
<https://cutt.ly/SeZOGuAF>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі. 2. Створіть ментальну мапу про зміни у становищі Української козацької держави після Полтавської битви. 3. Підготуйте історичний портрет київського митрополита Йосафата Кроковського. 4. Запропонуйте теми для дискусії в класі за матеріалами параграфа. 5. Вправа «Порівняльна таблиця». Створіть порівняльну таблицю «Становище Української козацької держави часів гетьманування І. Мазепи та І. Скоропадського». 6. Вправа «Есей». Напишіть есей на тему: «Козацтво за часів Петра I: від автономії до інтеграції в імперію».

§ 54–55. Останні з мазепинського покоління: Павло Полуботок і Данило Апостол

Згадайте...

- основні кроки Москви з обмеження козацької автономії;
- особливості гетьманування Івана Скоропадського.

Як ви розумієте... — поняття «наказний гетьман», «Малоросійська колегія»?

Чи знаєте ви, що...

- син Данила Апостола Петро змушений був перебувати в заручниках у Санкт-Петербурзі під час гетьманування батька; про цей період він залишив цікавий щоденник 1725–1727 рр., написаний французькою мовою;
- в ув'язненні до хворого гетьмана Павла Полуботка російська влада направила священника, щоб той під час сповіді вивідав ту інформацію, якої не вдалося отримати від Полуботка на допитах?

54–55.1. Перша Малоросійська колегія. Павло Полуботок

Із 1662 р. при московському уряді діяв Малоросійський приказ (міністерство зі справ Гетьманщини), який стежив за українськими гетьманами та старшиною. Формально він був частиною Посольського приказу, і це засвідчувало, що Гетьманщина є окремою від Московії державою, з якою ведуться міжнародні відносини. Однак у рамках загальноімперської реформи управління 16 травня 1722 р. за наказом Петра I Малоросійський приказ було розпущено. Натомість було створено **Малоросійську колегію**. Хоча зберігалася посада гетьмана, новий орган мав більші за нього повноваження (формально вона узаконювала владу офіцерів регулярної російської армії в Україні).

Малоросійська колегія засідала в Глухові і контролювала всі дії гетьмана та козацької адміністрації, стежила за збором податків та мит, виплачувала платню гетьманським урядовцям і вільнонайманим полкам.

Після смерті І. Скоропадського в липні 1722 р. представники козацької старшини, очолювані наказним (виконуючим обов'язки) гетьманом **Павлом Полуботком**, звернулися до Петра I і російського Сенату з проханням дозволити провести вибори гетьмана. Російський цар дозволив лише створити **Колегію генеральних старшин**, що мала проводити спільні засідання із Малоросійською колегією.

Між обома колегіями відбувалися постійні конфлікти. Малоросійська колегія послідовно збільшувала кількість іноземців в адміністрації Гетьманщини, продовжувала практику роздачі земель царським урядовцям та вишукувала нові способи поповнення казни.

Колегія генеральних старшин намагалася протистояти цьому. П. Полуботок спробував провести деякі реформи (судову, фінансову) які б дозволили зберегти окремішність українських земель, певний демократичний уклад в управлінні.

«Павло Полуботок», художник невідомий, кін. XVIII – поч. XIX ст.

Наприкінці червня 1723 р. Павла Полуботка та інших членів Колегії генеральних старшин викликали до Санкт-Петербурга (всього 15 осіб). У столиці імперії вони писали численні скарги і наполегливо вимагали припинити діяльність Малоросійської колегії, відновити давні козацькі права, зокрема право обирати власну старшину та гетьмана.

Однак російська влада мала інші плани. У вересні 1723 р. усіх учасників Колегії генеральних старшин було заарештовано. Їх звинуватили в державній зраді і таємно судили (цар прямо твердив, що Полуботок здатний піти «шляхом Мазепи»). П. Полуботок та деякі зі старшин загинули від тортур у Петропавлівській фортеці наприкінці 1724 р. Кількох ще живих полуботківців було звільнено з ув'язнення на початку 1725 р., після смерті Петра I, але вони мусили проживати в Санкт-Петербурзі під постійним наглядом.

Вір, але перевір

Золото Полуботка

За легендою, П. Полуботок, передбачаючи свій арешт, таємно відправив до Англії кілька бочок із золотими монетами. Їх було передано на зберігання в один з англійських банків. Назва банку, кількість переданого золота, умови його зберігання в різних текстах суттєво різняться. За найпоширенішою версією, ці гроші мали б бути повернуті в Україну після здобуття нею незалежності. На сьогодні жодних доказів реальності цієї легенди «про скарги нації» не знайдено.

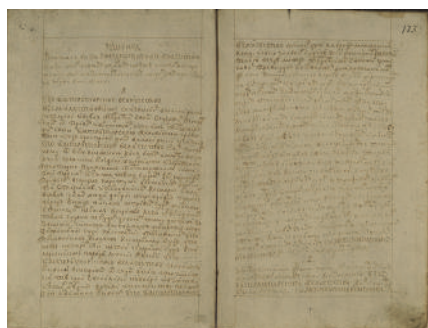
1. Визначте основну мету створення та повноваження Малоросійської колегії.
2. Поміркуйте, чому після смерті І. Скоропадського не дозволено було обрати нового гетьмана.
3. Яка, на вашу думку, основна причина арешту представників генеральної старшини?

54–55.2. Гетьманування Данила Апостола

Тривалий час у Гетьманщині управляла Малоросійська колегія. На початку 1725 р. її керівник, Степан Вельямінов, посварився з Олександром Меншиковим. Вельямінов збільшив розміри земельного податку в Гетьманщині, а Меншиков — найбільший землевласник Гетьманщини — був змушений платити великі платежі. При цьому

після смерті Петра I саме Меншиков фактично керував Російською імперією. Він вирішив ліквідувати Малоросійську колегію. Крім того, загострилася міжнародна ситуація і почала визрівати нова російсько-турецька війна, тож петербурзька влада почала заgravати з козацькою старшиною.

У 1727 р. російським імператором став Петро II. Козацька старшина звернулася до нього з петицією відновити права Гетьманщини, записані в Березневих статтях Богдана Хмельницького в 1654 р. У відповідь на петицію Петро II видав указ «Рішительні пункти». Ними відновлювалася діяльність Генеральної військової ради, а їй поверталася право обирати гетьмана, якого мав затверджувати та міг усунути з посади імператор. За діяльністю гетьмана наглядав російський міністр (резидент). Генеральну старшину та полковників призначав імператор із кількох кандидатів, запропонованих Генеральною військовою радою. Полкову старшину та сотників призначав гетьман. Відновлювалося право козаків на власне судочинство. Однак козацьким військом мав командувати російський фельдмаршал, а гетьман мав лише політичну владу.

«Рішительні пункти», світлина
Центрального державного архіву
вищих органів влади та управління
України

«Рішительні пункти» дещо розширили права козацької старшини у сфері організації торгівлі та промислів, обмежували права росіян на захоплення земель у Гетьманщині, скасовували частину податків і повинностей, запроваджених Малоросійською колегією. До шести зменшено кількість російських полків на території Гетьманщини. Справи Гетьманщини передавалися із Сенату до Колегії закордонних справ. Однак про відновлення давніх козацьких вольностей не йшлося, «Рішительні пункти» створювали кращу ситуацію,

ніж була за правління Малоросійської колегії, але значно обмежували гетьманську владу і політичну автономію Гетьманщини навіть порівняно із часами Івана Скоропадського. Водночас вони дозволили гетьману на деякий час сповільнити процес ліквідації Гетьманщини.

1 жовтня 1727 р. у Глухові гетьманом було обрано 73-річного **Данила Апостола**, одного зі старшин, що був ув'язнений разом із Павлом Полуботком, але звільнений у 1725 р. Свого часу він прославився як успішний полководець, брав участь у багатьох військових походах проти Кримського ханства, Османської імперії, успішно воював під час Північної війни та в Перському поході. Між іншим, Апостол підтримав виступ І. Мазепи 1708 р. (але після погрому Батурина вважав справу програною і пристав на бік Москви). З російського

боку передбачалося, що нове гетьманування буде недовгим, зважаючи на вік гетьмана. Крім того, щоб «не допустити зради», одного із синів Апостола було відправлено як заручника до Санкт-Петербурга.

«Данило Апостол»,
художник невідомий,
друга пол. XVIII ст.

Данило Апостол за доволі обмежених можливостей, намагався проводити самостійну політику і посилити власні позиції. Зокрема, він прагнув покращити діяльність владних структур Гетьманщини, реформувати систему судочинства, сприяв розвитку торгівлі та промислів. Гетьман домігся скасування заборони на продаж із Гетьманщини за кордон зерна, воску, шкіри, прядива. У 1728 р. він створив кодифікаційну комісію для складання кодексу чинних законів Гетьманщини («Права, за якими судиться малоросійський народ»). Поступово він домігся відновлення права призначати старшину та полковників, розширив сферу впливу на Київ. Апостол також неодноразово просив імператрицю Анну Іванівну про дозвіл на відновлення

Запорозької Січі. За кілька місяців після його смерті такий дозвіл було отримано, і вже навесні 1734 р. постала Нова Січ на річці Підпільній (притока Дніпра).

Оскільки під час правління Малоросійської колегії були значні зловживання із роздачею земельних угідь, гостро стояло питання упорядкування земельних відносин у Гетьманщині. Влітку 1729 р. розпочало роботу *Генеральне слідство про маєтності*. Спеціально призначені Данилом Апостолом канцеляристи впродовж двох років проводили ревізії та описи маєтків козацької старшини, державних, міських і церковних земель. Вони мали збирати і копіювати документи, що підтверджували право на володіння майном. Також вони складали короткі історичні довідки про міста і села Гетьманщини, описували їхній економічний розвиток, становище різних верств населення. Проведення ревізії дозволило повернути у власність Гетьманщини частину втрачених угідь, упорядкувати збір податків.

Частина планів Д. Апостола не була реалізована через позицію російської влади. Продовжувались арешти представників української знаті. Наприклад, коли київський архієпископ Варлаам Ванатович почав просити поновити титул митрополита та інші права і привілеї Української церкви, улітку 1730 р. його з найближчим оточенням викликали до Москви, де заарештували і відправили на довічне заслання. Дещо раніше, незважаючи на протести гетьмана і київського архієпископа, переяславським архієпископом призначили росіянина Йоакима Струкова.

Машина часу

«Церемонія обрання гетьмана».

Щоб дізнатися докладніше про те, як відбувалося обрання гетьманом Данила Апостола, ознайомтеся з інформацією за покликанням <https://cutt.ly/4eZOtikc> чи QR-кодом.

Прочитайте додаткову інформацію і дайте відповіді на запитання.

1. Коли відбулось обрання гетьмана? 2. Які клейноди було використано в урочистій церемонії? Від імені якого монарха ці клейноди вручали новому гетьманові? 3. Про що свідчить той факт, що перед виборами було зачитано царський дозвіл «малоруському народу» «вільними голосами вибрати гетьмана»? 4. Чи відбувалося голосування? 5. Представники яких верств населення брали участь в «елекції»?

Історик Володимир Пришляк у науковій статті «Козацький гетьманат часів Данила Апостола: протиріччя між гетьманською та імперською системами влади» характеризує взаємовідносини між гетьманом та російською владою.

Ознайомтеся з фрагментом цієї праці. Поміркуйте, чи можливо було уникнути суперечностей між гетьманською та імперською системами влади.

«Проблеми конфлікту та порозуміння в політичній сфері добре видно на прикладі взаємовідносин у козацькому Гетьманаті другої чверті XVIII ст.

Прагнучи уніфікувати кадрову політику в козацькому Гетьманаті за імперським взірцем, 16 грудня 1728 р. Верховна таємна рада визначила табель для генеральної старшини. Таким чином було порушено право виборів у Війську Запорозькому...

Суперечливі моменти між двома гілками фактичної влади породжувала подвійна модель адміністративно-територіального, а, відтак, і політичного поділу козацького Гетьманату. Запроваджена за часів Петра I від 1708 р. Київська губернія стала першим чужорідним адміністративно-політичним імплантантом у традиційне тіло козацької автономії...

Постійне перебування російських військ на території козацької України стало також достатньо впливовим засобом для зміцнення імперського контролю над автономією. «Консистенти» (російське військо на постоях), що невідступно вимагали провізії та фуражу, до того ж часто без жодної платні, були причиною постійних конфліктів. Щільність розквартирування більше десяти піхотних, драгунських та гусарських полків на території Гетьманщини насправді вражала... 1733 р. 11 драгунських полків та 2 піхотних (інфантерія) полків розмістилися в Гетьманщині... 1727–1730 рр. датується справа про побиття, вбивства, грабунки та інші безчинства розквартированих у Стародубському полку офіцерів і солдатів Мекленбурзького корпусу».

Соціум. Альманах соціальної історії. 2010. Випуск 9. С. 159–173.

1. Які внутрішньо- та зовнішньополітичні чинники сприяли відновленню гетьманського правління? 2. Визначте характер російсько-українських відносин за «Рішительними пунктами» 1728 року. 3. Схарактеризуйте гетьманування Данила Апостола.

54–55.3. Правління гетьманського уряду

Гетьманування Д. Апостола російська влада сприймала як тимчасовий вимушений крок для заспокоєння українців. Після смерті гетьмана імператриця Анна Іванівна видала указ про створення **Правління гетьманського уряду**. Гетьманщину знову підпорядкували армійським офіцерам, Сенату і його Канцелярії малоросійських справ. Формально Правління формувалося з урахуванням інтересів козацької старшини. До неї входили три її представники і три представники від російської влади. Але вирішальне слово належало голові Правління — резиденту Олексію Шаховському, а згодом — Івану Барятинському, Олександру Румянцеву. Вони проводили політику з обмеження українського самоврядування. Наприклад, за наказом Барятинського було заарештовано всіх членів Київського магістрату. Активно діяла «Таємна канцелярія», відбувалися арешти старшини, застосовувалися тортури. Формально чиновники керувалися «Рішительними пунктами», але фактично ретельно виконували таємні інструкції із поступової уніфікації державних норм і порядків Гетьманщини відповідно до загальноімперських, тісної інтеграції козацької старшини із російським дворянством, аж до заохочення мішаних шлюбів. Діяльність Правління гетьманського уряду спричинила спротив козацької старшини. У 1743 р. частину ініціатив Правління було скасовано імператрицею. Зрештою, із відновленням посади гетьмана в 1750 р. Правління гетьманського уряду було скасовано.

1. З якою метою створено Правління гетьманського уряду? 2. За яким принципом формувався склад Правління? 3. Обґрунтуйте, чому Павла Полуботка і Данила Апостола можна назвати «свідками старої Гетьманщини». Який зміст вкладаємо в поняття «стара Гетьманщина»?

Корисна гра:

«Гетьманщина у 1722–1750 рр.»
<https://cutt.ly/5eZOJvCm>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі. 2. Назвіть колегіальні органи, створені Російською імперією, для управління Гетьманщиною. 3. Складіть перелік основних труднощів, з якими зіткнулася козацька старшина в боротьбі за відновлення своїх прав. 4. Створіть інфографіку про гетьманування Данила Апостола. 5. Вправа «Мапа життя». Укладіть історичний портрет Павла Полуботка. 6. Вправа «Діаграма Венна». Створіть порівняльну схему діяльності Малоросійської колегії та Правління гетьманського уряду. Визначте спільні та відмінні риси.

§ 56. «Золота осінь» Гетьманщини – Кирило Розумовський. Скасування гетьманства

Згадайте...

- які обмеження ввела влада Російської імперії в 1722–1727 роках;
- хто з козацької старшини порушував питання відновлення прав Української козацької держави.

Як ви розумієте... — поняття «Малоросійська колегія»?

Чи знаєте ви, що...

- палац гетьмана Кирила Розумовського в Батурині — єдиний збережений на території України гетьманський палац; палацовий комплекс споруджено в 1799–1803 рр. за проектом шотландського архітектора Чарльза Камерона;
- у Відні живуть нащадки австрійської гілки Розумовських, які походять від одного з гетьманових синів — Григорія Кириловича Розумовського та його дружини — баронеси Терези-Єлизавети Шенк-цу-Кастель зі швабського аристократичного роду?

56.1. Гетьманування Кирила Розумовського

Попри всі тягарі російсько-турецької війни 1735–1739 рр., Гетьманщина вийшла з неї посиленою — завдяки поверненню Запорозжя. Вона навіть почала виходити за старі кордони — освоювала Задніпровські місця (сучасна Кіровоградщина), виходила за Українську лінію (укріплений 1731 р. проти татар кордон Полтавського полку). Розбудова Слобожанщини також була на підйомі. А на Правобережжі пожвавився гайдамацький рух і стали помітні формації надвірних (магнатських) козаків. При всьому цьому старі зовнішні конкуренти Москви — Річ Посполита та Османська імперія — сильно послабилися, а нові міжнародні гравці (Франція, Пруссія, Австрія) слабо орієнтувалися в «козацькому питанні».

Отже, Санкт-Петербург визнав Козацьку Україну безпечною і дозволив «просити про милість». Козаки попросили гетьмана. І нова цариця погодилася. Ним став брат співака і фаворита-коханця імператриці — Кирило Розумовський. Власне, те, що Розумовські збудували кар'єру в Санкт-Петербурзі, а не в Гетьманщині, зайвий раз підкреслило нову всевладність царів в Україні. Гетьман тепер передусім придворний, а не полководець. Утім, Кирило Розумовський таки не забув, що він українець. І зміг розбудувати Гетьманщину як внутрішньо стабільну автономію, яка здатна адаптувати всі сучасні європейські новинки-технології державного управління. Як голова загальноімперської Академії наук (таке в гетьмана було цікаве сумісництво) він мав доступ до найкращих наукових експертів та сприяв землякам, які вибирали шлях науковця.

«Глухів», срібна пам'ятна монета Національного банку України номіналом 10 гривень

Повернення гетьманства було по-імперськи помпезно. У 1744 р. імператриця Єлизавета Петрівна здійснила подорож Україною (це, власне, перше мирне і добровільне відвідання царями української землі, раніше тут побував, і то зі зброєю в руках, лише Петро І). Цариця відвідала Глухів, Київ, інші міста Гетьманщини. Зустрічалася з представниками українських еліт. Колективними зусиллями в 1745 р. вдалося переконати імператрицю відновити посаду київського митрополита. Її посів Тимофій Щербацький. Щоправда, його права були дуже обмежені. Митрополит з огляду на обставини більше уваги приділяв розвитку Києво-Могилянської академії, друкарні при Києво-Печерській лаврі. Та навіть у цій діяльності йому доводилося постійно стикатися із втручанням російського Синоду. У 1757 р. Синод перевів Тимофія Щербацького на посаду митрополита московського. Права його спадкоємця Арсенія Могилянського як київського митрополита були ще більше урізані. Арсеній активно відстоював інтереси Київської митрополії, передав свою бібліотеку Києво-Могилянській академії, долучився до складання петиції до російської імператриці про відновлення автономних прав української церкви — «Пунктів про вигодності малоросійського духовництва». Митрополит Арсеній підтримував дружні взаємини із Григорієм Сковородою, розсилав по парафіях його духовні та філософські твори.

Майже одночасно із петиціями про відновлення київської митрополії було подано петицію про відновлення гетьманства. Проте Єлизавета Петрівна погодилася відновити посаду гетьмана лише в 1747 р. Спеціальною грамотою «Про буття в Малоросії гетьманові за колишніми нормами і звичаями» передбачалося, що столицею Гетьманщини стане Батурин. Імператриця погоджувалася відновити гетьманську посаду лише за умови, що гетьманом старшина буде просити призначити Кирила Розумовського. Вибори відбулися в січні 1750 р. без участі самого гетьмана. Лише через пів року Розумовського було затверджено на цій посаді, а сам він приїхав до Гетьманщини аж на початку 1751 р.

«Батурин», срібна пам'ятна монета Національного банку України номіналом 10 гривень

Кирило Розумовський, на відміну від більшості попередників на посаді гетьмана, не мав політичного та військового досвіду, був доволі молодою людиною (на початку гетьманування йому було 22 роки). Крім того, тривалий час (щонайменше 7 років) ріс і виховувався за межами Гетьманщини. Отже, за вплив на нього боролися кілька основних політичних угруповань.

«Кирило Розумовський», художник Помпео Батоні, 1766 рік

абсолютизму. З цією метою розбудувався (як нова гетьманська столиця) старомазепинський Батурин (власне, і в Глухові почали будову адмінбудівель у національному стилі). У новій гетьманській резиденції планувалося відкриття університету, проводилися Генеральні зібрання старшини (українського варіанта польського сейму). Ця частина старшини планувала перетворити гетьманську владу на спадкову. Вплив цієї групи посилювався в 1762–1764 рр.

Але рахуватися треба було і з третьою силою — російськими адміністраторами. За наказом Єлизавети Петрівни навколо К. Розумовського було зосереджено значну кількість росіян. Найбільш впливовим був Григорій Теплов. Він займався вихованням і навчанням молодого гетьмана, супроводжував його під час поїздок до Європи, опікувався гетьманськими маєтками. За відсутності К. Розумовського Теплов керував українськими землями на свій розсуд, виконуючи при цьому інструкції російського імператорського двору. Утім, долю гетьманства вирішили не в Україні. Визначальною стала позиція царського двору в Санкт-Петербурзі.

До першого належали родини старої («природної») козацької аристократії — Безбородьки, Скоропадські, Остроградські (спадкоємці згаслих Апостолів) та інші. Вони прагнули відновити і зберегти козацький устрій Гетьманщини, наблизити його до західноєвропейських взірців обмеженої (конституційної) монархії, чи хоча б до устрою Речі Посполитої. Саме під їх впливом було проведено адміністративну та судову реформи, запроваджено систему земських, городських та підкоморських судів. Для врахування інтересів козацької верхівки в Глухові періодично проводилися старшинські з'їзди. Планувалося надання еліті шляхетських прав.

Менша частина козацької старшини, очолювана генеральним писарем Василем Туманським, намагалася проводити реформи в дусі освіченого

1. Покажіть на карті територію Лівобережної Гетьманщини, місто-столиці козацької держави, центри адміністративних одиниць.
2. Назвіть карту.

Вір, але перевір

Дистанційне гетьманування

Американсько-канадський історик, відомий україніст Зенон Когут у своїх дослідженнях зазначає, що Кирило Розумовський за 14 років свого гетьманування перебував у Гетьманщині щонайбільше 14 місяців.

1. Коли та за яких обставин Кирило Розумовський став гетьманом?
2. Схарактеризуйте основні політичні інтриги навколо К. Розумовського. Чи сприяли вони стабільності Гетьманщини?
3. Назвіть управлінські заходи гетьмана. Які зміни відбулись у Гетьманщині за часів правління К. Розумовського?

56.2. Скасування гетьманства

Російський уряд прагнув ліквідувати українську автономію і використовував для цього різноманітні засоби. З 1754 р. він контролював усі фінанси Гетьманщини. Наступного року ліквідував митний кордон між Росією та Гетьманщиною. Українські справи були знову передані у відання Сенату (що завідував «внутрішніми» областями імперії). Конкурентом козаків (гетьманців і запорожців)

став і імперський проєкт Нової Сербії. Кирило Розумовський усвідомлював загрози і тому намагався консолідувати козацьку старшину. Він прагнув одружувати своїх дітей із родинами Кочубеїв, Апостолів, Галаганів, інших давніх старшинських козацьких родів. Гетьман відновив практику самостійно, без узгодження із Санкт-Петербургом, призначати полковників. Він також домігся видання 13 січня 1752 р. царського указу, який забороняв закріпачувати мешканців Гетьманщини чи заарештовувати їх без дозволу гетьмана (крім кримінальних злочинців). Розумовський також намагався реформувати-модернізувати армію Гетьманщини, запровадивши єдиний однострій та однотипне озброєння.

Початок міжнародної Семирічної війни (1756–1763) негативно вплинув на процеси в Гетьманщині. Значна кількість гетьманських військ була відправлена в Східну Пруссію, де вони зазнали втрат. Сама війна призвела до зростання податків і поглиблення соціальних протиріч у Гетьманщині. Підтримка Розумовського поступово зменшувалася. Він конфліктував із Тепловим, різними старшинськими угрупованнями.

Найбільше позиції Розумовського ослабила смерть Єлизавети Петрівни на початку 1762 р. Через кілька місяців Кирило Розумовський допоміг захопити російський трон Катерині II. Сподіваючись на винагороду, він у вересні 1763 р. скликав у Глухові велику старшинську раду. На ній було підготовлено документ «Прохання шляхетства і старшин разом з гетьманом про відновлення різних старовинних прав Малоросії». Окремою петицією він просив нову царичю дозволити запровадити спадкове гетьманство в Україні.

Водночас до Катерини II звернувся із «Запискою про непорядки у Малоросії» Г. Теплов. Він доводив, що гетьманська влада має бути ліквідована, оскільки загрожує існуванню російського самодержавства. Катерина II, занепокоєна словами Теплова і взагалі схильна до політики імперської централізації і знищення автономій, вирішила скасувати посаду гетьмана. Вона запропонувала Розумовському добровільно зректися влади, але при цьому зберегти у власності колишні гетьманські маєтки, зокрема і в Батурині. Він погодився. У листопаді 1764 р. царським маніфестом і сенатським указом Кирила Розумовського було усунуто з посади гетьмана, а саму посаду гетьмана ліквідували. Натомість відновлювалася Малоросійська колегія. Кирилу Розумовському було заборонено тривалий час з'являтися на території Гетьманщини. Лише 1776 р. цю заборону скасували.

Палац Кирила Розумовського в Батурині, сучасний вигляд

Водночас зі скасуванням гетьманства, Катерина II розгорнула наступ на українську мову — було заборонено навчання нею в Києво-Могилянській академії, а також видано таємну інструкцію для Сенату про необхідність русифікації України. 1764 р. частину земель Гетьманщини передали під нову Новоросійську губернію (де козаків переводили у т. зв. пікінери). А 1765 р. було розформовано козацькі полки на Слобожанщині.

У той самий час імперська влада спробувала захопити козаків новими соціальними і матеріальними можливостями — охоче роздаючи старшинам офіцерські патенти російської армії та дозволяючи перетворити рангові (службові) маєтки на приватні. Відволікла увагу українців тоді і гайдамацька Коліївщина на Правобережжі та нова російсько-турецька війна 1768–1774 рр. Утім, відсутність помітного опору скасуванню гетьманства заохотила нові царські проєкти імперської уніфікації на теренах України.

Вір, але перевір

Покарана самостійність

Через спроби Кирила Розумовського самостійно призначати старшину, мати дипломатичні відносини з іншими державами його ще в 1754 році відкликали в Санкт-Петербург. Щоправда, у 1757 році дозволили повернутися до Глухова. Гетьман продовжує реформувати армію та судову систему, збирає підписи козацької старшини під петицією про перетворення гетьманського титулу у спадкоємний. У 1764 році він вдруге відкликаний до Санкт-Петербурга, де його було звинувачено в корупції і потуранні зловживанням козацької старшини. Під тиском Катерини II він подав рапорт про відставку та був звільнений з посади гетьмана.

1. Які фактори сприяли ліквідації гетьманства в 1764 році?
2. Поміркуйте, чи міг би Кирило Розумовський запобігти звільненню з посади.
3. Дайте власну оцінку діяльності гетьмана.

Корисна гра:

«Гетьманування Кирила Розумовського»

<https://cutt.ly/ceZOKLQ3>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Назвіть найуспішніші, на ваш погляд, заходи К. Розумовського.
3. Створіть таблицю для узагальнення діяльності гетьмана.
4. Дізнайтесь, який вплив на розвиток культури мало гетьманування К. Розумовського.
5. Вправа «Мапа життя». Укладіть історичний портрет Кирила Розумовського.
6. Вправа «Лист у майбутнє». Напишіть від імені останнього козацького гетьмана листа до сучасних українців.

§ 57. Присмерк Гетьманщини. Згортання залишків козацької автономії

Згадайте...

- яка доля спіткала Чортимлицьку Січ після її переходу на бік Івана Мазепи;
- з ініціативи якого гетьмана відновлено Нову Січ.

Як ви розумієте...

- поняття «Запорозька Січ», «кошовий отаман», «паланка»?

Чи знаєте ви, що...

- Григорій Потьомкін, фаворит російської імператриці, щороку видавав кошти на утримання ув'язненого останнього кошового Петра Калнишевського і щороку йому доповідали про те, чи ще живий Калнишевський;
- Слобідсько-Українська губернія, утворена замість козацьких полків, проіснувала недовго; 25 квітня 1780 р. її перейменували на Харківське намісництво, яке поділялося на 15 округів, а указом Павла I від 12 грудня 1796 р. Харківське намісництво знову було перетворене у Слобідсько-Українську губернію?

57.1. Друга Малоросійська колегія і Новоросійська губернія

Новим керівником Гетьманщини з листопада 1764 р. став російський аристократ і полководець **Петро Рум'янцев**, який обіймав посаду президента **Малоросійської колегії**. До її складу, крім нього, входили 4 російських офіцери та 4 представники козацької старшини. Згідно з таємною інструкцією Катерини II, колегія могла в деяких питаннях, переважно майнового характеру, іти на поступки козацькій старшині, але в найважливіших питаннях мала послідовно ліквідовувати залишки української автономії, стежити за розвитком економіки, збільшувати податки, проводити закріпачення селян. Рум'янцев мав діяти обережно, «щоб не викликати ненависті до росіян», мати водночас «вовчі зуби і лисячий хвіст». Інструкція зобов'язувала його переконувати українських селян, що винними в погіршенні їхнього становища є жадібні представники козацької старшини та «дурні малоросійські звичаї». Що ж до еліти Гетьманщини, то він мав застосовувати метод «батога і пряника» — жорстоко карати за будь-які спроби відстоювати колишні козацькі права і водночас заманювати її на посади в російській адміністрації.

Для посилення контролю над автономією було налагоджено поштове сполучення між Києвом, Глуховом, Полтавою, Черніговом, Переяславом і Москвою та Санкт-Петербургом. Також у 1765–1769 рр. було проведено **генеральний опис Лівобережної України**. Його метою був збір інформації про економічний і демографічний стан регіону, правовий статус землеволодінь і посилення податкового тиску. За результатами цього опису в Гетьманщині було запроваджено подуш-

ний податок. У 1767 р. Малоросійській колегії було підпорядковано Генеральний військовий суд, Генеральну лічильну комісію, канцелярію малоросійського скарбу та канцелярію генеральної артилерії.

На деякий час процес ліквідації автономії Гетьманщини було сповільнено російсько-турецькими війнами та першим поділом Речі Посполитої. Однак уже **16 вересня 1781 р.** указом Катерини II **полково-сотенний устрій Гетьманщини було скасовано**. Замість 10 полків запроваджувалися три *намісництва*. Замість козацького війська створювалися карабінерські та кавалерійські полки. З травня **1783 р.** на території **Гетьманщини та Слобідської України** було **утверджено кріпацтво** (це було великим розчаруванням-обманом для українського простолюдю, який довго вірив, що російські царі після Хмельниччини визнають: українець не може бути рабом). Із ліквідацією російською владою козацького війська козакам надавали статус державних селян. При цьому козацьку старшину було зрівняно у правах із російськими дворянами. Закріпачення вільних селян і козаків спричинило хвилю повстань на території Гетьманщини.

Найбільшим із них було повстання в селі Турбаї в 1789–1793 рр. (вбивство поміщиків з колишніх старшин шокувало старосвітську Україну, яка ще вірила в солідарність суспільства, породжену Козацькою революцією).

У **1786 р.** намісництва було замінені на губернії, а Другу Малоросійську колегію розпущено. **Козацьку автономію було остаточно ліквідовано**. Козацькі клейноди, печатки, хоругви, інші державні символи було відправлено до Санкт-Петербурга.

Утім, екс-Гетьманщина тепер менше цікавила імперський уряд. У нього в Україні був тепер новий фаворит — **Новоросійська губернія**. Її утворили з напряму підпорядкованих петербурзькому центру українських прикордонних територій — Нової Сербії, Української лінії та ін. Причому для зручності приєднали до неї значний шматок старої Гетьманщини (частини Миргородського і Полтавського полків). І навіть столицю губернії розмістили в давньому сотенному містечку Кременчуці. Тут імперія не зважала на старі права та звичаї. Для зручності заявляли, що це «проект у пустелі», що до росіян тут нікого не було і саме вони принесли сюди цивілізацію. Те, що, навіть за імперською статистикою, українці становили понад 80% населення краю, воліли ігнорувати. Знаком зацікавленості Санкт-Петербурга стало і призначення керувати «новоросійським проектом» фаворита імператриці **Григорія Потьомкіна**. Користуючись легким доступом до імперської казни, він діяв на широку ногу. Значна частина його задумів виявилася малоефективною (звідси тодішній вислів «потьомкінські села»), але деякі (нові міста, порти, запрошення європейців-колоністів) таки змінили історію краю.

Штучність проекту стала очевидною після смерті ініціаторки — Катерини II. Так, екстоличний новоросійський Кременчук, як тільки

1796 р. з'явилася така можливість, повернувся з «Новоросії» до «Малоросії». Це зайвий раз показало, що ніякої «Нової Росії» в Україні в імперії побудувати не вдається (цікаво, що навіть у тогочасній народній пісні цей край зветься «Нова Вкраїна»).

1. Розкажіть за картою про територіальний устрій Запорозжя часів Нової Січі та після її ліквідації російською владою. 2. Назвіть карту.

«"Мати вовчі зуби і лисячий хвіст": як Російська імперія покріпачила селян і ліквідувала Гетьманщину». Історикиня Тетяна Литвинова в інтерв'ю Дмитра Шурхала.

<https://cutt.ly/7eZOCEJ5>

Проаналізуйте вислови Тетяни Литвинової про ліквідацію залишків автономії Гетьманщини. Поміркуйте, чому саме знищення полково-сотенної системи стало найбільш болючою реформою для населення Гетьманщини.

«Не можу сказати, що еліта регіону сильно сумувала з приводу скасування цієї посади. Тому що впродовж XVIII століття еліта вже звикла до цієї практики — ліквідація, а потім відновлення гетьманської посади. У XVIII столітті таке ставалося неодноразово.

Але тут після ліквідації гетьманської посади відбувається більш значуща подія — ліквідація полково-сотенної системи. Тобто реформа адміністративного устрою і всіх інституцій козацьких, які існували ще з XVII століття: генеральна військова канцелярія як свого роду кабінет міністрів, полкові та сотенні канцелярії. І оця реформа 1781–1782 років якраз сприймалася надзвичайно серйозно елітою місцевою. Це була найбільш болюча реформа, адже були ліквідовані всі традиційні інституції...

Указ від 3 травня 1783 року — це вже, так би мовити, остання крапка. Такі спроби почав робити ще той самий Розумовський. Потім на початку управління краєм Рум'янцева так само ставили це питання. Ну, і тепер вже остаточно указом селян, до речі, не Гетьманщини, а й Слобожанщини, прикріплювали до місця проживання.

Перед цим провели ревізію, яка визначала приналежність тієї чи іншої особи до певної соціальної групи і фактично фіксувала місце проживання. Якщо люди проживали на приватновласницьких землях, то опинялися в кріпосній залежності. І це могли бути не лише селяни, а й козаки та представники інших соціальних категорій.

Зрозуміло, це змінювало статус людей, у тому числі й землевласників. Тому що тепер вони вже не просто опікуються своїми підданими, на особу яких не мають права, а мають право лише на частку їхньої праці. Відтепер вони вже стають власниками кріпосних душ».

1. Схарактеризуйте склад Другої Малоросійської колегії. 2. Визначте офіційні та таємні повноваження цього державного органу. 3. Назвіть основні заходи з остаточної ліквідації автономії Гетьманщини.

57.2. Ліквідація Січі. Постзапорозькі проєкти

Як уже йшлося, влітку 1733 р., за посередництва гетьмана Данила Апостола, запорожці домовилися з російським урядом про повернення «під царську руку». 31 березня 1734 р. перші козаки із кошовим отаманом Іваном Малашевичем заснували Нову Січ на р. Підпільна. Російська влада не довіряла запорожцям. Тому всього за 2 км від Нової Січі було споруджено Новосіченський ретраншемент — фортецю із великою російською військовою залогою. Ще й кордони Війська Запорозького Низового постійно ставилися під сумнів. Особливо неприємним для запорожців був імперський проєкт Нової Сербії, який відрізав Запорозжя від доступу до Речі Посполитої.

Утім, на ще доступних їм володіннях козаки показали себе добрими господарями, використовуючи вільнонайману, а не кріпацьку працю (через що на Запорозжя доволі масово втікали-переселялися українці як з річкосполитського Правобережжя, так і козацьких автономій Лівобережжя). Територіально землі Війська Запорозького поділялися на *паланки*. Від 1764 до 1775 р. кошовим отаманом Нової Січі був талановитий полководець і управлінець **Петро Калнишевський**.

Січ стала навіть першим українським портом, до якого заходили чорноморські кораблі. Запорозькі смушки почали конкурувати з кримськими на ринку Стамбула. Немало запорожців ще ходили на роботу за кордон (у молдовського господаря була невелика запорозька гвардія, у Криму і підтатарському Придністров'ї працювало чимало аргатів-найманців із Запорозжя, а в Речі Посполитій запорожці з'являлися в дуже різних ролях, але особливо помітні вони в гайдамацькому русі). Уся ця «вольниця» сильно дратувала російську

імперську владу. Однак поки царям були потрібні військові послуги запорожців проти турецьких султанів, Санкт-Петербург ще вичікував. Утім, після успішної російсько-турецької війни 1768–1774 рр. татарський Крим було примусово «звільнено» від турецької залежності (а 1783 р. і повністю анексовано). Отже, Запорозжя, яке виникло як засіб протистояння татарам і туркам, тепер для імперії ставало «зайвим». Ділитися перемогою зі «слугами» царі й не подумали.

4 червня 1775 р. російське військо під командуванням «новосерба», генерал-поручника Петра Текелія оточило Нову Січ. Після тривалої ради кошовий отаман вирішив здати Січ без бою. Його разом зі старшиною заарештували. Петра Калнишевського заслали на 25 років у Соловецький монастир (де він помер у 1803 р., проживши 112 років). Військового писаря Івана Глобу та військового суддю Павла Головатого запроторили до Сибіру. **Запорозьке військо проголосили розпущеним.** Землі Запорозької Січі роздавали царським чиновникам, поміщикам, німецьким колоністам, утікачам із Балкан — сербам, болгарам та ін. Частина козаків не змирися із царською волею, вони переселилися на територію Османської імперії і заснували **Задунайську Січ** (як символ козацького опору вона дуже дратувала Санкт-Петербург). Решта ж залишалися проживати на Запорозжі, зазнаючи різноманітних утисків. Дехто погодився вписатися до пікірних полків (зокрема Херсонського).

Ікона «Козацька Покрова», сер. XVIII ст., внизу справа — Петро Калнишевський

Утім, вже 1779 р. почали визрівати умови для нової російсько-турецької війни. За дорученням Катерини II закликали колишніх козаків збиратися в Херсоні. Кошовим отаманом став Сидір Білий, а його помічником — колишній військовий суддя Війська Запорозького Антін Головатий. Навесні 1783 р. їх, майже 1 тис. осіб, під назвою **Військо вірних козаків** взяли на російську військову службу. Їм передали козацькі клейноди, забрані з Нової Січі. У 1787–1791 рр. Військо вірних козаків воювало на боці Росії в російсько-турецькій

війні (його гетьманом не погребував проголосити себе 1790 р. Г. Потьомкін). За хоробрість йому було надано землі між Бугом і Дністром, відвойовані в Османській імперії (власне, це стара Ханська Україна). Та перебували козаки там недовго (смерть Г. Потьомкіна 1791 р. позбавила їх впливового протектора).

1. Опишіть за картою територіальні зміни 1774–1791 років. 2. Назвіть карту.

Підросійських ексзапорозжців реорганізували в **Чорноморське козацьке військо** і в 1792 р. переселили на береги річки Кубань (вважалося, що тут вони будуть цінною військовою формацією для війни з ісламськими народами Кавказу). Там ці нові чорноморці-кубанці сформували 40 куренів із центром у місті Катеринодар (нині Краснодар). Всього тоді було переселено понад 8 тисяч козаків, а разом із сім'ями — понад 25 тисяч. Пізніше до них приєдналися козаки Катеринославського козацького війська та Задунайської Січі (та й інші окремі переселенці зі старого козацького Лівобережжя траплялися). За козаками спочатку зберегли виборність старшини, але з 1797 р. і старшину, і отаманів призначав російський уряд. Як «останні українські козаки» запорожці в XIX–XX ст. стали особливо популярними (емігрантська спільнота Кубані багато чого законсервувала надовго).

3 маніфесту Катерини II від 3 серпня 1775 р.

1. Які аргументи наводить Катерина II на користь свого рішення ліквідувати Запорозьку Січ? 2. Якими були об'єктивні причини цього кроку російської влади?

<https://cutt.ly/QeB33V7P>

Вір, але перевір

1783: Крим та кріпацтво

Катерина II не обмежилася ліквідацією Січі. 19 квітня 1783 року вона підписала маніфест про приєднання Криму, Кубані й Тамані. Росія вперше анексувала Крим, увівши свої війська на його територію. Ногаї, які входили до Кримського ханства, спочатку перевели на Кубань, а потім наказали їм переселитися на Урал. Це викликало повстання ногаїв, жорстоко придушене Суворовим. Зараз представники ногайського народу згадують ці події як геноцид 1783 року.

У Криму мурзам і бейам було надано права російського дворянства, окрім володіння кріпаками-християнами. Духовенство отримало звільнення від податків. Під час чергової війни з Османською імперією, що розпочалась у 1787 році, кримських татар відселяли з прибережних регіонів, зокрема й за межі Криму. Водночас царський уряд став роздавати землі Південної України російським і українським поміщикам, урядовцям, офіцерам. Всього протягом 9 років — від 1785 до 1794 рр. — поміщикам було роздано 4,5 млн десятин землі. На основі розпорядження Катерини II від 9 березня 1778 р. О. Суворов за кілька днів виселив з Криму в Південну Україну на береги Азовського моря 32 тисячі греків та вірмен.

Демонстративно свою владу в регіоні Росія закріплювала утворенням нових міст на місці вже існуючих козацьких, татарських чи турецьких поселень: Олександрівська (1770 р.), Катеринослава (1776 р.), Херсона (1778 р.), Маріуполя (1779 р.), Миколаєва (1789 р.). Розбудовувалося стародавнє поселення, назване в 1783 р. Одесою.

1. Як склалася доля запорожців після знищення Чортотлицької Січі в 1709 році? 2. Які історичні події підштовхнули Російську імперію до ліквідації Запорозжя? 3. Схарактеризуйте подальшу долю запорожців.

57.3. Скасування козацького устрою у Слобідській Україні

Слобідські козацькі полки (Сумський, Охтирський, Харківський, Острогозький і Ізюмський) були проєктом «останнього сховку» для козацьких революціонерів. Та, попри тривалу історію співпраці з російським урядом, слобожани також потрапили в 1760–1780 рр. під каток імперської уніфікації. Відсутність центральних (надполкових) структур краю робило опір імперії тут від початку хаотичним і слабким (порівняно з Гетьманщиною і Запорозжям). Але переживання «образи» на царську відплату за вірність було подекуди гострішим (адже сусіднє російське козацьке Військо Донське збереглося).

Бо ж певний час здавалося, що саме «слобідський» досвід буде взірцем для імперської уніфікації козащини. Його копіювали на Українській лінії 1730-х рр., у правобережному Новослобідському козацькому полку 1750-х рр. та Катеринославському козацькому війську 1788–1796 рр.

Утім, після приходу до влади Катерини II в Слобідській Україні почалося обмеження самоврядування. У 1762 р. з її наказу було створено Комісію про Слобідські полки. Очолив Комісію росіянин майор лейбгвардії Євдоким Щербінін. Комісія Щербініна мала розглядати скарги місцевих мешканців на козацьку старшину. Вона отримала широкі повноваження, звільняла й арештовувала козацьких полковників, полкову старшину. Фінальним документом Комісія рекомендувала Катерині II ліквідувати полковий устрій Слобідської України.

28 липня 1765 р. цариця видала маніфест про створення Слобідсько-Української губернії із п'ятьма провінціями (експолками). Центром губернії оголошувався Харків, а першим губернатором став Є. Щербінін. Згідно з цим маніфестом, козацькі слобідські полки було реорганізовано на гусарські.

Проти маніфесту протестував лише ізюмський полковник Федір Краснокутський, але його не підтримали в інших полках. Краснокутського було заарештовано, позбавлено земель та маєтків і заслано до Казані. У 1767 р. було придушено виступи окремих козацьких поселень на Сумщині, які повписували вимогу відновлення козащини до депутатських наказів на загальноімперську законодавчу комісію 1767–1768 рр..

1. Схарактеризуйте адміністративний устрій Слобожанщини. 2. Назвіть основні етапи ліквідації самоврядування Слобожанщини. 3. Порівняйте процес ліквідації автономії Гетьманщини та Слобожанщини. Визначте спільне та відмінне.

Корисна гра:

«Інкорпорація українських земель до складу Російської імперії»

<https://cutt.ly/NeZOBuMu>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі. 2. Назвіть основні заходи, здійснені Другою Малоросійською колегією для ліквідації залишків автономії Гетьманщини. 3. Створіть інфографіку на тему: «Кроки Російської імперії для знищення автономії українських земель». 4. Із додаткових джерел дізнайтеся про особливості колонізації Слобожанщини. Поміркуйте, чому сучасні історики говорять про «фронтірний» тип заселення цих територій. 5. Вправа «Мапа життя». Укладіть історичний портрет Петра Калнишевського. 6. Вправа «Літературний твір». Запропонуйте сюжет літературного твору про козака, який пережив ліквідацію Січі. Опишіть його подальшу долю.

§ 58. Зміна мапи Європи в останній третині XVIII ст. Поділи Речі Посполитої

Згадайте...

- особливості політичного устрою Речі Посполитої;
- які українські землі входили до цієї держави.

Як ви розумієте... — поняття «шляхетська демократія», «право вето», «конфедерація»?

Чи знаєте ви, що...

- в урочищі Холодний Яр у Черкаській області росте 24-метровий багатолітній дуб, названий на честь Максима Залізняка;
- 16 листопада 2022 року Верховна Рада України прийняла Постанову про перейменування міста Новоград-Волинський у Житомирській області; місту повернули його історичну назву Звягель, змінену російською владою після поділів Речі Посполитої?

58.1. Як втрачали могутність Османська імперія та Річ Посполита?

1. Пригадайте, скориставшись картою за QR-кодом чи покликанням <https://cutt.ly/leZnwqgM>, як розвивалися стосунки Речі Посполитої з Московією та Швецією в XVII ст.

2. Простежте за картою кордони Речі Посполитої в час її найбільшої могутності, а також за умовами договорів 1667, 1672, 1686, 1699 років. 3. Визначте, до яких частин параграфа належать додаткові ілюстрації.

Воєнна поразка турків під Віднем у 1683 р. зупинила їхній наступ на Європу. Османська імперія втрачала підтримку колишніх союзників, а сусіди взялися «гострити зуби» на ослаблену країну. Султани поступались європейським монархам, погоджуючись на невигідні угоди. Зокрема, в 1699 р., за Карловицьким миром, вони повернули Угорщину й Трансильванію Австрії, Поділля — Речі Посполитій, а півострів Пелопоннес і Далмацію — Венеційській республіці. Надалі Московія-Росія наступала на Північне Причорномор'я, Австрія невпинно просувалася вздовж річки Дунай. Постійні військові кампанії виснажували імперію «двох морів, двох континентів».

Особливо вибухонебезпечними видавалися події на Балканському півострові, де інтереси підлеглих османам слов'янських спільнот збігалися із загарбницькими планами російських самодержців. Перші тривожні дзвоники для османського володарювання в регіоні пролунали після укладання Кючук-Кайнарджійського (1774 р.) та Ясського (1791 р.) російсько-турецьких мирних договорів. Тоді Росія отримала землі в нижній течії Дніпра, Південного Бугу та Дністра з виходом до Чорного моря. Кримське ханство в 1774 р. отримало

формальну незалежність, але в 1783 р. перестало існувати: його поглинула Російська імперія. Просуваючись Північним Причорномор'ям, вона відкрила «коридор» через Дунай до Болгарії. Наприкінці XVIII ст. у Санкт-Петербурзі не сумнівалися, що спадщина візантійських імператорів разом із Константинополем (Стамбулом) опиниться в руках наступника Катерини II.

«Шляхта в строях земель і воєводствах» («Шляхта на полі елекційнім», «Алегоричне зображення Речі Посполитої»), художник невідомий, друга половина XVIII ст., Львівський історичний музей

Від початку XVIII ст. Річ Посполита захлинялася в політичних та господарських проблемах. Магнати, які боролися за владу, не бажали йти на компроміси. Засідання сейму щораз зривалися. Дров у вогнище підкидала вперта середня шляхта. У країні запанував безлад, жодні реформи не втілювалися. Міцної армії теж не було. Проблемною ситуацією хотіли скористатися сусіди, зокрема Пруссія, Австрія та Росія. Їм не одразу вдалось домовитися, тому до пори лише заважали одна одній. Та найгірше, що Річ Посполиту розривали внутрішні протиріччя. Магнати-олігархи Чарторийські, Потоцькі, Вишневецькі, Радзивілли та інші по-різному вбачали шляхи виходу із кризи, орієнтувалися на різних монархів-сусідів (коли роль міжнародної підтримки у справах держави постійно зростає — долю країни все більше вирішує закордон).

Причиною постійних політичних криз стало право «Liberum veto» («ліберум вето»), яке формально діяло від часу утворення Речі Посполитої. За ним, кожен сеймовий посол міг сказати «не дозволяю» і заблокувати ухвалення того чи того рішення. Вперше цим правом шляхта скористалася ще в 1652 р., а в другій половині XVII ст. — XVIII ст. у такий спосіб було зірвано роботу понад третини сеймів. Це ускладнювало ухвалення життєво необхідних для країни законів.

«Вільна заборона» (латиною — «ліберум вето») — право депутата польського сейму зупиняти обговорення певного питання, якщо це розходилося з його інтересами; однасторонність ухвалення рішень.

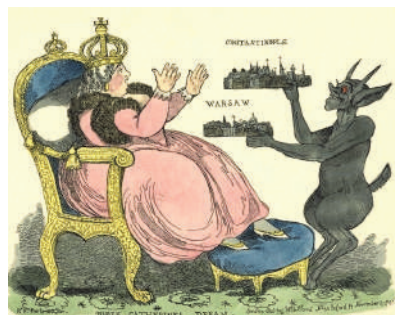
Криза посилювалася після смерті Яна III Собеського та з початком Північної війни. Серед магнатів та шляхти не було єдності. Частина з них схилилася до союзу зі Швецією, інші — із Саксонією та Росією. Ворогуючі сторони — Росія, Саксонія та Швеція — вели бої на польській території, намагалися поставити своїх протеже на польський трон. Ситуація погіршувалася неврожаннями та епідеміями.

Під час проведення «Німого сейму», який тривав один день, 1 лютого 1717 р., польський король мовчки погодився з вимогами розширити повноваження сейму та обмежити особисту владу монарха. Чисельність королівської армії зменшувалася до 24 тисяч вояків. Король Речі Посполитої, як і чимало його попередників, не мав права самостійно без згоди сейму проводити зовнішню політику (зокрема, розпочинати чи завершувати війну), не міг судити шляхтичів (це робили суди), а шляхта мала право утворювати конфедерації для підтримки кандидатів на королівську посаду, відстоювання своїх політичних та релігійних інтересів. Зберігалося право «ліберум вето».

Австрія та Росія за допомогою власних армій посадили на польський трон у 1736 р. Августа III, а в 1764 р. — Станіслава Понятовського. Ці правителі залежали від своїх іноземних патронів і прислухалися до їхніх вказівок. Частина польської знаті усвідомлювала небезпеку і намагалася посилити Річ Посполиту. Патріоти тяжіли, зокрема, до родини-партії Чарторийських (іноді її називають «Фамілія»). Вони прагнули скасувати «ліберум вето», збільшити чисельність королівської армії, упорядкувати судочинство.

Однак, російська імператриця Катерина II неодноразово втручалася у внутрішні справи Польщі, домагалася скасування схвалених законів. Їй допомагали в цьому інші «освічені монархи» — австрійські правителі Марія-Терезія та Йосиф II, а також прусський король Фрідріх II (а союзники польської незалежності, Франція і Туреччина, тоді послабилися). У 1764–1767 рр. Катерина II направила до Речі Посполитої армію для підтримки проросійського кандидата на польський престол. Російський посол у Варшаві заарештовував прогресивних польських діячів, сеймових послів.

Агресори використовували для послаблення Речі Посполитої «дисидентське питання». Вони звинувачували керівництво Речі

«Мрії імператриці Катерини II», художник Річард Ньютон, 1791 р.

Посполитої в дискримінації «дисидентів» (*інакодумців*) — переважно православних і протестантів. Пруссія ініціювала створення на захист православних і протестантів Торунської конфедерації, а Росія — Слуцької та Радомської конфедерацій. Вони домоглися зрівняння у правах католиків з некатоліками. Російська імперія була проголошена гарантом «кардинальних прав» некатоліків. Така «зовнішня» гарантія руйнувала громадянську солідарність у країні — частина населення тепер покладалася не на свій уряд, а на сусідський. Катерина II сподівалася повністю захопити Річ Посполиту.

У відповідь магнати та шляхтичі-католики в 1768 р. зібралися на **Барську конфедерацію** на Поділлі. Барські конфедерати вели бойові дії проти російських гарнізонів на Правобережній Україні. Вони сподівалися на допомогу Саксонії, Франції та особливо Османської імперії, що вела чергову війну з Росією.

1. Чому, на вашу думку, мрії імператриці Катерини II стосувалися володінь і Речі Посполитої, й Османської імперії?
2. У яких міжнародних конфліктах брала участь Річ Посполита?
3. Який фактор, на вашу думку, найбільше послаблював державність Речі Посполитої?

58.2. Правобережна Україна у XVIII столітті

Правобережна Україна (історико-географічна назва частини території України на правому березі Дніпра, що охоплювала території сучасних Вінницької, Житомирської, Кіровоградської, Київської та частково Черкаської областей) зазнала величезних спустошень у ході польсько-українських та польсько-турецьких війн другої половини XVII ст. Особливо руйнівними були Чигиринські походи турецької та російської армій 1674–1678 рр. Українське населення краю втікало від жахів війни на Волинь і Галичину, а також до Лівобережної Гетьманщини і Слобожанщини. Уже після успішної Віденської битви 1683 р. польські урядовці постали перед проблемою заселення і контролю Правобережжя. Добрі стосунки із Запорозжям та козаками-правобережцями були тут необхідністю, і 1685 р. на частині правобережних земель відновлено козацький адміністративний устрій — поділ на полки, сотні. Пільги отримували і селяни-переселенці (їх звільняли на тривалий час від повинностей та податків). Очолювали процес відновлення регіону козацькі полковники Семен Палій, Андрій Абазин, Самійло Самусь, Захар Іскра та інші.

Коли 1699 р. закінчилася війна з Туреччиною, виснажена Річ Посполита вирішила зекономити на армії (міркуючи, що новий король-саксонець Август II має власні збройні сили). Коронне військо різко скоротили, а козаччину вирішили ліквідувати. Утім, козаки не погодилися «скласти зброю», почекали початку Північної війни у 1700 р. (вона відволікла і саксонську, і коронну армію) і 1702 р. захопили основну державну фортецю в регіоні — Білу Церкву.

Повстання швидко стало набувати ознак нової Хмельниччини. До козаків горнулися й останні православні шляхтичі (волинець Данило Братковський). Вождя-полководця повстанців **Семена Палія** навіть розглядали як конкурента гетьмана І. Мазепи, який міг би очолити Гетьманщину обох берегів Дніпра.

Утім, польська влада вирішила діяти чужими руками і звернулася по допомогу до союзника у війні зі шведами — царя Петра І. За його наказом, лівобережні підрозділи гетьмана І. Мазепи взяли під контроль Правобережжя, а С. Палія заарештували і заслали до Сибіру. Фактично краєм керували з Батурина. Польські війська спільно з російськими змогли лише в 1713–1714 рр. зігнати останніх прибічників П. Орлика на Лівобережжя чи в підтатарську Ханську Україну. Так козаки втратили законний статус на Правобережжі і далі розглядалися тут як розбійники-гайдамаки (це слово турецького походження підкреслювало, що це тепер не свої, а чужинці).

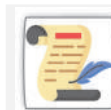
1. Розкажіть про розгортання гайдамацького руху, «читаючи» карту та її легенду. 2. Назвіть карту.

Складною була і релігійна ситуація. Центр українського православ'я на той час перебував у Києві, під владою Московської держави. Тому православне населення Правобережжя польська влада сприймала як потенційних агентів московського впливу. На православних було накладено додаткові повинності — військові податки: розквартирування військ, збір провіанту, транспорту. Греко-

католиків від цих податків звільняли, однак і вони зазнавали різноманітної дискримінації з боку католиків. На боці православних виступали окремі шляхтичі, магнати, а за частої зміни кордонів — і окремі гетьмани Лівобережної України, отамани Запорозької Січі, козацькі полковники. З цієї причини ліквідувати православ'я в регіоні не вдавалося.

Особливо зручними для нових повстань були часи виборів чергового короля (коли можна заявити, що ти просто підтримуєш іншу кандидатуру). Такими заворушеннями 1733–1735 рр. встигли скористатися ще останні орликівці, які вимагали відновлення правобережного Гетьманату. На жаль, тоді ж частина запорожців покинула Орлика і повернулася під руку царів — вони тоді не шкодували популістських обіцянок-цяцянок. Сотник-наддністрянець **Верлан**, що раніше служив у надвірній міліції князів Любомирських у Шаргороді, оголосив себе в 1734 р. наказним полковником і оприлюднив маніфест повстання.

Мовою історичного джерела

Із маніфесту сотника Верлана.

1. Яку мету ставили перед собою повстанці? 2. На яких причинах виступу наголошували гайдамаки?
3. Яку територію України планували звільнити?

<https://cutt.ly/KeB34d8n>

Польські війська на Правобережжі повстанці розбили. Після цього уряд Речі Посполитої звернувся по допомогу до Російської імперії, тож до літа 1735 р. об'єднана польсько-російська армія завдала повстанцям низки поразок. У 1750 р. новий пік **гайдамаччини** був неполітичним, його викликали особливо холодні і голодні 1748–1750 роки. Російським владам ледь вдалося утримати від виступу на боці повстанців усю Запорозьку Січ. З того часу в український фольклор увійшов **козак Мамай** (під таким прізвиськом відомий був один із тодішніх гайдамацьких ватажків).

А ось нове безкоролів'я 1764 р. гайдамаки спочатку використати не змогли. Їх вірогідного вождя, жаботинського сотника Харка (Захара), поляки встигли захопити і стратити. Лише нові дії з боку **Барської конфедерації**, яка опиралася проросійському кандидату на престол і вдалася до деяких терористичних актів проти православних, дали гайдамакам їх останній «великий шанс».

Ватажком **Коліївщини**, яка розгорнулася в 1768 р., став **Максим Залізняк**, особа малознана в регіоні (з досвідом перебування на Запорозжжі та в Ханській Україні). Знаних, як видно за долею Харка, поляки тоді відслідковували. Отже, не дивно, що вже після початку повстання Залізняк поступився лідерством популярному уманському сотнику надвірних (магнатських) козаків **Івану Гонті**. Той наважився приєднатися до гайдамаків і забезпечив їх найбільший успіх — захоплення міста Умань.

Назва повстання походить від слова «колій» — той, хто заколює свиней, бо символом повстанців були «свячені ножі», якими вони обіцяли різати ворогів. Очевидці обраховували сили повстанців на 30 тисяч люду і писали, що то фінал боротьби шляхти з козаками, котра тяглася від Хмельниччини 1648 р. Це справді останній масовий повстанський рух домодерної України (тому для нових борців за Україну гайдамаки були знаною «відправною точкою»). Утім, правда й те, що це вже був сильно деградований, порівняно зі старою козаччиною, рух відчаю — з широким використанням терору цивільних (за примітивною радикальною ідеєю — просто вбий панів і підпанків-євреїв і зможеш жити сам на волі). Ще й з уведенням в оману, що повстання дозволила російська цариця.

Власне, через цю брехню московським військам, яких знову покликали на поміч поляки, досить легко вдалося захопити ватажків гайдамаків. Їх покликали ніби на бенкет і там усіх заарештували. На Залізняка чекав Сибір, а Гонтю видали на страту полякам (його мужнє поведження перед обличчям смерті вразило багатьох і створило з нього героя народного фольклору). Окремі загони гайдамаків продовжили боротьбу 1768 р., а деякі спробували взяти реванш і в 1769 р., але з тими невеликими силами польська армія впоралася. Ймовірно, учасником і свідком захоплення гайдамаками Умані був дід Тараса Шевченка — Іван Андрійович Шевченко.

Машина часу

«Холодний Яр».

93-я окрема механізована бригада ЗСУ.

<https://cutt.ly/7eB37nx4>

STEM-завдання «Три милі». Орієнтуємося в часі, в просторі та розвиваємо математичну компетентність.

На українських землях Речі Посполитої користувалися польською милею завдовжки 7496 м; також діяли литовські милі: велика — 8910 м, середня — 6740 м, мала — 5750 м; українські милі: велика — 12 057 м, мала — 8956 м; а ще була руська — 9724 м; подільська — 10 423 м; волинська миля — 8486 м. За допомогою географічної карти або застосунку Гугл-Земля дізнайтеся відстань від Сміли та Чигирин до Мотронинського монастиря. Порівняйте це значення з даними історичного джерела. Визначте, якою милею, ймовірно, послуговувався автор спогадів, запропонованих нижче, шляхтич Домінік Завроцький.

Мовою історичного джерела

Із мемуарів польського шляхтича Домініка Завроцького:

«...Початок до бунтів і різанини тієї нещасливої вчинив Максим Залізник, запорожець. Він, вийшовши в Україну, випровадив із собою козаків запорозьких 14 і облаштувався в лісах під назвою Холодні Яри в ключі Жаботинському у півчверті милі від монастиря Мотрониного, в лісі під однією з тим монастирем назвою, що від Сміли в трьох милях і від Чигирин в трьох милях лежить».

1. Як у документі визначено походження Максима Залізняка? 2. Яке місце він обрав для підготовки повстання?

1. Охарактеризуйте становище Правобережної України у XVIII столітті. 2. Назвіть причини гайдамацьких повстань. 3. Визначте наслідки Коліївщини для українського населення.

58.3. Ліквідація польської державності

Діяльність Барської конфедерації та розмах Коліївщини показали сусідам Речі Посполитої її слабкість. І саме ці події спричинили початок таємних переговорів між монархами Австрії, Росії та Пруссії. У 1772 р. вони домовилися про перший поділ Речі Посполитої. Росії відійшли землі у Литві та Білорусі, Австрії — Галичина, а Пруссії — балтійське Помор'я і Куявія. Під тиском ворожих армій польський сейм визнав нові кордони.

1. Розгляньте карту, ознайомтеся з її легендою і придумайте назву карти. 2. Покажіть кордони Речі Посполитої та Російської імперії в 1772 році. 3. Простежте протяжність кордонів Австрії, Росії та Пруссії після поділів Речі Посполитої. 4. За картою і текстом підручника заповніть таблицю «Поділи Речі Посполитої».

Поділи Речі Посполитої	Рік поділу	Території, що відійшли до Російської імперії	Території, що відійшли до Австрійської імперії	Території, що відійшли до Пруссії
Перший поділ				
Другий поділ				
Третій поділ				

Неприхована агресія сусідів спонукала Чорторійських і їхніх прихильників активізувати реформи із порятунку країни. На боці польських патріотів виступив і король Станіслав Понятовський. Найбільші наслідки мала діяльність «Чотирирічного сейму» (1788–1792 рр.). 3 травня 1791 р. цей сейм ухвалив **Конституцію**. Річ Посполита перетворювалася на конституційну монархію. Державу намагалися модернізувати з урахуванням ідей Великої Французької революції 1789 р. (про неї ви детальніше дізнаєтеся в 9 класі). Основний закон запроваджував особисті свободи та рівні права, збільшував армію, розширював можливості для підприємців, фактично скасовував кріпацтво. Старій знаті таке не сподобалося. Частина шляхти та магнатів (Потоцькі, Браницькі та Жевуські) виступили проти реформ і закликали на допомогу російську армію.

У 1793 р. Пруссія та Росія здійснили **другий поділ Речі Посполитої**. До Пруссії відійшла Великопольща і Мазовія, а до Росії — Київщина, Брацлавщина, Поділля та Східна Волинь, а також Білорусь (царська влада подавала цю анексію як «історичну справедливість» із, так би мовити, поверненням до кордонів Русі і пафосно оголошувала реванш православ'я над уніатством).

У відповідь вибухнуло польське національно-визвольне повстання, яке очолив **Тадеуш Костюшко** (генерал, учасник війни за незалежність Сполучених Штатів Америки). Повстанцям протистояли прусська та російська армії. Тисячі поляків загинули, були виселені до Сибіру чи змушені втікати до Франції та інших країн. У червні 1794 р., у нещасливій для поляків битві поблизу містечка Мацейовіце, їхнього легендарного командувача поранили та захопили в полон. За переказом, падаючи з коня, Тадеуш Костюшко вигукнув: «Кінець Польщі!». І справді, наприкінці 1795 р. польський король Станіслав Понятовський підписав зречення від престолу, а Росія, Пруссія та Австрія втретє перекроїли Річ Посполиту. До володінь Габсбургів відійшли місто Краків, Холмщина, Південне Підляшся. Решту власне польських, литовських, білоруських і українських земель відібрали Пруссія та Росія. Західна Волинь увійшла до складу Росії за **Третім поділом 1795 року**.

Річ Посполита припинила існування, утім, здатність польських повстань кинути виклик імперіям запам'яталася надовго, і їх революційний досвід використовував і модерний український рух.

Унаслідок трьох поділів Речі Посполитої землі Правобережної України, Волині та Поділля опинилися в складі Російської імперії. На цих теренах запроваджено загальноімперський адміністративний

устрій: повіти, що об'єднувались у губернії. У 1795 році утворено Брацлавську (13 повітів, центр — м. Брацлав), Волинську (13 повітів, центр — м. Кам'янець-Подільськ) та Подільську (12 повітів, центр — м. Новоград-Волинський, який треба було «улаштувати при містечку Звягель») губернії. Частина приєднаної території вздовж Дніпра відійшла до Київського намісництва. На чолі приєднаних українських територій було поставлено генерал-губернатора Тутолміна, який зосередив у своїх руках всю повноту військової та цивільної влади, здійснював вищу поліцейську владу та загальний нагляд над діяльністю всіх інших органів адміністрації. Губерніями управляли губернатори, при них діяли губернські правління — колегіальні органи при губернаторові. На рівні повіту головною адміністративною ланкою були нижні земські суди на чолі з виборними земськими справниками.

У 1796–1797 роках новий імператор Павло I змінив територіальний поділ приєднаних територій: утворив Київську, Волинську та Подільську губернії. «Павлівський» територіальний поділ в основному діяв на Правобережжі і в XIX ст.

Ознайомтесь із фрагментом інтерв'ю історика Віталія Михайловського «250 років тому: «спецоперація» проти Речі Посполитої».

Поміркуйте, що, на думку автора, спричинило зникнення з карти Європи Речі Посполитої.

<https://cutt.ly/OeZnvwJA>

Історична розвідка

1. Як змінилася карта Європи в результаті поділів Речі Посполитої? 2. Назвіть, які українські землі увійшли до складу Російської імперії внаслідок поділів Речі Посполитої. Охарактеризуйте адміністративний устрій цих територій наприкінці XVIII століття. 3. Охарактеризуйте наслідки втрати державності Річчю Посполитою для українських земель.

Корисна гра:

«Поділи Речі Посполитої»

<https://cutt.ly/Be0C2YKi>

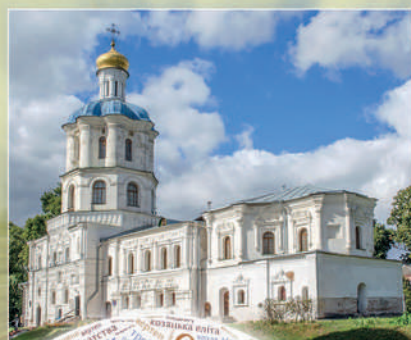
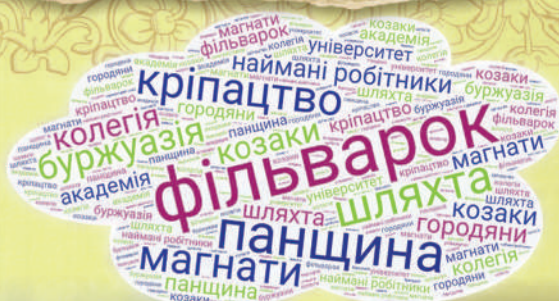

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі. 2. Створіть логічну схему «фішбоун» на тему «Поділи Речі Посполитої». 3. Назвіть лідерів гайдамацького руху. Про одного з них (на вибір) підготуйте історичний портрет. 4. Укладіть розгорнутий план відповіді на тему: «Зміни карти Європи у XVIII ст.». 5. Вправа «Ментальна мапа». Створіть ментальну мапу «Правобережжя, Волинь і Поділля у XVIII ст.». 6. Вправа «Інфографіка». Візуалізуйте інформацію про найбільше гайдамацьке повстання 1768 року в зручній для вас формі.

Розділ 6

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ЛЮДЕЙ РАННЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ

§ 59–60. Побут сільського населення. Особливості повсякдення українського села

Згадайте...

- які верстви населення сформувалися в Ранній Новий час;
- хронологічні межі Раннього Нового часу.

Як ви розумієте...

- поняття «фільварок», «панщина», «кріпацтво», «сільське господарство»?

Чи знаєте ви, що...

- до чоловічого вбрання населення Наддніпрянщини у XVIII столітті належала сорочка з домотканого полотна з прямим розрізом спереду і вузькою круглою обшивкою; сорочка мала широкі рукави, низ яких прикрашала вишивка;
- крім зернових культур, селяни вирощували багато городніх: капусту, ріпу, гарбузи, часник, цибулю, баштанні культури, пастернак, хрін, петрушку; набули поширення посіви конопель, льону, тютюну?

59–60.1. Побут і повсякденне життя сільського населення в Європі

1. Схарактеризуйте зміни в побуті та харчуванні селян Раннього Нового часу.
2. Які земельні угіддя були доступні європейському селянинові?
3. Як на повсякденному житті селян відобразилася взаємодія різних культур? <https://cutt.ly/TeZnefCo>

59–60.2. Українські селяни: статус і можливості

Селянство не утворювало в Речі Посполитій цілісного стану (власне, так само було і в інших сусідніх країнах, де мешкали українці). Ймовірно, це взагалі найменш внутрішньо інтегрована верства населення з-поміж інших (може, тому що найбільша). Селянські війни зазвичай затухали за найближчим місцевим кордоном. Тому чисто селянські рухи за Ранньомодерної доби — то радше виняток (власне, у Речі Посполитій нічого співставного із французькою Жакерією не відомо).

Більшість селянства країни становили кріпаки. Їх можна було продати лише разом із господарством — як частину певного маєтку («в роздріб» землеробів у Речі Посполитій не купували). Влада поміщика над селянином також була не цілковита — зберігалися судові процедури, які давали змогу боронити права підданих.

В Україні селянство багато чим відрізнялося від «колег» з інших регіонів Речі Посполитої. Німець із нідерландського прикордоння і французький шпигун Ульріх фон Вердум, який відвідав Галичину і Поділля в 1670–1672 рр., писав, що селянки з України вбрані краще

за польок. Шати українок радше міщанські, аніж селянські. Отже, українське ранньомодерне село зовсім не убоге.

В українських землях практично весь період XVI–XVIII ст. існував простір колонізації, де громадам першопоселенців надавали тимчасове звільнення від оподаткування, заохочуючи поселення-слободи. Поширеною була вільнонаймана праця, тож сільська громада не надто протистояла новим капіталістичним верствам — освіченому шляхтичу-раціоналізатору чи фермеру-хуторянину. Фільваркова система на тій значній частині України, яка не мала можливості експорту хліба по Віслі та її притоках, була менш ефективна, тому кріпацькі практики загалом не так вже й прижилися на цих українських теренах. Утім, тут знані й ще архаїчніші практики — неволя військовополонених.

«Гість із Запорозжя»,
художник Фотій Красицький, 1916 р.

Ілюстрація до поеми Т. Шевченка «Гайдамаки»,
художник Опанас Сластіон, 1883–1885 рр.

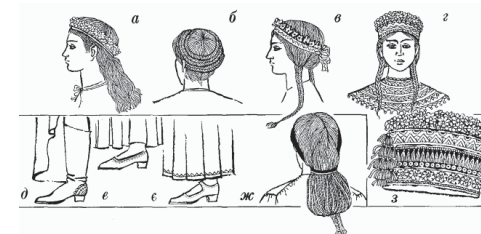
Прикордонне селянство, окрім того, було непогано озброєне і мало схильність показуватися (оголошувати себе козаками) за доброї нагоди. Отже, монополія шляхти-лицарства на зброю, загалом поширена в Європі, для українців не працювала. Тому «руська чернь», природно, ставала резервом військової і «національної» демократії та союзником Козацької революції. Доволі цікаво, як бачили свої перспективи «революційні» селяни часів Хмельниччини. Крім безпосереднього показання (чи навіть вписання до реєстру), їм подобались ідеї безпанського ладу, а також стану вічної слободи, коли панові належить лише «честь» (яку виражають добровільними «поклонами») та, можливо, ще якісь непрямі збори (з корчми та ін.). Із загальних податків — хіба екстраординарні обкладення на війну («на кулі» та на військові постої) з виробничої одиниці («від плуга»).

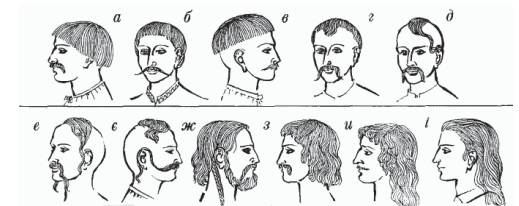
1. Чому, на вашу думку, селянство в Речі Посполитій не було єдиним станом з чітко визначеними інтересами? 2. Чому в українських землях були поширені слободи і вільнонаймана праця? Який вплив це мало на розвиток сільського господарства? 3. Як відрізнялися селянські рухи в Речі Посполитій від подібних рухів в інших європейських країнах?

59–60.3 Повсякденне життя українського селянства Ранньомодерного часу

У господарстві селяни надалі застосовували трипільну систему землеробства. Чоловіки доглядали за худобою, займалися оранкою, посівами й молотьбою зернових культур, заготівлею сіна під час косовиці, зведенням житла і господарських споруд (комори, хліви тощо). Жінки насамперед облаштовували хатній побут. До того ж селянські родини відбували повинності на пана чи на державу відповідно до свого статусу. В їжу споживали різноманітні злаки та овочі, молоко, м'ясо птиці та свійських тварин. Селянське вбрання тривалий час було традиційним, виготовлялося із домотканих полотен, овечих шкір, козячого чи вовчого хутра. Поширеними були сорочки та штани, свити. Взимку одягали кожухи з овечого або козячого хутра, найдорожчим взуттям були чоботи. Чоловіки носили шапки. Жінки вдягали полотняні сукні, свити з довгими рукавами. Завершували їх образ начільні стрічки із тканини або шкіри, металеві обручі, шийку прикрашали коралами.

Українські жіночі зачіски, весільний віночок, взуття XV–XVII ст.: а) зачіска з розпущеним волоссям, віночок; б) зачіска із закладеними навколо голови косами; в, г) зачіски з двома косами; ж) зачіска з уплітками; з) весільний віночок; д) чобіт-сап'янець; е, є) туфлі

Українські чоловічі зачіски XV–XVII ст.: а, б, в) зачіски «під макітру» (в — з підголюванням); г) зачіска «під ворота»; д, е, є) зачіски з чубами (д — чуб закладений за ліве вухо); ж, з, и) зачіски з довгим волоссям; і) довге волосся, зачесане від чола назад

Джерело: Стамеров К. К. Нариси з історії костюмів. Київ: Мистецтво, 1978.

Заможні селяни мали змогу придбати меблі. У XVII ст. високого рівня досягло декоративно-ужиткове мистецтво. Насамперед розвинулося різьбярство: різні різьблені орнаменти прикрашали столи і скрині, ткацькі верстати, вози тощо. Народним мистецтвом стало ткацтво та вишивка (зокрема, поширилися вишиванки).

кузні або біля млина, жінки — під час спільної праці, наприклад прядіння чи прання.

Сокиринський (Галаганівський) вертеп, найстаріший з відомих в Україні вертепів

Машина часу

У Державному музеї театрального, музичного та кіномистецтва України в Києві зберігається найдавніший Сокиринський вертеп, якому понад 250 років. Одним із персонажів цього вертепу був козак. На сайті музею <https://cutt.ly/ceAZZ91j> чи за QR-кодом ви зможете ознайомитися з усіма персонажами вертепу та навіть переглянути ноти до цієї вистави.

Мовою історичного джерела

Історик Гетьманщини Опанас Шафонський про вертеп:

«Дячки... носять протягом усього тижня того ж свята [Різдва] надвечір по дворах з дерева і паперу зроблений будиночок для зображення Вифлеєму, де ляльками показують подію, що була після Різдва Христового, при чому співають різні пісні, які пояснюють цю велику в світі пригоду. Цей будиночок називається вертеп».

1. Коли і хто показував вертепну драму? 2. Який вигляд мав вертеп?

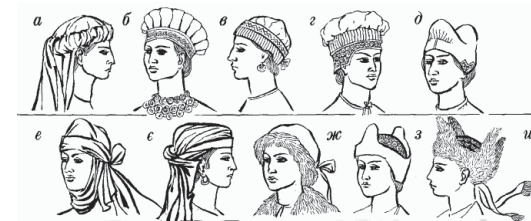
Мовою історичного джерела

Скарга селян сіл Тершова та Завадки Самбірської економії Перемишльської землі до Августа III про збільшення панщини і введення нових повинностей (1758 р.):

«Пан поводить з нами безправно, примушує відробляти повинності понад інвентар і встановлює свої закони, наказує працювати за своєю волею і бажанням:

1. За орання протягом одного дня треба рахувати два дні панщини, як це бувало раніше, а його милість пан Конопаський рахує лише день за день, а часом, коли орання не подобається його милості, зовсім не рахує.

Українські жіночі головні убори XV–XVII ст.:

а) кибалка; б, в, г, д) види очіпків;
е, є) намітки; ж) шапка; з, и) шапки-кораблики

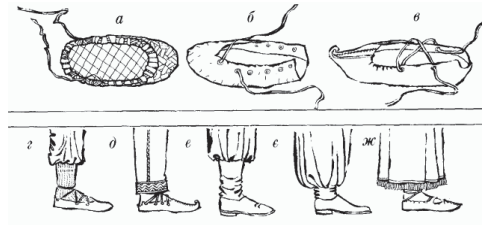

Українські чоловічі головні убори XV–XVII ст.:

а, б, в) види смушевих шапок; г) смушева шапка із шликом; д) магерка; е) хутрянний тривух; є) плоска шапка з хутрянним околишем; ж) плоска шапка із султаном; з, и) ширококрисі брилі; і, ї) кайстрові (фетрові) капелюхи

Український верхній чоловічий одяг XV–XVII ст.: а) селянська свита;
б) каптан з узорної тканини; в) каптан запорозького козака

Українське чоловіче взуття XV–XVII ст.: а) личак; б, в, г, д, ж) постолі (в, д — гуцульські);
е, є) чоботи

Селяни, незважаючи на всі труднощі, вміли розважатися. Від XVII ст. в українських землях, зокрема в селах та містах, популярності набув **вертеп** — різдвяний ляльковий театр. Вертепники мандрували зі спеціальними скринями, що були розділені на два поверхи, оздоблені бічними дверцятами для ляльок. Верхній поверх призначено для демонстрації сцен, пов'язаних із Різдвом. На нижньому «ставили» сюжети з казок, переказів тощо. Приймали при селянських корчмах також кобзарів, лірників, бандуристів, які виконували народні думи чи історичні пісні (у народі утвердився також образ козака-бандуриста, наприклад «Козак Мамай»). На свята популярними були троїсті музики, що виконували різну музику.

Упродовж року місцем для зустрічей була церква, куди ходили не тільки молитися, а й для розмов із родичами чи сусідами, обміну новинами тощо. Так само популярними місцями для зустрічей були торги і ярмарки. Чоловіки мали змогу проводити час у корчмах, де при танцях і співах, в азартних іграх зустрічалися з мандрівниками, студентами і навіть шляхтичами. Також чоловіки зустрічались у

2. Коли возимо з поля одним возом протягом одного дня, від ранку до заходу сонця, збіжжя або сіно, то пан повинен рахувати два дні панщини, а його милість рахує лише день за день.

3. Наказує возити солому, сіно, збіжжя з фільварку до двору, а з двору на фільварок — соломі. За це не рахує панщину.

4. Молотили ми на молотника по 60 снопів, а за його милості мусимо молотити по 70 та більше».

1. Які норми відробітку панщини існували у XVIII столітті? 2. Які зловживання панською стороною змусили селян звернутися зі скаргою до короля?

1. Назвіть основні заняття мешканців українських сіл Рання-модерної доби. 2. Опишіть традиційне селянське вбрання. 3. Які види відпочину практикували в Ранній Новий час?

Вір, але перевір

Вирощене — в їжу

Основною їжею українців у XVI–XVIII ст. були хліб, крупи і бобові. М'ясо їли більш заможні родини. Поголів'я овець перевищувало поголів'я свиней у 5 разів. Наприклад, у Золотоніському повіті в описі 1767 року взагалі немає такого приміщення, як саж (хлів для свиней на Полтавщині і Чернігівщині). Частіше свиней тримали при броварнях — відгодовували бардою (відходами пивоваріння). Рибу споживали частіше. Лівобережна Наддніпрянина була взагалі транзитною зоною в торгівлі річковою і морською рибою. Борщ у XVI–XVIII століттях — це буряк (свіжий або квашений узимку), квасоля, капуста. Бідні клали в нього сушену рибу.

Працюємо разом

Вправа «Музично-фольклорна». Із додаткових джерел інформації дізнайтеся, хто із сучасних музичних діячів виконує фольклорні твори в супроводі ліри, кобзи чи бандури. Створіть список відтворення (плейлист) аудіо- чи відеофайлів українських народних пісень у їх виконанні. Поділіться списком з однокласниками / однокласницями.

Корисна гра:
«Українські селяни»
<https://cutt.ly/ReAZBheQ>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі. 2. Створіть хмаринку тегів про побут і повсякденне життя сільського населення в Європі. 3. Назвіть основні категорії селян на українських землях. 4. Укладіть розгорнутий план відповіді на тему: «Повсякденне життя українського селянства Ранньомодерного часу». 5. **Вправа «Колаж».** Створіть колаж про життя та побут українського села в період Раннього Нового часу. 6. **Вправа «Майстерклас».** Запропонуйте ідеї майстеркласів із основних занять українських селян.

§ 61–62. Побут міського населення. Особливості та культурне життя українського міста

Згадайте...

- назви найбільших міст на території України Раннього Нового часу;
- популярні на українських землях види ремесел;
- традиційні елементи міської забудови.

Як ви розумієте...

- поняття «патриціат», «плебс», «наймані робітники», «буржуазія»?

Чи знаєте ви, що...

- чай в українських землях був дорогий, адже його везли з Китаю: пів кілограма коштувало як 2 кабанчики; кава була дешевшою у 3–3,5 рази; у Чернігівському магістратському шинку була навіть піч для кави;
- перший рецептурник в українських землях з'явився у XVIII столітті; модними були різноманітні безе та бісквіти; з XVI століття популярність завоювали зацукрені фрукти, які посипали прянощами?

61–62.1. Життя і повсякденність в європейському місті

Щоб дізнатись, як жилося в європейському місті, скористайтесь текстом та ілюстраціями за QR-кодом чи покликанням <https://cutt.ly/0eZneMzD>.

1. Опишіть вигляд європейського міста Раннього Нового часу. 2. Порівняйте міський інтер'єр у Середні віки та в Ранньомодерний період. 3. Опишіть побут європейських містян.

61–62.2. Особливості щоденного життя українських городян

В українських землях Ранньомодерного часу більшість міст мала центральну ринкову площу та міцні укріплення. Так само, як у Західній Європі, на центральній площі міста проводили ярмарки, тут були будинки найбагатших городян, торгові лавки ремісничих цехів. Земля коштувала дорого, оскільки укріплення не давали змоги вільно розширити місто. Тож будинки щільно прилягали один до одного. На Сході України міста зазвичай споруджували із дерева, тоді як на Заході — із каменю. Із Європи прийшла мода зводити ратуші (будівлі міських адміністрацій), відчутними були європейські стилі в

Ратуша в Бучачі, архітектор Бернард Меретин, 1750–1751 рр.

архітектурі. Постійні війни та розвиток артилерії призвели до змін у фортифікації: почали застосовувати бастіони (невисокі висунуті вперед вежі з товстими стінами), якими оточували навіть замки (Хотин, Ужгород, Кам'янець тощо). Найбільшою оборонною спорудою в українських землях можна вважати Київську (Печерську) фортецю, яка вирізнялася міцністю укріплень. Вулиці українських міст були не мощені, дерев'яні будинки легко спалахували. Населення страждало від частих війн і хвороб, які швидко поширювалися в міському середовищі.

Макет м. Жовква XVII ст., автор Ігор Качор

Львів, вигляд міста станом на 1740-ві роки, пластична панорама Ігоря Качора

Особливістю великих українських міст була їх відчутна поліетнічність, тобто тут проживали представники кількох етносів. Наприклад, найбільше місто Львів мало чотири громади: католицьку (німецьку, польську), православну, вірменську та єврейську. Зазвичай вірмени — це фахівці з торгівлі зі Сходом, греки — з Балканами, німці та італійці — із Заходом, поляки, українці та євреї — більше мали справ із місцевою торгівлею.

Православна громада об'єднувала як українців, так і потужну грецьку купецьку діаспору (особливо помітні греки в Шаргороді, Ніжині, Єлисаветграді (тепер м. Кропивницький) та в Криму). Мандрівник Ульріх фон Вердум у XVII ст. відзначав, що в Кам'янці проживають українці, поляки та вірмени, причому кожна громада має свої міські площі, окремі церкви та квартали. В Аккермані (тепер Білгород-Дністровський) у 1574 р. з 24 районів міста один був ромський (циганський). З кінця XVII ст. у містах Гетьманщини стають помітними росіяни (причому, здебільшого це старообрядці).

У переважній більшості міст значну частину населення становили бідніші прошарки. Наприклад, 1571 р. з тих київських міщан, які платили податки, майже третина сплачувала мінімальні кошти. Найбідніші — «комірники», що винаймали помешкання, і «халупники», що мешкали в бідних халупах, — не могли сплатити

нічого. Непростим було життя мешканців передмість, оселі яких найбільше страждали під час війн, а скористатися перевагами міського права вони не могли. Заможні городяни мали доступ до широкого кола товарів: грецьких, волоських і угорських вин, м'яса, риби, хліба, городини і фруктів. Бідніші прошарки харчувалися кашами, овочами, запиваючи їх водою чи пивом низької якості.

«Плач над мертвим кредитом», карикатура невідомого художника, бл. 1655 року

Міське право підтримувало одружених. Нерідко міські урядовці вимагали, щоби чоловік уклав шлюб не пізніше, ніж через рік після отримання міських прав. Також ремісничі цехи наказували підмайстру одружитися, якщо він хотів стати майстром (оскільки навчання ремісника тривало зазвичай три роки, до шлюбу йшли рано). У міських сім'ях народжувалося в середньому 4–5 дітей. Найбільш тривалими були шлюби в

середовищі заможного міщанства, що додатково скріплювалися спільною господарською діяльністю.

1. Визначте тенденції містобудування Раннього Нового часу в українських землях. 2. Чому, на вашу думку, українські міста Раннього Нового часу були поліетнічними? 3. Опишіть побут городянина Ранньомодерної епохи.

Машина часу

«Київська фортеця».

Київська (Печерська) фортеця — це комплекс фортечних споруд XVIII ст., які були реконструйовані в XIX столітті. Укріплення розташовані на пагорбах правого берега Дніпра, обмежених з півночі Кловським ярмом, з півдня і заходу — схилами долини р. Либідь. Фортеця складалася з кількох земляних укріплень і кількох споруд, що призначалися для військових казарм, виробництва та зберігання зброї, амуніції. Від 1679 року козацькі війська гетьмана Самойловича протягом останніх років XVII століття об'єднали старокиївські й печерські укріплення. Так утворилась одна величезна фортеця.

Здійснити 3-D прогулянку Київською фортецею можна на сайті музею НІАМ «Київська фортеця»

<https://cutt.ly/BeZnoERY>

або в онлайн-застосунку Google Maps

<https://cutt.ly/4eZniETI>

На початку XVIII століття Печерська цитадель вже була повністю розбудована. Згодом вже під керівництвом Івана Мазепи велася розбудова Печерської цитаделі. Спорудження відбувалося за системою французького інженера Вобана. Із XVII століття у фортеці утримували в'язнів. У XIX ст. для цього споруджено Косий

капонір — напівпідземну будівлю з товстими стінами з цегли й каміння. Він розташований під кутом до земляного валу фортеці — звідси назва. Косий капонір спочатку використовували для зберігання зброї та артилерійських запасів, а вже пізніше як політичну в'язницю. У Київській фортеці утримували організаторів й учасників гайдамацького руху, полонених, кріпаків-утікачів.

61–62.3. Культурне і суспільне життя українського міста

Українські городяни об'єднувалися в **братства** — національно-релігійні організації православних міщан. Наприкінці 1585 р. українські городяни із центральної частини Львова сформували Успенське братство, яке також отримало статус ставропігії (своєрідної автономії щодо місцевого духовництва). Наприкінці XVI — на початку XVII ст. православні братства вже діяли в Перемишлі, Рогатині, Тернополі, Луцьку, Бересті, Городку, Судовій Вишні, Любліні, Києві та ін. Братчики мали спільну касу, опікувалися хворими та осиротілими. Вони викупили друкарню Івана Федоровича у Львові, поширювали свої книжки також в інших містах.

Члени цехів і братств на свята урочисто вдягалися, несли прапори, геральдичні знаки, різноколірні свічки. До церковних свят долучилися світські, зокрема вибори органів міського самоврядування. Процесії супроводжувалися святковими церковними службами та биттям у дзвони. Крім загальноміських свят, існували окремі урочистості в межах братств, церковні та колективні святкові трапези. На проведенні загальноміських урочистостей позначалися релігійні конфлікти, особливо після календарної реформи 1582 р., коли розбіжності між «грецьким» і «римським» календарями стали помітними. Православним українцям нерідко обмежували можливість проводити процесії на вулицях і площах на свята за «грецьким стилем».

Поєднання народної культури із запозиченнями позначилося на образотворчому мистецтві. Скульптура розвивалась як різьблення по дереву чи каменю (іконостасами із дерева прикрашали церкви). Ренесансні споруди оздоблювали рельєфами (опуклими зображеннями на площині). Шедевром рельєфного мистецтва є каплиця Кампіанів у Львові. Окремим явищем став посмертний скульптурний портрет, наприклад, князя Костянтина Острозького. У міському середовищі розвивався живопис. Ікони стали підписувати, завдяки чому збереглися імена Олексія Горошковича і Миколи Петраховича з Перемишля та Львова відповідно. Книгодрукування принесло мистецтво гравюри. Перші українські гравюри створив ще 1574 р. Іван Федорович на сторінках «Апостола». Відомим гравером XVII ст. був Ілля з Києва, який виконав гравюри для «Требника» Петра Могили.

1. Визначте основну мету створення братств. 2. У яких містах України діяли братства? 3. Схарактеризуйте особливості розвитку міської культури.

Зі скарги Львівського Успенського братства на урядовців Львова щодо утисків православної громади міста (1593 р.):

«...Насамперед змушувала рада міста Львова великим насильством нас, осілих міщан, наших дітей і нашу челядь, до послуку папського костюлу, до свят нового календаря, мордуючи в'язницями і караючи штрафами. Вранці, в день св. Маргарита, пославши своїх міських слуг, насильно виволокли і вкинули до темної в'язниці у вежі під ратушею Василя, учня сідляра Юрія Рогатинця, а також челядників, кушніра Юська, кушнірчика Івана та учня Іванка. ... Потім, на прохання і вимогу наших братів та своїх сусідів, арештовані були випущені. Однак члени ради обіцяли самі зберегти мир лише при тій умові, якщо ті звільнені з-під арешту, під страхом суворої урядової кари, не протестуватимуть і не почнуть судової справи».

1. Що стало причиною написання скарги?

2. Яка роль братства в захисті прав православних міщан?

Вір, але перевір

Цехи Лівобережжя

За поодинокими відомостями, у Полтаві в 50–60-х рр. XVII ст. існували шевський, ткацький та кравецький цехи. А вже у XVIII ст. в місті існувало 9 цехів: кравецький, різницький, шевський, ковальський, гончарський, ткацький, кушнірський, бондарський і колісницький. Наприкінці століття до них додався ще й цех музик. Міські ремісники не мали спеціальних приміщень (цехових будинків), виробництво концентрувалося в домогосподарствах власників, де розміщувалися їхні майстерні та необхідні виробничі знаряддя. Так, ремісники найчисельнішого шевського цеху проживали на 7 вулицях, а ковалі зайняли аж 11 вулиць. Наприкінці XVIII ст. в Полтаві з'явилися промислові об'єкти: свічний завод та цегельні, воскобійні.

Корисна гра:

«Особливості життя українських городян»

<https://cutt.ly/xzZnp2Fd>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Створіть графічну схему традиційної забудови українських міст Раннього Нового часу.
3. Із додаткових джерел дізнайтеся інформацію про правила організації роботи одного з цехів (на вибір).
4. Укладіть перелік основних елементів вбрання мешканців європейських міст.
5. Вправа «Ментальна мапа». Створіть ментальну мапу «Церковні братства».
6. Вправа «Інфографіка». Візуалізуйте інформацію про економічний, соціальний та культурний розвиток одного з українських міст (на вибір) у формі інфографіки.

§ 63–64. Побут елітних верств населення. Життя української еліти

Згадайте...

- найвідоміші родини української шляхти;
- права та привілеї козацької старшини.

Як ви розумієте... — поняття «шляхта», «магнати»?

Чи знаєте ви, що...

- у документах XVIII століття один козацький старшина у записках розказував, як їздив до Ніжина і йому там готували каракатицю (власне, у меню гетьмана Самойловича вона згадується і раніше як грецький делікатес); за рецептом того часу, її замочували в солоній воді, відварювали, додавали смажену цибулю, родзинки і тушкували;
- цікавим джерелом для вивчення побуту козацької старшини є листи; із них можна дізнатися про питання поділу спадщини, розв'язання конфліктних ситуацій, купівлі та відсудження земель, урожаї, прибуток, ціни, облаштування побуту; взаємини батьків і дітей, підтримку родини в різних ситуаціях?

63–64.1. Життя європейської еліти Ранньомодерного часу

1. Визначте, хто належав до «дворян мантиї» та «дворян шпаги». 2. Які елементи моди набули поширення у XVIII ст.? 3. Яких змін зазнає побут буржуа?

<https://cutt.ly/EeZnrQ00>

63–64.2. Українська (руська) шляхта

Шляхетський стан у Речі Посполитій, утім, як і в інших країнах Європи, на початку XVI ст. формально став замкнутим (бо тоді стали вимагати довести шляхетство матері, згодом треба було показати два покоління — «з отця і діда» — шляхетних предків). Нобілітація нешляхетних існувала, але стала справою непростою (здійснювалася з подачі короля або сейму). Шляхетство втрачали злочинці, а також ті, хто зайнявся нешляхетною справою, як-от ремеслом чи купецтвом.

Шляхтичі (у традиційному розумінні) брали участь у роботі місцевих сеймиків, обіймали земські уряди. Виконуючи суспільні функції, шляхта-землевласники жила з власних маєтностей. Але більшість шляхтичів не були самодостатніми, бо мали небагато землі, або взагалі не мали, тому могли служити у князів, магнатів чи заможніших шляхтичів. Правителі імперій розуміли значення еліти і, за старим принципом «поділяй і владарюй», пробували підкуповувати суспільну верхівку, впливових крупних землевласників. Тому часто зі своїм народом залишалися хіба «молодші» верстви представницького стану. Класичним таким «молодшим братом» шляхти стало козацтво. І трапилося, як в українських казках, де батьківську хату і подвиг

народний спадкує молодший (згадайте Котигорошка). Після революції середини XVII ст. козацтво перетворилось на визначальний, по суті привілейований стан.

Попри декларовану рівноправність, шляхетський стан мав чимало внутрішніх поділів. Ідеалізований образ шляхтича пов'язаний щонайбільше із т. зв. середньою шляхтою — особами з власним маєтком, доходи з якого забезпечували їхні представницькі витрати (освіту та участь у публічному житті). Таких на країну було не так вже й багато (кілька тисяч у XVI ст., згодом, може, й десятки тисяч). Ще відомо про кількості родин магнатів. Традиційно знаком набуття магнатського статусу було досягнення сенаторської гідності. Хоча немало українських князів вважали магнатами вже за родовим титулом. Найбільшою верствою шляхетського стану були шляхтичі-службовці — «дворянство шпаги та мантиї». Вони відпрацьовували свої привілеї службою в армії та бюрократичному апараті держави. Причому престиж різних служб суттєво різнився (бути слугою короля чи провінційного старости — зовсім різне).

Були і шляхетні «безробітні» (тимчасово чи постійно), яких називали просто «голою». Вони перебували під загрозою втрати шляхетського статусу (бо мали велику спокусу почати заробляти «нешляхетськими заняттями»).

«Замок Острозьких»,
художник Зиґмунт Фогель, 1796 р.

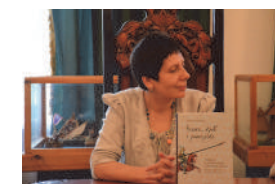
«Адам Кисіль», художник
невідомий, до 1653 р.

Вір, але перевір

Дослідники української шляхти

Популяризатором теми української шляхти доби Раннього модерну є відома історикиня, доктор історичних наук, авторка книги «Українські світи Речі Посполитої» Наталія Старченко. Дослідниця вважає, що шляхта усвідомлювала свою належність до Русі в межах спочатку шести воєводств: Київського, Волинського, Брацлавського, Руського, Подільського, Белзького, а від 1634 — ще й Чернігівського. «Гетьманщина — це спільний шляхетсько-козацький проєкт, в основі

Наталія Старченко

якого шляхетська модель руськості з її опертям на своє право і територію», — на думку історикині. Звідси і прирівняння козацької старшини до статусу шляхти.

Ще одним відомим сучасним дослідником української шляхти, зокрема Перемишльської землі часів Речі Посполитої, є доктор історичних наук Ігор Смуток. За його підрахунками, протягом XVI століття кількість руської шляхти зросла в 9–10 разів. Якщо в 1508 р. вона була представлена 250 дорослими чоловіками, то в 1605 — налічувала близько 2000 осіб. Як наслідок, їхні маєтки перетворилися на шляхетські осідки, де проживало від кільканадцяти до кількох сотень осіб. Завдяки такій багатолюдності руських шляхетських родин чимало їхніх нащадків живуть в Україні та поза її межами і сьогодні.

Зокрема, це чисельні Кульчицькі, Терлецькі, Ільницькі, Білинські, Попелі та інші. У XVI–XVII століттях руська шляхта ревно оберігала свою релігійну належність до православ'я, майже не практикувала шлюби із католицькими родинами. Проте з другої половини XVII ст. руська шляхта зближується із польською католицькою елітою.

Ігор Смуток

1. Порівняйте становище української, польської та литовської шляхти в Речі Посполитій. 2. Які сфери свого життя відстоювала руська шляхта у влади Речі Посполитої? 3. Визначте ставлення української еліти до Козацької революції.

63–64.3. Козацька еліта: побут, уподобання, меценатство

Козацька еліта нової Гетьманської України відрізнялася від звичайних козаків своїм побутом, поведінкою та можливостями. Напевно, постійні війни та військовий спосіб життя не сприяли показній розкоші (польські шляхтичі скаржилися, що військові трофеї з козаків небагаті — хіба слугам віддати). Водночас козакам не бракувало дорогих речей: різьблених меблів (столів, лав, скринь), дзеркал, кахлів, килимів, портретів, ікон, срібного посуду, косметики. Біля житла могли облаштувати садок, парк (як це робили гетьмани, наприклад, Кирило Розумовський — відомий купівлею в Криму білих верблюдів; у Богдана Хмельницького ще й олені по лісопарку за двором ходили), прикрасити їх ставками. Під час урочистих прийомів іноземних послів чи просто дорогих гостей пригощали дичиною, рибою, м'ясом свійських тварин, кашами. На десерт могли подати імпортні фрукти, привезені здалеку спеції. При старшинських обідах полюбилися алкогольні напої (вино, пиво, горілку, різноманітні наливки). Козацька еліта знала також про турецьку каву (її полюбили гетьмани Б. Хмельницький і І. Виговський; зрештою, одну з перших кав'ярень у Відні відкрив

козак Юрій Кульчицький). Водночас господарі і господині були досить ощадливими і підприємливими, тому побутові витрати зазвичай не перевищували прибутків. Ця риса наближала козацьку еліту до європейських буржуа і відрізняла від марнотратної польської шляхти. Мірилом соціального статусу були тканини, які доставлялися з Іспанії, Пруссії, Нідерландів. В одязі використовували також товари з Китаю, Персії і Туреччини.

«В'їзд Богдана Хмельницького до Києва», художник Микола Івасюк, кін. XIX ст. — 1912 р.

«Параскева Сулима» (дружина полковника Семена Сулими, фрагмент парного портрета), невідомий художник, перша половина XVII ст.

Належність до старшинського середовища відкривала додаткові можливості. Наприклад, високим юридичним статусом володіли жінки. Вони успадковували майно, могли судитися з батьками, захищати свої шлюбні плани, мали вплив на політику. Важливо, що чимало жінок уміли читати і писати. Загалом, у старшинському середовищі було прийнято робити дорогі подарунки на свята (зокрема й книжки), листуватися, дбати про освітні установи та опікуватися нужденними.

Зображення козака в хутряній шапці із закинутим назад верхом на гравюрі першої половини XVII ст.

«В похід», художник Микола Пимоненко, 1902 р.

Сучасна реконструкція зовнішнього вигляду козака XVII ст.

Козацькій еліті було притаманне меценатство. Ще Б. Хмельницький надавав привілеї монастирям, щоби пришвидшити відбудову після війн. Відомим меценатом був І. Мазепа. Його будівельна діяльність сприяла поширенню козацького бароко, про яке ви вже чули. Коштом гетьмана розбудували Чернігівський колегіум, кафедральний собор у Переяславі, церкви у Глухові, відновили кафедральний монастир у Чернігові. Гетьман звів у передмісті Батурина для себе триповерховий бароковий палац, який спалили московські війська в 1708 р. Знанням меценатом був К. Розумовський, що перебудував Глухів. Для духовно-освітнього розвитку Чернігова чимало зробив чернігівський архієпископ Лазар Баранович.

1. Схарактеризуйте побут козацької еліти. 2. Який статус мала жінка зі старшинського роду? 3. Поміркуйте, чому меценатство стало невіддільною частиною життя козацької старшини.

Історична розвідка
Історик Іван Крип'якевич про побут козаків (Опубліковано: «З культури Хмельниччини», Газета «Неділя», 1911, № 8. С. 3–4).

Ознайомтеся із фрагментом цієї праці. Дайте відповіді на запитання: 1) Яку роль відігравали срібні та інші дорогі предмети в побуті козаків? 2) Як зображено в тексті взаємозв'язок мирного життя козаків з їхньою військовою діяльністю? Як артефакти свідчать про постійну готовність до бою? 3) Що можна сказати про культурні уподобання козаків, на основі опису їхніх домів та майна? Як елементи свідчать про їхні зв'язки з іншими культурами?

«Тодішня Чернігівщина робить враження країни багатой і гарно загосподареної. Москаль у кожній коморі знаходить борошно пшеничне і житнє — у декотрих козаків на цілі вози! Далі — солонину, пшоно, пиво, «горяче вино» [=горілка], пироги; в стодолах стоїть незмолочений хліб, на дворі є сіно; є худоба, а передовсім є всюди коні, між ними багато дорогих расових «бахматів»; у кожній скрині є дещо готівки. Але багатство не кінчиться на предметах щоденного ужитку: в кожну козацьку хату заходить вже розкіш, показуються вищі потреби й бажання...

Майже все із срібла: срібні чарки, стакани срібні золочені мірою за кварту, стакан великий срібний мірою пів гарнця, достокани срібні, кубок срібний в два гарнці, горщик срібний, срібні тарілки, срібні ложки; мідний є тільки ківш, а сталі — ложки. Такої дорогої посудини буває в одній хаті по кілька штук, приміром у одного козака 8 срібних стаканів, у другого — 24 срібних ложок, у іншого — 6 ложок і 6 тарілок. Ще більше розширена «біла посуда»: 6 тарілок, 4 полумиски, 2 білі фляшні [=пляшки]; 6 штук білої посудини; великий білий стакан; 40 штук білої посудини, 60 штук такого ж начиння, і знову 60 штук!

Кожна козацька хата переповнена лицарською зброєю; тут теж попадають предмети артистичної вартості, як шаблі, оправлені в срібло, срібні уздечки, золоті колчани, сідло «з войлоками і з вершечком». Поза тим збруя ціниться, як збруя: шаблі всякого роду і вартості; самопали, пицалі, гвинтівки, карабіни, пороховниці... Все те нагадує, що знаходимося в часі безнастанних воєн, нападів і походів, в огні тривожного, небезпечного життя, коли кров людська плила ріками...».

Вір, але перевір

Козацькі шапка, штани, панчохи

Важливим елементом козацького вбрання була шапка. Її знімали тільки в церкві та вітаючись. Шили шапки з хутра, а всередині робили підкладку з тканини. У спеку шапку клали так, щоб тканина лежала на голові, а хутряний околиць був позаду або з правого боку. Інший спосіб, коли головний убір перегортали: матерією на голову, а теплим хутряним околицем угору. Козака у виверненій шапці можна побачити на печатках Івана Виговського, Юрія Хмельницького, Дем'яна Многогрішного, Івана Самойловича, Івана Мазепи та Данила Апостола. Таку моду запозичувала навіть еліта Речі Посполитої.

«Козак Мамай»,
Полтавська область,
XVIII століття

«Козак Мамай», походження невідоме,
XVIII століття

Від Середньовіччя до XVIII століття в Європі були популярні вузькі штани — шосси. Носили їх аристократи та військові. Прижилися вони й серед козаків (про Річ Посполиту взагалі писали, що тут кожний вдягається, як йому подобається, і в країні легко приживається закордонній моді). Французький інженер Гійом Левассер де Боплан у згадці про одяг козаків пише про d'un calezu — вузькі штани. Вони повторювали силует ноги і зав'язувалися на поясі шнурком. Відомі широкі шаровари спочатку в нас сприймалися за елемент моряцького костюма.

Як і в Європі, носили козаки й панчохи. Їх шили з вовни та навіть шовку. У XVIII сторіччі модними стали червоні панчохи, як у козака Мамаю на картині невідомого художника.

Працюємо разом

Вправа «Тези». Об'єднайтесь у пари чи групи. Спільно опрацюйте відеоінтерв'ю Наталії Старченко «Інструкції від Старченко: українська шляхта, Річ Посполита, громадяни і піддані, нова візія минулого». Запишіть ті тези історикіні, які вас найбільше вразили.

<https://cutt.ly/EeABBKiu>

Із присяги шляхти Пінщини, Мозирщини і Туровщини Богдану Хмельницькому: «...Обіцяєм, що ніколи не будемо думати ані про зраду, ані про розірвання злуки нашої з Військом Запорозьким... Віри як Православної Грецької, так і Римської Католицької, свобод і границь наших обопільних — коли б хто з ворогів на них наступати мав — одностайно з Військом нашим Запорозьким ми й нащадки наші боронити будемо».

На основі джерела проаналізуйте взаємини між Б. Хмельницьким та представниками шляхти.

Машина часу

«Ролька Стокгольмська (Польський сувій)».

Щоб дізнатися про розмаїття моди Речі Посполитої початку XVII ст., ознайомтеся з інформацією за покликанням <https://cutt.ly/ceABJ6sM> чи QR-кодом. Офіційна назва джерела: «В'їзд шлюбної процесії Констанції Австрійської та Сигізмунда III Вази в Краків».

Це великий, згорнутий у рулон, малюнок на спеціальному папері, наклеєному на полотно, завширшки 28 см і завдовжки 1528 см (понад 15 м!!!). На папері аквареллю та гуашшю намальовано процесію, у складі якої Сигізмунд III Ваза з дружиною в'їжджали у Краків. Вважають, що малюнок виконали кілька придворних королівських художників одразу після коронаційної церемонії, що відбулася 4 грудня 1605 року. Тривалий час раритет зберігався у Швеції, куди потрапив як військова здобич. Окрім королівської родини, зображено представників іноземних посольств, сановників, перехожих, королівських гусарів та пішої роти, а від міст Кракова, Казімежа, Страдома — роти охорони в представницьких строях та військові хоругви.

Фрагмент «Рольки Стокгольмської»

Корисна гра:

«Українські еліти»

<https://cutt.ly/leABNQ9Y>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі. 2. Опишіть особливості життя європейської ранньомодерної еліти. 3. Створіть перелік українських шляхетських родин. 4. Укладіть ментальну карту «Українські еліти Раннього Нового часу». 5. Вправа «Генеалогічне дослідження» на тему: «Українські шляхетські / старшинські родини». 6. Вправа «Дискусія». Проведіть обговорення питання «Українська еліта: будівники чи руйнівники?».

§ 65–66. Виховання та освіта Ранньомодерної доби

Згадайте...

- що таке єзуїтські колегії, в яких українських містах вони діяли;
- на яких принципах університетської освіти організовано навчання в Києві та Острозі.

Як ви розумієте... — поняття «колегія», «академія»?

Чи знаєте ви, що...

- за час існування Києво-Могилянської академії з її стін вийшло багато відомих випускників: зокрема, Іван Виговський, Іван Брюховецький, Петро Дорошенко, Іван Мазепа, Юрій Хмельницький, Іван Скоропадський, Пилип Орлик; навчався тут і відомий поет-філософ Григорій Сковорода;
- указ, який надавав єзуїтському колегіуму у Львові «гідність академії і титул університету», підписав король Ян Казимир 20 січня 1661 року; цей день вважається датою заснування Львівського університету; приміщення єзуїтського колегіуму перебудовувалося в 1664 та 1696 рр., цей будинок був на місці сучасного приміщення Львівської середньої школи № 62 (вул. Театральна, 15)?

65–66.1. Зміни в європейській освіті Ранньомодерного часу

«Гра в більярд», художник Жан-Батист Сімеон Шарден, 1721–1725 рр.

Європейська освіта Ранньомодерного часу розвивалася від середньовічного домінування теології і права до філології-красного письменства, а далі — до математики та природничих наук. Великий вплив на суспільні уявлення мав трактат Еразма Роттердамського «Про виховання дітей» (1530 р.). Він пояснював начебто буденні речі (не варто облизувати пальці, крутити тарілкою, щоб узяти кращий шматок м'яса тощо), але для ранньомодерної людини це стало відкриттям. Автор вважав, що зовнішня поведінка відзеркалює внутрішню суть людини. У середовищі знаті та освічених людей у XVI–XVII ст. популярними були праці про правильну розмову: пропонувалося робити компліменти, хвалити результати роботи інших та применшувати свої. З'явився етикет (правила поведінки), чому також приділяли чимало уваги.

Початкову освіту здобували в містах насамперед діти заможних батьків. У селах, окрім небагатьох парафіяльних шкіл, освіту здобувати не було де. Міські школи існували на приватні кошти, тут навчали методом «зазубрювання» (простого відтворення вивченого). Щоправда, покращилися умови навчання: від XVII ст. діти писали перами, а не вугіллям, з'явилися шкільні дошки. Змінився статус

учителя — вчителів-священників поступово замінювали вчителі-фахівці. Від XVIII ст. початкова освіта стала подекуди обов'язковою.

Епоха Відродження викликала зацікавлення у вивченні латини та античної літератури. Це зумовило відкриття в 1526 р. в м. Нюрнберг (Німеччина) першої гімназії. Основою навчання був тривіум (три вільні науки — граматики, риторика та логіка), вивчали також латину і давньогрецьку. У XVI ст. поширились єзуїтські колегіуми (1551 р. — Відень, 1552 р. — Рим, 1561 р. — Париж). Навчання тут мало два рівні — молодші «класи граматики» (три роки) і старші «класи риторики» (чотири роки). У колегіумах надавали якісну освіту, чимало уваги приділяли вихованню, релігійному навчанню і турботі про здоров'я. Орден єзуїтів допускав до навчання дітей селян та вихідців із незаможних сімей. Діти знаті навчалися переважно у двірцевих школах, де їх готували до військової чи державної служби.

«Алегорія семи вільних мистецтв»,
художник Мартен де Вос, 1590 р.

«Атрибути наук», художник
Жан-Батист Сімеон Шарден, 1731 р.

«Урок анатомії доктора Тюльпа»,
художник Рембрандт, 1632 р.

«Урок музики», художник
Жан-Марк Натьє, 1710 р.

Розвивалася університетська освіта. Якщо у XV ст. в Європі існувало 80 університетів, то вже в XVI ст. їх було 180. Хоча навчання було платним, кількість студентів зростала. Їх навчали сімох вільних мистецтв: тривіум доповнювався вивченням квадриуму (арифметика, геометрія, музика, астрономія). Основними формами навчання були лекції і диспути (обговорення проблемних питань). Більшість

викладачів до XIX ст. — представники духовництва, хоча від XVII ст. університети засновували світські особи. З'явилася певна спеціалізація: у Паризькому університеті насамперед вивчали теологію, в італійських університетах (Рим, Падуя, Флоренція) — римське право, в Оксфорді — цивільне право.

1. Опишіть зміни, що відбулись у вихованні дітей Раннього Нового часу. 2. Назвіть освітні заклади цього періоду. 3. Які предмети вивчали в гімназіях, колегіумах, університетах?

65–66.2. Освіта і виховання в українському ранньомодерному суспільстві

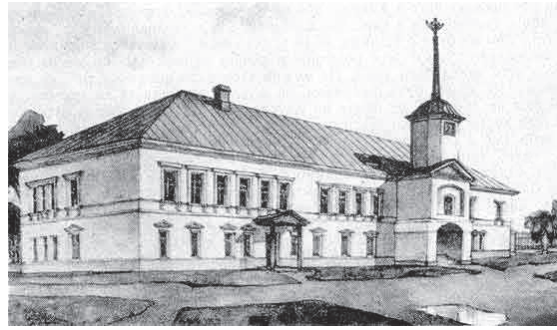
Братства активно займалися освітньою роботою. У 1585 р. Львівське ставропігійне братство відкрило першу школу, статут та основи якої стали взірцем для відкриття інших навчальних закладів такого типу. Існували братські школи в Перемишлі (1592 р.), Києві (1615 р.), Луцьку (1620 р.) та інших містах.

Братські школи могли поєднувати як навчання елементарних умінь (як-от читання), так і вивчення семи вільних наук. Учні братських шкіл опановували рідну («просту») мову, латину, грецьку. Навчання відбувалося так: для початку учні вивчали окремі літери та склади, далі вчилися правильно читати, опановували основи граматики та займалися церковним співом. Зазвичай під час бесіди один здобувач освіти запитував іншого грецькою, натомість відповідати належало рідною. Так само тодішньою українською мовою читали лекції. За навчання збирали відповідну оплату, однак братські школи враховували можливості учнів та їхніх батьків. Серед учнів були «повпри» — діти з бідних сімей, які навчалися безкоштовно. Вони могли мешкати при навчальному закладі за допомоги в організації начальної роботи. Керівники братств заохочували діяльність хористів і музикантів, підтримуючи їх матеріально. Основу навчання складали «вільні мистецтва» — «тривіум» і «квадриум». Львівське братство дбало про видання книг. Так, 1588 р. видано грецько-церковнослов'янську граматику «Адельфотес», у 1609 р. опубліковано книгу «Про виховання дітей» Йова Борецького. Після закінчення навчання в братських школах учні нерідко продовжували здобувати освіту в єзуїтських колегіях (як-от Б. Хмельницький чи І. Мазепа).

У XVII ст. освітній рівень населення козацької України був досить високим. У початкових школах учителювали дяки, мандрівні студенти Києво-Могилянської колегії. Серед навчальних предметів — читання, граматики, арифметика, спів. Діти старшини часто навчалися вдома. Існувала реміснича освіта в цехах. Військовій майстерності навчали в січовій школі на Запорозжі (власне, образ усієї Січі як лицарської школи був здавна популярним).

«Київський Братський монастир і академія», автор невідомий

Харківський колегіум (1721–1840) — парафіяльна і світська закрита середня школа в Харкові

Початкова освіта від XVIII ст. для українських дітей була доступна насамперед у парафіяльних школах, яких на козацькому Лівобережжі було більше, ніж в інших володіннях Речі Посполитої. Заняття проводили священники, які також доглядали за сиротами, стежили за тим, щоби діти не займалися бродяжництвом. Для здобуття середньої освіти в Гетьманщині та Слобожанщині існували Чернігівський, Харківський та Переяславський колегіуми. В українських землях, підконтрольних Російській імперії, створювали дворічні малі училища (для дітей купців та городян) і чотирирічні головні училища (для дворянських дітей). Власне, в освіті Російська імперія XVIII ст. нерідко копіювала австрійський досвід.

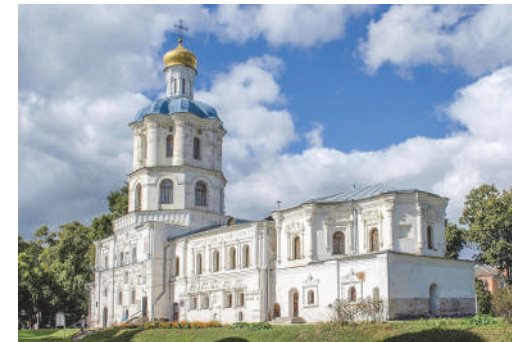
У західноукраїнських землях з першої половини XVII ст. школи діяли при василіанських монастирях чи греко-католицьких семінаріях. Їх підтримували місцеві магнати з родин Потоцьких (школа в Бучачі), Любомирських (школи в Шаргороді, Барі й Умані) тощо. Релігійну освіту можна було отримати в школах, якими опікувалися окремі ордени. До шкіл ордену піарів у Межиріччі (300 учнів), Холмі (120 учнів), Золочеві приймали українців-греко-католиків. Тут навчали латини, польської, німецької і французької мов, арифметики, геометрії, фізики, історії і риторики. У вірменській колегії театинців у Львові протягом 1665–1784 рр. поруч із 130–140 вірменами здобули освіту й 200 українців. Продовжували діяти єзуїтські колегіуми, де навчання було доступним і для православних. Колегіуми діяли в Ярославі (1575 р.), у Львові (1608 р.), Луцьку (1608 р.), Кам'янці-Подільську (1610 р.), Перемишлі (1626 р.). Меценатство польських магнатів і покровительство католицької церкви призвели до витіснення зі шкільництва української мови.

1. Схарактеризуйте навчання в братських школах. 2. Опишіть систему освіти Гетьманщини. 3. Визначте особливості розвитку освіти західноукраїнських земель від середини XVIII ст.

65–66.3. Наука і вища школа в українських землях XVI–XVIII століть

Першу вищу школу нового зразка, де поєднувалася греко-слов'янська традиція з латинською, створив князь В.-К. Острозький в Острозі в 1576 р. Додатково він відкрив друкарню, організував науковий гурток та запровадив вивчення філософії, що перетворювало Острозьку школу в заклад вищої освіти (хоча університетський статус вона не отримала). Запрошені князем українські та грецькі мовознавці й богослови підготували переклад Біблії церковнослов'янською мовою для подальшого друкування. Надалі Острозьку академію підтримала племінниця князя Гальшка (Ельжбета) Острозька, яка 1579 р. заповіла свою власність на утримання шпиталю та академії в Острозі.

Чернігівська колегія

Єзуїтський колегіум у м. Кременець

За зразком єзуїтських колегіумів 1631 р. в Києво-Печерській лаврі архімандрит Петро Могила заснував так звану лаврську школу («гімназійон»), яку наступного року об'єднали із Київською братською школою в Київську колегію. Там навчали предметів циклу «семи вільних наук», церковнослов'янської, грецької мов і латини. У класах поезії та риторики вивчали поезію і мистецтво складати промови. Вищий ступінь навчання отримували у дворічній «школі філософії» та чотирирічній «школі богослов'я». Тут радо приймали вихідців з усіх станів суспільства, але після Полтавської битви 1709 р. московська влада на якийсь час обмежила кількість студентів (так називали студентів) до 200 осіб. Професорів активно заохочували переїздити до Московії, а від 1784 р. було заборонено викладати українською мовою. Загалом, російська влада не розвивала вищу освіту на землях Гетьманщини, хоча у XVIII ст. з'явилися перші спеціалізовані освітні заклади: хірургічна й артилерійська школи в Єлисаветграді (нині — Кропивницький), штурманське училище в Миколаєві.

Ухвала Гадяцьких статей 1659 р. зумовила появу першого університету — у 1661 р. цей статус отримав Львівський єзуїтський колегіум (власне, першим університетом «для Русі» вважалася ще Замойська академія 1595 р.). До 1773 р. вищу освіту тут здобули 600–700 студентів, із яких третина були греко-католиками. Студенти навчалися п'ять років, мали змогу здобути ступінь бакалавра, магістра і навіть доктора з філософії чи богослов'я. У 1784 р. за австрійської влади університет у Львові отримав нове дихання. Тут існували правничий, медичний, богословський та філософський факультети. Найкращих студентів відзначали винагородами і стипендіями. Хоча навчання велося латиною, в 1787–1809 рр. діяв Руський інститут, де готували греко-католицьких священників. Навчання в ньому велося українською мовою.

Розвиток наукових знань, однак, був пов'язаний із Києво-Могилянською академією. Її знамениті випускники — Нестор Амбодик-Максимович (відомий ботанік, хірург, дослідник акушерства — допомоги жінкам під час вагітності), Данило Самойлович (дослідник епідеміології — науки про епідемії та боротьбу з ними), Єфрем Мухін (вивчав травматологію — науку про лікування і попередження травм).

1. Поміркуйте, яке значення для розвитку освіти і науки мало заснування школи нового зразка в Острозі. 2. Чому Києво-Могилянська академія стала центром освітнього та наукового життя в українських землях? 3. Де та за яких умов виник перший український університет?

Вір, але перевір

Коли Києво-Могилянська колегія отримала свою назву?

За життя митрополита Петра Могили Київська колегія не носила ім'я засновника. Вперше нову назву знаходимо у грамоті короля Польщі Михайла Корибута Вишневецького в 1670 році:

«Ми нашою королівською владою дозволили, після такого тяжкого руйнування і спустошення, відновити пом'януту Києво-Могилянську колегію і в ній школи». Зазвичай Київську академію називали на честь її благодійників. За часів гетьмана Івана Мазепи академію іменували Могилянсько-Мазепинською. На реверсі 500-гривневої купюри зображено Староакадемічний корпус на тлі печатки Києво-Могилянської академії XVIII століття. Історичне зображення корпусу також наявне як фоновий малюнок на 26-й сторінці біометричного паспорта для виїзду за кордон.

Мовою історичного джерела

Із «Порядку шкільного» Львівської братської школи, 1588 р.:

«...3. Сідати мають кожен на своєму певному місці, призначеному відповідно науки: котрий більше вміє, сидітиме вище, хоч би й вельми убогий був, а котрий менше умітиме, сидітиме на простішому місці...»

4. Багатий над убогим нічим не має бути вищий у школі, тільки самою наукою, а плоттю всі рівні; всі-бо є у Христі брати...

5. Учити дидакал і любити має всіх дітей однаково, як синів багатих, так і вбогих сиріт і котрі ходять по вулиці, поживи просячи, як котрий відповідно сили навчається, тільки не пильніше одного, аніж другого навчати...

6. Сходитися хлопці мають до школи на певну годину, тобто дня великого на дев'яту годину аби всі були. А в ті інші менші дні, то як постановить дидакал. І відпускати їх додому по науці в певну годину.

7. Щоранку має пильно доглядати дидакал: коли б якого хлопця не було, має зараз послати по нього й довідатися причини, чому не прийшов. Коли б забавився де іграми, чи вдома обдурих, чи над потребу спав і через те не прийшов, довідатися б усього й привести його мають.

8. Вранці, зійшовшись на призначену годину, всі не мають почати вчитися, поки не проговорять звичайні молитви та передмови».

<https://cutt.ly/zeANif7o>

1. Які правила для учнів і для вчителя зазначено в Статуті братської школи? 2. Чи актуальні вони для сучасної освіти?

Машина часу

Києво-Могилянська академія.

Києво-Могилянська академія відновила свою роботу в 1992 році. На всіх етапах існування цей освітній заклад мав визначний вплив на розвиток української освіти і науки. Випускники академії посідали ключові позиції у всіх сферах суспільно-політичного, церковно-релігійного, наукового, культурного, освітнього та громадського життя України, а також у країнах Східної Європи, Закавказзя, Близького Сходу. Для збереження історії становлення та розвитку Києво-Могилянської академії створено «Віртуальний музей Києво-Могилянської академії». Це цифрова реконструкція історико-культурного надбання академії протягом її 400-річної історії. Відвідувач / відвідувачка віртуального музею може опрацювати історичну довідку, інформацію про видатних випускників кожного з етапів розвитку освітнього закладу. Скористайтеся можливостями платформи за покликанням <https://cutt.ly/EeAB66t3> чи QR-кодом.

Корисна гра:

«Освіта та виховання в українському ранньомодерному суспільстві»

<https://cutt.ly/teANpmWg>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі. 2. Визначте основні здобутки освіти та науки на території України. 3. Складіть перелік діячів української науки Раннього Нового часу. 4. Створіть діаграму Венна «Виховання та освіта Раннього Нового часу в Європі та українських землях». 5. Вправа «Мапа життя». Укладіть логічну схему життя та діяльності одного з українських діячів науки (на вибір). 6. Вправа «Власна думка». Чи погоджуєтесь ви з тезою Михайла Грушевського, що Острозька академія — «перше огнище нової освіти, нового шкільництва, нового духовного життя»? Відповідь обґрунтуйте.

Навчальне видання

ВАСИЛЬКІВ Ірина Дмитрівна
ПАРШИН Ілля Леонтійович
ВІТЕНКО Микола Дмитрович
ДИМІЙ Ірина Станіславівна

ІСТОРІЯ: УКРАЇНА І СВІТ

(інтегрований курс)

**Підручник для 8 класу
закладів загальної середньої освіти**

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

*У виданні використані ілюстрації з інтернет-видань,
що розміщені у вільному доступі*

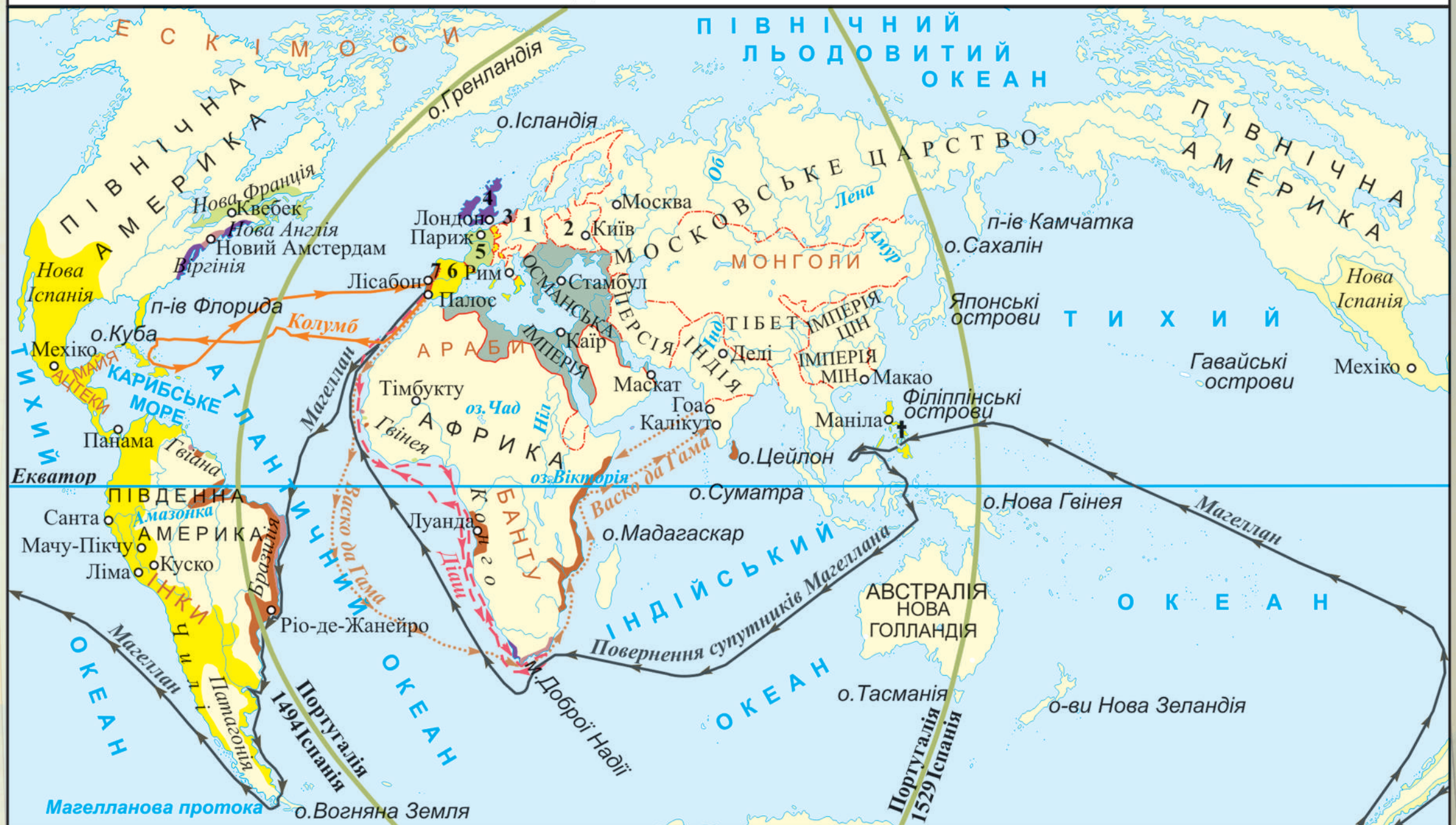
Головний редактор *Іван Білах*
Літературний редактор *Ігор Миколів*
Комп'ютерне верстання *Марії Логош*

Художнє оформлення *Мар'яни Дячинської, Ганни Янчишин*
Картографічні роботи *Мирослава Зінкевича*

Формат 70x100 1/16.

Умовно-друк. арк. 26,00. Облік.-видавн. арк. 14,7. Наклад 24 690
ТзОВ «Видавництво Астон» 46006, м. Тернопіль, вул. Гайова, 8
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ТР №28 від 09.06.2005 р.
www.aston.te.ua, e-mail: tovaston@gmail.com

ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ. УТВОРЕННЯ КОЛОНІАЛЬНИХ ІМПЕРІЙ

Маршрути подорожей ← 1487–1488 рр. Бартоломеу Діаша ← 1492–1493 рр. Христофора Колумба ← 1497–1499 рр. Васко да Гами ← 1519–1522 рр. Фернана Магеллана	† Місце загибелі Фернана Магеллана — Лінії поділу світу між Іспанією та Португалією за угодами 1494 р. у Тордесільясі та 1529 р. у Сарагосі — Кордони держав на 1648 р.	Держави та їхні володіння на середину XVII ст. ■ Іспанія ■ Англія ■ Нідерланди ■ Португалія ■ Франція АРАБИ Розселення народів і племен у XVII ст.

Цифрами на карті позначено: 1 Священна Римська імперія 2 Річ Посполита 3 Нідерланди 4 Англія 5 Франція 6 Іспанія 7 Португалія

СВІТ НАПЕРЕДОДНІ «ДОВГОГО ХІХ СТ.»

Колоніальні держави та їхні володіння на 1789 р.

	Іспанія (Isp.)		Франція (Fr.)
	Португалія (Port.)		Нідерланди (Nid.)
	Велика Британія (Brit.)		Данія (Dan.)

	Росія (Ros.)
	Межі розселення українців
	Столиці
	Інші міста

	Кордони держав та межі володінь на 1789 р.
КД	Королівство Данія
АМГ	Австрійська монархія Габсбургів
КП	Королівство Пруссія
РП	Річ Посполита